

**T.C
ERCIYES ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
ORTAÇAĞ TARİHİ BİLİM DALI**

**ABBASİLER DEVLETİNDE SİYASİ BASKI, İSYAN VE
CİNAYETLER (809-902)**

**Hazırlayan
Yusuf ÖTENKAYA**

**Danışman
Doç. Dr. Muhittin KAPANŞAHİN**

Yüksek Lisans Tezi

**Haziran 2015
KAYSERİ**

**T.C
ERCIYES ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
ORTAÇAĞ TARİHİ BİLİM DALI**

**ABBASİLER DEVLETİNDE SİYASİ BASKI, İSYAN VE
CİNAYETLER (809-902)**

(Yüksek Lisans Tezi)

**Hazırlayan
Yusuf ÖTENKAYA**

**Danışman
Doç. Dr. Muhittin KAPANŞAHİN**

**Haziran 2015
KAYSERİ**

BİLİMSEL ETİĞE UYGUNLUK

Bu çalışmadaki tüm bilgilerin, akademik ve etik kurallara uygun bir şekilde elde edildiğini beyan ederim. Aynı zamanda bu kural ve davranışların gerektirdiği gibi, bu çalışmanın özünde olmayan tüm materyal ve sonuçları tam olarak aktardığımı ve referans gösterdiğimi belirtirim.

Yusuf ÖTENKAYA

YÖNERGEYE UYGUNLUK SAYFASI

“Abbasiler Devletinde Siyasi Baskı, İsyân ve Cinayetler (809-902)” adlı Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi Lisansüstü Tez Önerisi ve Tez Yazma Yönergesi'ne uygun olarak hazırlanmıştır.

Tezi Hazırlayan

Yusuf ÖTENKAYA

Danışman

Doç. Dr. Muhittin KAPANŞAHİN

Anabilim Dalı Başkanı

Prof. Dr. Hasan Ali ŞAHİN

Doç. Dr. Muhittin KAPANŞAHİN danışmanlığında Yusuf ÖTENKAYA tarafından hazırlanan “ Abbasiler Devletinde Siyasi Baskı, İsyân ve Cinayetler (M.809-902)” adlı bu çalışma, jürimiz tarafından Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimleri Enstitüsü Tarih Anabilim Dalında **Yüksek Lisans** tezi olarak kabul edilmiştir.

02/07/2015

JÜRİ:

Danışman : Doç. Dr. Muhittin KAPANŞAHİN

Üye : Prof. Dr. Ali AKTAN

Üye : Yrd. Doç. Dr. M. İbrahim YILDIRIM

ONAY:

Bu tezin kabulü Enstitü Yönetim Kurulunun 12/8/15 tarih ve 18 sayılı kararı ile onaylanmıştır.

Prof. Dr. Lütfullah GEBECİ
Enstitü Müdürü

ÖNSÖZ

Abbasiler; Emevilerin yıkılmaya yüz tuttuğu yıllardan itibaren büyük bir gizlilik altında ihtilal faaliyetlerini yürüterek merkezî otoritenin erişiminin zor olduğu alanlarda birtakım isyanlara girişmişlerdir. 740'lı yıllarda ise bilhassa Horasan ve Kûfe dolaylarını üs edinip bu yerlere bağlı birçok beldede “Hz. Muhammed ailesinden biri için” biat toplamaya başlamışlardır. Onların açık bir biçimde kime biat edileceğini belirtmemelerinin nedeni hiç kuşkusuz Alioğullarının desteğini kaçırmamaktır.

VIII. yy'ın ortalarına doğru büyük bir ekonomik ve siyasi inkıza uğrayan Emeviler, yükselen Abbasi ihtilal hareketleri ile başa çıkamamış ve nihayetinde II. Mervan'ın katledilmesi ile tarih sahnesinden çekilmiştir.

Abbasiler gerek ihtilal aşamasında gerekse ihtilalden sonraki ilk yıllarında, Alioğullarına karşı ılımlı bir siyaset izlemiştir. Ancak Halife Mansur zamanında türlü işkence ve eziyetlere maruz bırakılarak katledilmişlerdir. Alioğullarından birinin imametini efdal sayan âlimler işkence ve eziyetlere maruz bırakılmışlardır.

Emevilerin bürokrat kadrosu Grek anlayışından etkilenmişken, Abbasilerin iktidara gelmesiyle Farsların ve Fars düşüncesinin ön plana çıktığı görülmektedir. Abbasilerin ihtilal aşamasında istifade ettiği Bermekiler müstakil bir devletin hayatıyetiyle beraber, devletin idari ve mali işlerini ele alıp Harun Reşid devrine kadar sürdürmüştür. Her ne hikmetse Harun Reşid devrinde Bermekilere karşı kıyam hareketlerine başvurularak ailenin cümlesi idam edilmiş ve mallarına da el konulmuştur. Abbasiler, Mu'tasım zamanına kadar Fars etkisi altından kalmıştır. Mu'tasım döneminde ise Ortaasya'dan getirilen Türkler zamanla orduda söz sahibi olup, Arap ve İranlıları arka plana atmaya başarmıştır. Türkler, Halife Mütevekkil devrinden itibaren Abbasi siyasetinde etkin rol almaya başlayarak istemediğini azletmiş, istediğini halife yapmıştır.

Abbasiler, Halife Me'mun zamanında resmîyette Mutezile mezhebini benimseyerek Ehl-i Sünnet anlayışının dışında hareket etmiştir. Mutezile mezhebinin en çok tartışmalı akidesi olan Kur'an'ın mahlûkluğu meslesi yüzünden, başta İbn Hanbel olmak üzere birçok fakih mihneye maruz bırakılmıştır.

847’de başlayan Abbasilerin ikinci döneminde, Türkler ve diğer unsurlar arasında cereyan eden iç çekişmeler, sık sık halifelerin değişmesine, hatta bazı halifelerin öldürülmesine yol açtı. Yine bu çekişmelerin sonucu olarak, bazı Türk devlet adamı ve kumandanlar da öldürüldü.

Abbasi Halifesi Mu’tezz dönemi, dört yıl gibi kısa bir dönemi kapsamına rağmen, başta Türkler olmak üzere, yabancı unsurların devlet yönetimi üzerindeki etkisini anlayabilmemiz için önemli bir yere sahiptir. Türklere karşı bir denge unsuru olarak geliştirilen, Kuzey Afrikalı müslümanlardan oluşan ve “Megâribe” adı verilen unsurlar da Mu’tezz döneminde etkin olmaya başladılar. Türk–Megâribe çekişmelerinin, Mu’tezz döneminde, özellikle selefi Müstain ile olan hilafet mücadelesinde kanlı çatışmalara neden olduğu görülmektedir. Teze konu olan tarih dilimi içerisinde birçok siyasi cinayet işlenmiştir. Çalışmamızın amacı, tüm bu cinayetlerin yol açtığı iç karışıklıkların, ortaya çıkan siyasi ve iktisadi bunalım ve otorite boşluğunun, Abbasi Devleti’nin çöküş sürecini hızlandıran etkenler olmaları bakımından arz ettiği önemi ve işlenen siyasi cinayetleri izah etmeye çalışmaktır.

Çalışmamız bir giriş, iki bölüm ve bir sonuçtan oluşmaktadır. Giriş bölümünde Abbasi ihtilali öncesi ve sonrası siyasi gelişmeler ile Harun Reşid devrine kadar olan gelişmeler anlatılmıştır. Birinci bölümde Emin-Memun mücadelesi bağlamında Arap-Fars savaşı ele alınarak, mihne sürecinde işlenen siyasi cinayetlerin ne gibi etkisinin olduğu anlatılmıştır. İkinci bölümde ise Halife Vâsık devri ile beraber Türklerin hâkimiyet döneminden ve 860-870’li yıllarda görülen hızlı halife değişiklikleri ile siyasi cinayetlerin, Abbasilerin sosyal, siyasal ve ekonomik yapısını ne derecede etkilediği değerlendirilmiştir. Yine bu yıllarda zuhur eden Zenci, Karmati vs ayaklanmaları da siyasi cinayetler bağlamında ele alınmıştır.

Çalışmamın her aşamasında yardımlarını esirgemeyen, bilgi ve tecrübelerinden istifade ettiğim danışman hocam Doç. Dr. Muhittin KAPANŞAHİN’e ve tavsiyelerinden yararlandığım Arş. Gör. Mustafa Altuğ YAYLA’ya teşekkürlerimi sunarım.

Yusuf ÖTENKAYA

Kayseri 2015

**ABBASİLER DEVLETİNDE SİYASİ BASKI, İSYAN VE CİNAYETLER
(809-902)**

Yusuf ÖTENKAYA

**Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Yüksek Lisans Tezi, Temmuz 2015
Danışman: Doç. Dr. Muhittin KAPANŞAHİN**

ÖZET

Abbasiler 750 yılında son Emevi halifesi II. Mervan'ın öldürülmesinden sonra siyasi bir teşekkül olarak ortaya çıkmışlardır. Tezimizde öncelikli olarak Halife Harun Reşid devrine kadar olan dönem kısaca işlenip, hemen ardından Halife Emin devriyle beraber vuku bulan siyasi hadiseler yer verildi. Halife Vasık ve Mütevekkil'in dönemlerinde Abbasiler, Cibal ve Fars dolaylarında meydana gelen bir dizi isyanlarla uğraşarak duraklama dönemlerine girmişlerdir. Halife Mütevekkil döneminde ise Türklerin aşırı derecede kuvvetlenmesi ve ülke siyasetinde etkin olması Mütevekkil'i gittikçe endişelendiriyordu. Bundan dolayı Türkleri bertaraf etmeyi düşündü. Türkler ise halifenin bu niyetini anlar anlamaz halifeye suikast düzenleyip yerine Muntasır'a biat ettiler.

Abbasilerin 809-902 yılları arasında Emin, Me'mun, Mutasım Vâsık, Mütevekkil, Muntasır, Müstain, Mu'tezz, Mühtedi, Mu'temid ve Mu'tazıd adlı halifeler bulunmaktadır. Bu halifeler ve dönemlerinde zuhur eden siyasi cinayetler teker teker incelenmiştir. Ayrıca bu dönemdeki Zenci, Karmati ayaklanması gibi isyanların, siyasi cinayetlere ne gibi tesirlerinin olduğu anlatılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Abbasiler, Cinayetler, İsyandar

**THE CONDUCTED POLITICAL ASSASSINATIONS IN THE ABBASID
CIRCLE (850-900)**

Yusuf ÖTENKAYA

**Erciyes University, Institute of Social Sciences
Master Thesis, July 2015
Supervisor: Assoc. Dr. Şahin GÜVEN**

ABSTRACT

The Abbasids emerged to after killing of II. Merwan in 750 year. We will initially examine into Caliph Harun Rashid circle. Later we will investigate into Caliph Al-Amin political circle happening in these years. The Abbasids experienced to troubled period until Calip Vasik and Mutawakkil fought with Jibal and Persian revolts because in that time Turks gained strong power in the Caliph Mutawakkil millieu. Thus the Abbasids took a number of a measure against them. As soon as The Turks understand what the Abbasid intend they killed Caliph Mutawakkil and later Caliph Muntasır was ascended to throne by them.

The Abbasid period covers rulerships of Caliph Amin, Ma'mun, Mu'tasım, Vasik, Mutawakkil, Muntasır, Mustain, Mu'tazz, Mühtedi, Mu'tamid, Mu'tazid. In this study not only we focused on the Abbasid caliphs period but also we examined into Karamati, Zanc revolts in terms of political assassinations.

Keywords: Abbasids, Assassinations, Revolts

İÇİNDEKİLER

ABBASİLER DEVLETİNDE SİYASİ BASKI, İSYAN VE CİNAYETLER (809-902)

BİLİMSEL ETİĞE UYGUNLUK.....	i
YÖNERGEYE UYGUNLUK SAYFASI.....	ii
KABUL ONAY	iii
ÖNSÖZ	iv
ÖZET	vi
ABSTRACT	vii
İÇİNDEKİLER.....	viii
KISALTMALAR.....	x
GİRİŞ	1
1.Araştırmanın Kaynakları.....	1
2.Araştırmanın Kavramları.....	4
2.1. Siyaset.....	4
2.2. Cinayet.....	11
3.Harun Reşid Devrine Kadar Abbasi Devletine Genel Bir Bakış	14
3.1. Abbasi İhtilali Öncesi ve Sonrası Siyasi Durum	14
3.2. Ebu'l-Abbas es-Saffah Dönemi Cinayetleri	21
3.3. Ebu Cafer El-Mansur Dönemi Cinayetleri	23
3.4. Mehdi Dönemi Cinayetleri.....	26
3.5. Hâdi Dönemi Cinayetleri	29
3.6. Harun Reşid Dönemi Cinayetleri	30

I. BÖLÜM

EMİN-ME'MUN DÖNEMİNDE ARAP-FARS MÜCADELESİ VE MİHNE DÖNEMİ BASKI VE İŞKENCELERİ

1.1.Halife Emin ve Öldürülmesi	35
1.2.Halife Me'mun Dönemi Cinayetleri	38

1.2.1. Ali b. Musa er-Rıza'nın Ölümü.....	41
1.3. Mu'tasım Dönemi Cinayetleri	43
1.3.1. Ordu ve Saray'da Türk Nüfuzu	49
1.3.2. Mu'tasım'ın Şahsiyeti ve Ölümü.....	51
1.4.Vâsık Dönemi Cinayetleri.....	52
1.4.1. Kelamî Tasavvurun Cinayetlere Olan Tesiri.....	54
1.4.2. Vâsık'ın Şahsiyeti ve Ölümü	56

II. BÖLÜM

TÜRK ASKERÎ BÜROKRASİSİNİN HÂKİMİYET DÖNEMİ

2.1.Mütevekkil Dönemi Cinayetleri	58
2.1.1.Mihne'nin Boyut Değiştirmesi	61
2.1.2. Bizans'ın Hıristiyanlık Misyonu Ve Bu Meyanda İşlenen Cinayetler	65
2.1.3. Kelam, Felsefe ve Sufiliğin Cinayetlerdeki Yeri.....	67
2.1.4. Mütevekkil'in Öldürülmesi ve Şahsiyeti.....	70
2.2. Muntasır Dönemi Cinayetleri.....	71
2.3. Müstain Dönemi Cinayetleri.....	73
2.3.1. Müstain Dönemi İsyân Hareketleri.....	77
2.4. Mu'tezz Dönemi Cinayetleri.....	78
2.4.1. Mu'tezz Dönemi İsyân Hareketleri.....	82
2.5. Mühtedi Dönemi Cinayetleri	83
2.6. Mu'temid Dönemi Cinayetleri.....	87
2.6.1. Mutemid'in Ölümü ve Şahsiyeti.....	91
2.7. Mu'tazid Dönemi Cinayetleri	92
2.7.1. Karmatiler Hareketi.....	94
2.7.2. Mutazid'in Ölümü ve Şahsiyeti.....	99
SONUÇ.....	102
KAYNAKÇA.....	105
ÖZGEÇMİŞ.....	122

KISALTMALAR

AÜİFD	: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
b.	: bin, ibn
bkz	: Bakınız
C.	: Cilt
CÜİFD	: Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
Çev	: Çeviren
Haz	: Hazırlayan
İA	: İslam Ansiklopedisi
MÜİFD	: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
Nşr	: Neşreden
TDVİA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
Trc	: Tercüme
TTK	: Türk Tarih Kurumu

GİRİŞ

1.Araştırmanın Kaynakları

Abbasiler Devletinde Siyasi Baskı, İsyan ve Cinayetler (809-902) başlıklı tezimizin zaman açısından sınırı IX-X yy'ın başları olmasına rağmen, devrin siyasî ve dinî düşüncesini daha iyi anlamlandırmak ve kavramak adına, giriş bölümünde bazı kavramlar ışığında Hz. Muhammed, Hulefa-i Raşid ve Emevi dönemi gelişmelerinden bahsedilmiştir. Bazı hususlarda Emeviler ile karşılaştırmalı olarak inceleme yoluna gidilmiştir. Araştırmamızın kaynaklarına bakıldığında kullandığımız eserler yoğunlukla Batılı araştırmacıların Arap kaynaklarından istifade ederek yazdığı eserler olmuştur. Araştırmamızın konusu siyasi cinayetler olması hasebiyle birçok eserden istifade etmemiz icap etti. Bu amaçla İslam Tarihi, Coğrafya, Siyaset, Mezhepler Tarihi, Kelam ve İktisat vs. alanlardaki eserlerden yararlanıldı.

Çalışmamızda sıklıkla kullanmış olduğumuz eserler şunlardır: Muhammed b. Cerir et-Taberi'nin Tarihu'l-Ümem ve'l-Mülûk adlı eserinden, genel anlamda Abbasilerin ikinci dönemi halifelerinin kronolojik siyasal olayları ile ilgili bölümlerden faydalanılmıştır. Diğer taraftan bu eserin İngilizce tercümesi de göz önünde bulundurularak gerekli yerlerde göz önüne alınmıştır.

Çalışmamızda istifade ettiğimiz İbnü'l Esir'in El-Kâmil Fi't-Tarih adlı eseri, 1230 yılının sonuna kadar cereyan eden olayları ele almaktadır. El-Kâmil'in esas kaynağı Taberi'nin Târihu'l-Ümem ve'l-Mülûk adlı meşhur eseridir. İbnü'l-Esir, Taberi'nin bu geniş hacimli eserini örnek almış ve aynı tarzda kendi tarihini yazmıştır. Diğer taraftan Taberi'nin bilgi vermediği olayları İbnü'l-Esir sayesinde öğreniyoruz. Meselâ Taberi, Kuzey Afrika ve Endülüs olayları hakkında tek kelime bile yazmamıştır. Taberi'nin bu eksiğini İbnü'l-Esir'in sağlam bilgilerle telafi ettiği görülmektedir.

İbn Kesir'in el-Bidâye ve'n-Nihâye adlı eserinden genel olarak Abbasi siyasi tarihi ile ilgili olan yerlerde değinilmiştir. Bu eserin daha çok 10, 11 ve 12. Ciltlerinden istifade etmiş bulunmaktayız.

Mesudi'nin Mürûc ez-Zeheb adlı eserinden bihassa halifelerin ve devlet adamları ile asilerin ölüm rivayetleri ile alakalı olan yerlerden istifade edilmiştir. Bunun dışında halifelerin ve devlet adamlarının nasıl bir karaktere sahip olduğuyula ilgili bilgileri verirken bu eserden büyük oranda yararlanılmıştır.

Suyûtî Tarihu'l-Hulefa adlı eserinde halifelerin hayatlarının kendisine ulaştığı rivayetler doğrultusunda süzgeçten geçirip aktarmıştır. Biz de bu eserdeki rivayetleri göz önüne alıp gerekli yerlerde kullanmış bulunmaktayız. Bu eserde fakih ve muhaddislerin çalışmalarına da yer verildiğinden önem arz etmektedir.

Ahmet Cevdet'in Kısas-ı Enbiya adlı eserinin İslam Tarihi ile ilgili olan siyasal, sosyal dinsel ve düşünsel konularından büyük oranda yararlanılmıştır.

Ira M. Lapidus'un A History of Islamic Societies adlı eseri, Emeviler ile Abbasiler arasındaki karşılaştırmalardan faydalanılırken dikkate alınmıştır. Yine Abbasilerin siyasi ihtilali gerçekleştirme aşamaları değerlendirilirken ilgili yerlerde bu esere başvurulmuştur.

Marshal Hodgson'un 3 ciltlik eseri olan The Venture of Islam adlı eserinin 1.cildi konularından olan 745-945 yılları arası İslam Tarihi, Felsefe ve Kelam ile birlikte Arap Edebi Kültürü alanlarından istifade edilmiştir.

Jonathan Shepard editörlüğünde çıkarılan The Cambridge History of Byzantine Empire adlı eserden Abbasi halifelerinin Bizans imparatorları ile olan siyasi ilişkilerinde nasıl bir politika izlediği karşılaştırılarak verilmiştir. Bizans ile olan ilişkiler hem kendi kaynaklarımızdan hem de bu eserden istifade edilerek ele alınmıştır.

Chase F. Robinson editörlüğünde çıkarılan The Cambridge History of Islam toplamda 6 cilt olup, eserin birinci cildi İslam dünyasının oluşum devri olan 6.yy'dan başlayp 11.yy siyasi gelişmelerine kadar olan dönemi anlatmaktadır. Bu hususta biz bu devri incelerken yoğun olarak bu esere başvurduk.

Carl F. Petry editörlüğünde çıkarılan *The Cambridge History of Egypt* adlı eserden Ahmet b. Tolun'un kim olduğu, İbn Tolun'un ne gibi hizmetlerde bulunduğu ve Abbasi-Tolunoğulları ilişkileri gibi değerlendirmeler ele alınırken büyük oranda istifade ettik. Dahası son bölümde özellikle Karmati-Fatımi münasebetleri ele alınırken bu eserden büyük ölçüde yararlandık.

Roger Allen'in *An Introduction To Arabic Literature* adlı eseri Edebi geleneğin bağlamları, Arap şiiri, Kur'an'ın batınî lafzı gibi alanlarda bilgi verirken yoğun olarak başvurduğumuz kaynaklardandır. Dönemin siyasi gelişmelerini anlatırken devrin sosyal yapısını ve düşüncesinin ne olduğunu daha yakından takip edebilmek adına gerekli yerlerde Edebiyat'tan da yoğun olarak istifade ettik.

R.N. Frye editörlüğünde çıkarılan *The Cambridge History of Iran* adlı eserinin 4. Cildinde bulunan İran'da Abbasiler, Tahiriler-Saffariler ve Samanoğulları konularında bu eserden yararlandık. Bilhassa bu devletlerin birbirleri ile olan ilişkileri irdelenirken bu eserden oldukça sık istifade ettik.

Hugh Kennedy'nin *The Prophet And The Age of Caliphates* adlı eserden Türk ordusunun yükselişi ve Samarra Devri, Samarra'da Türklerin sebep olduğu anarşi ortamı ve Abbasi Halifeliği'nin yeniden dirilişi gibi olayları anlatırken istifade ettik.

Hussein F. Kassasbeh'in *The Office of Qadi in The Early Abbasid Caliphate* adlı eserinden bilhassa Mihne döneminde uygulanan politikalardan bahsederken faydalanılmıştır. Ayrıca kadılığa dair çeşitli görevler ve bu görevi haiz olma şartları ile onların nasıl yetiştirildiği ele alınırken bu esere başvurulmuştur.

Albert Hourani'nin, *A History of The Arab Peoples* adlı eserinden Abbasi ihtilali öncesi Emeviler ile olan ilişkiler, Abbasi ihtilali ve İran temayülünün devlet mekanizmalarını ele geçirmesi, Bermekilerin yükselişi ve gözden düşüşü vb gibi birçok alanda yoğun olarak istifade ettiğimiz kaynaklar arasındadır. Bu eser aynı zamanda Arap tarihini bir bütün olarak şümulü bir biçimde ele alması bakımından kayda değerdir.

Claude Cahen'in toplamda 3 cilt olarak çıkan *İslamiyet* adlı eserinin 1. Cildine Abbasi kuruluş ve yükseliş fasılları ile birlikte Arap-Fars-Türk mücadelesi ve mezhep

savaşları ile Kelamî görüşler bağlamında âlimlere ve avama uygulanan mihne anlatılırken başvurulmuştur.

Adem Apak'ın 4 cilt olarak kaleme aldığı Ana Hatlarıyla İslam Tarihi adlı eser en önemli başvuru kaynaklarımız arasında yer almıştır. Bu eserin bilhassa son cildi doğrudan Abbasi dönemi ile ilgilidir. Biz burada İslam Tarihi siyasal olaylarını ele alırken bu eserden büyük oranda istifade ettik.

Mehmet Azimli'nin X. Yy'a Kadar Şii Karakterli Hareketler adlı eseri Şiiilerin öncülüğünde çıkarmış oldukları başarılı, başarısız bütün isyanları kronolojik olarak ele almaktadır. Biz burada çalışma konumuzun zaman dilimi içerisinde çıkan kıyıamları irdelerken bu eseri esas aldık.

2.Araştırmanın Kavramları

2.1. Siyaset

Siyaset; Arapça'da "seyis" at bakıcısı kelimesinden türemiş olup sözlükte bir nesneyi düzgün ve iyi durumda bulunması için özenle gözetip korumak, hayvanı ehliileştirmek, atı terbiye etmek gibi anlamlara gelmektedir. Siyaset, terim olarak "toplum işlerini üzerine alma, yürütme, yönetme işi, insan topluluklarını yönetme sanatı" şeklinde tanımlanmaktadır. İslam düşüncesinde ise siyaset kurumu; Allah, insan, toplum ve tabiat arasındaki ilişkiye dair İslam'ın ontolojik tasavvuruna dayanır. Bunun alt dallarında ise fıkıh, ahlak, kelam ve felsefe bulunmaktadır¹.

Siyaset kelimesinin Türkçe "yasa" dan alındığı iddiası, kelimenin kazandığı anlam genişlemesine ve Cengiz yasasının siyaset ve siyaset-i şer'iyyeyi kavramlaştırması üzerindeki etkisine ışık tutması açısından önemlidir. İbn Tağriberdi, Cengiz Han'ı "sahibü'l-yasak" (yasa sahibi) diye niteledikten sonra yasak kelimesinin Türkçe'de "emirin askerleri arasındaki buyruk ve düzeni" anlamına geldiğini ve bu kelimenin aslının yasa olduğunu belirtir². İbn Tağriberdi'nin naklettiğine göre Cengiz Han

¹ Bernard Lewis, *The Political Language of Islam*, The University of Chicago Press, Chicago 1988, p.74; H. Murat Köse, "Siyaset", *DİA*, C.37, 2009, pp. 294-295; H. Daiber, "Political Philosophy", *History of Islamic Philosophy*, (Edt. Seyyed Hussein Nasr and O Leaman), London 1996, pp.855-856.

² Adnan Koşum, "İslam Hukukunda Siyaset-i Şer'iyye Kavramı", *İslami Araştırmalar*, 16/3, Ankara 2003, ss. 350-351.

askerlerine üç düzen emretmiş ve işlerinde üç temel ilkeyi esas almıştır. Bu üç yasa, zaman içerisinde Farsça'da üç anlamına gelen "se" sözcüğünün yasa kelimesinin önüne getirilmesiyle "se yasa" şeklinde anılmaya başlanmış ve giderek Cengiz yasasını ifade etmek üzere "se yasa" /"siyasa" tabiri yerleşmiş ve bu tabirin Arap alfabesiyle yazılması onu "siyaset"e dönüştürmüştür³.

İslam'ın ilk döneminde siyaset, Hz. Muhammed tarafından yürütülmüştür. Hz. Muhammed'in siyaset algısı otoriter bir yapıdan ziyade, danışma meclisi içerisinde yapılan istişare sonucunda alınan kararlarla şekillenen bir hüviyet taşımaktadır⁴. Ancak yapılan istişareler neticesinde salt çoğunluk elde edilemezse son söz Hz. Muhammed'e bırakılmıştır. Bilindiği üzere Hudeybiye anlaşmasının imzalanmasından sonra Süheyl'in oğlu Ebu Cendel, daha önce Müslüman olmasına rağmen anlaşma şartları gereğince Mekkeli müşriklere teslim edilmek zorunda bırakıldığında, Hz. Ömer'in ve Müminlerin muhalefetine rağmen Hz. Muhammed'in Ebu Cendel'i teslim etmesi, onun burada tek başına karar verdiğinin göstergesidir⁵.

Hz. Muhammed'in idare ve siyaset anlayışında umumun zararını önlemek için hususi zararların kabulü prensibi bulunmaktadır. Bu anlayış çerçevesinde Bedir gazvesinden sonra Evs kabilesine mensup Esmâ adındaki bir kadın ile Ebû İfk namındaki bir Yahudi'nin öldürülme olayı vardır ki Batılı tarihçilerce de bu olaylar sıklıkla eleştiri malzemesi olarak kullanılmıştır. Ancak burada şunu belirtmemiz gerekmektedir: İslam merkezi olan Medine'de, İslam'ı kabul etmeyen ve bununla beraber kendisine dokunulmayan bir kadın, İslam toplumuna tesir ederek Müslümanların kalbini kedere vermek amacıyla yazdığı hicivlerle onlara zarar veriyordu. Keza hayatına dokunulmamış olan yaşlı bir Yahudi, taassup ve düşmanlık yüzünden yeni cemiyetin içine nifak sokmaya ve Yahudileri kışkırtmaya çalışıyordu. Bu iki şahıs da Bedir gazvesinden sonra topluluğun selameti için öldürülmüştür⁶.

Hz. Muhammed'in Medine'ye hicret ettikten sonra yaptığı en önemli siyasi düzenleme, Medine'de ilk defa olarak, bütün kabilelerin üzerinde kurulacak olan bir devlet

³ H. Yunus **Apaydın**, "Siyaset-i Şeriyye", DİA, C.37, 2009, pp.300-301.

⁴ Köse, pp. 294-295.

⁵ Ali **Aktan**, *Başlangıçtan Emevilerin Sonuna Kadar İslam Tarihi*, Nobel Yayınları, Ankara 2000, s.94.

⁶ **Şehbenderzade** Ahmed Hilmi, *İslam Tarihi* (Çev. Ziya Nur Aksun), C.1, Ötüken Yayınları, İstanbul 2010, s.87.

otoritesinin hukuki dayanaklarını tespit eden yazılı bir anayasayı hazırlamış ve yürürlüğe koymuş olmasıdır. Bu anayasa sadece Müslümanları değil, aynı zamanda Müslüman olmayan putperest Arapları ve Yahudileri de ihtiva edip, bunlar arasında karşılıklı hak ve sorumluluklar belirtiliyor ve aynı dinden olanların aralarında yapacağı yardım ve dayanışmanın önemine vurguda bulunuluyordu. Anayasanın özünde bir harp durumunda, toplumu meydana getiren tüm gruplar şayet Müslümanlarla birlikte hareket etmeyi kabul ettiyse, ortak düşmana karşı cansiperane mücadele etmekle yükümlüdürler maddesi bulunmaktadır. Müminler, içlerinden Allah yolunda zarara uğrayanların yardımcıları olacaklardır. Yani başkaları tarafından onlara verilen zararların takipçisi olacaklardır⁷. Medine Sözleşmesi ile toplulukları bir araya getiren en önemli olgu, Mekkeli müşriklerin Yemen’den Suriye’ye kadar kurmuş oldukları ekonomik ağı ellerinde tutmalarıydı. Kurmuş oldukları bu sistemle birlikte Medineli Müslümanlara ambargo uygulayıp onları ekonomik olarak çıkmaza düşürüp istediklerini elde etmeyi düşünüyorlardı. İşte Hz. Muhammed bunu farkederek topluluklar arasında ittifak politikasını geliştirmiştir⁸.

Hz. Peygamber’in vefatının hemen ardından “hilafet” olarak bilinen merkezî yönetim, Arap Yarımadası’ndaki kabilelerden askerî güç oluşturma işini ve fetihlerde kazanılan ganimetlerin taksimini üzerine almıştır. Fethedilen bölgelerde sürekli ikamet edenlerin ihtiyaçlarını dikkate alan hilafet, hızlı bir şekilde büyük tarım arazilerinin yönetimini ele almış ve siyasi yapının uzun vadeli gücünü teminat altına almayı planlamaya başlamıştır. Fethedilen bölgelerin iskânı, etkili bir malî düzenleme, ordu ve idare eş-zamanlı olarak temin edilmiştir. Ordu birlikleri ve garnizonlarda organize edilen kabileler sınır bölgeleri boyunca harekete geçirilmiş ve imparatorluğu yöneten şehirli seçkinlerin idaresi altında büyük bir ordu oluşturulmuştur. Daha sonra şehir hayatı genişleyip Arap olmayan unsurlar İslam inancını kabullenmeye başlayınca kabilelerin askerî hayatla ilişkileri tedricî olarak ortadan kalkmış ve sahne daha profesyonel askerî bir müesseseye bırakılmıştır⁹.

Hz. Peygamber’in ölümünden sonra Hulefa-i Raşid devrinin ilk yıllarında takip edilen politik anlayış, Hz. Peygamber döneminde İslam’ı seçip ancak müslümanlıkta samimi

⁷ Aktan, s.183-184.

⁸ Marshal **Hodgson**, Rethinking World History, Cambridge University Press, UK 1993, p.44.

⁹ Hayrettin **Yücesoy**, “Allah’ın Halifesi ve Dünyanın Kadısı: Bir Dünya İmparatorluğu Olarak Hilafet”, *Disiplinlerarası Çalışma Dergisi*, C.12, S.22 (2007/1), ss.90-91.

hisleri olmayan mürtetlerle yapılan savaşlar çerçevesinde şekillenmiştir. Bunlar Peygamberlik iddiası ile hareket ettiğinden ümmet arasında ayrılığa sebebiyet verir endişesiyle öldürülmüşlerdir. Hz. Ömer devrinde ise İslam dinini yaymak amacıyla Sasani ve Bizans ile savaşıldığı görülmektedir. Sasanilerin Zerdüşt olması ve III. Yezdücerd'in sürekli olarak Arapları aşağılaması¹⁰ ve bu beldelerde İslam'ı yaymak amacıyla Kadisiye ve Nihavend savaşları sonucunda bölgedeki Sasani varlığına son verilmiştir. Hemen ardından Şam'ın fethedilmesiyle birlikte Halep, Lazkiye, Antakya gibi şehirler birer birer Müslümanların eline geçmiştir¹¹. Bu şehirlerin ve daha sonra Kudüs'ün ele geçirilmesiyle birlikte Nil-Ceyhun hattındaki araziler Müslümanların eline geçerek, bölge artık Bizans-Sasani tesirinden uzaklaşıp, Arap tesirinin hissedildiği siyasal ve kültürel değişimler bölgede hissedilmeye başlamıştır¹². Hz. Osman'ın şehit edilmesi, onun siyaset anlayışının İslam'ın ruhuna aykırı olması şeklinde algılandığı için meydana gelmiştir. Başta yakınlarını gözetmesi ve birçok önemli mevkiye akrabalarının atanması ile İslam'da lüks ve safahatın artması, Hz. Peygamber ve ilk iki halife dönemine aykırı bir durum olarak telakki edilmiştir¹³. Hz. Osman'ın ölümü ve daha sonrasında Hz. Ali dönemiyle birlikte Muaviye'nin biat etmeyip onunla savaşması ve bunun neticesinde de Harici diye adlandırdığımız yeni bir güruhun peydah olması, İslam siyasi düşüncesini tam manasıyla değiştiren gelişmelerdendir.

İslami yönetimin başında bulunan kişi imam ya da halife adını verdiğimiz en yüksek merci organıdır. Ondan sonra devlet işlerini yürütmek, ordunun ihtiyaçlarını sağlamak ve bütçe ile ilgili düzenlemelerde bulunmak için tayin edilen emir ya da vezir konumunda kişiler bulunmaktaydı. Vezir ya da emir olabilmenin ilk ve en önemli şartı bütçe işini ayarlayabilmek; bütçenin açık vermesini engellemektir. Bütçe artışı meydana geldiğinde ise artan gelir bir başka açık noktaya kanalize edilmekte veyahut da Beytülmal aktarılmaktaydı¹⁴.

¹⁰ Arapların aşağılanma mevzusu M.S 3. yy'da Hıristiyan Aziz Malkus'us esir edilmesindeki gelişmelerde aranmalıdır. Bu dönemde Araplar burada benimsemiş oldukları kültürleri Aziz Malkus'a da uygulamışlardır ki burada onun elbiseleri çıkarılmış, deve sütü içirilmiş, yarı pişirilmiş yiyeceklerden yedirtilmiş ve bedevi yaşama uymak zorunda bırakılmıştır. Bu durum Geç Antik Çağ'da Arap algısını şekillendiren gelişmelerdendir. Bkz. Greg **Fisher**, *Between Empires*, Oxford University Press, New York 2011, p.1

¹¹ Aktan, s.206.

¹² Hodgson, p.61.

¹³ Aktan, s.228-229.

¹⁴ Elias H. **Tuma**, "Early Arab Economic Policies", *Islamic Studies*, Vol.4, No.1 (March 1965), pp.3-4.

Arap siyasi düşüncesinin oluşmasında Kur'an ve hadis gibi disiplinlerden önce âdâb önemli bir yer tutmaktadır. Âdâb, İslam öncesi dönemden itibaren Arap kimliğinin oluşmasında son derece etkili olmuştur. Emevi Devleti'nin kurucusu Muaviye'nin uyumadan önce geçmiş dönemde yaşanmış olan hikâyeleri ve tüm siyasal algı türlerini dinlediği rivayet edilmektedir ki bu Emeviler'in âdâb anlayışının en temel yapı taşıdır. Âdâb anlayışı içerisinde sadece geçmiş dönemde yaşanan kahramanlık hikâyeleri değil; aynı zamanda gramer, filoloji, şiir ve tabiat bilimleri de yer almaktadır¹⁵.

VIII. yy'm son çeyreğinden itibaren muhaddisler ile edibler arasında çatışmalar kaçınılmaz olmuştur. Muhaddisler İslam'ı eksiksiz olarak görürken, edibler ise İslam'ı kültürel bir başlangıç; insanı ve tabiatı incelemek için bir araç olarak görmektedir. Yine muhaddisler bazı konuları dine zararlı olarak görürken, edibler estetik bakış açılarından dolayı herşeyi güzel görüp muhaddislere nispetle daha toleranslı olabiliyorlardı¹⁶.

Emevilerin bürokrasi kadrosu Mısır, Suriye, Irak ve İran'da Arap olmayan ve Müslüman olmayan unsur tarafından oluşturulmuştur. Halife Abdülmelik'in devlet yönetimini tamamen Araplaştırmasına kadar bu böyle devam etmiştir. Elbette ki bu durum Arap halkının tansiyonunun artmasına sebep olmuştur¹⁷. Ancak devlet yönetiminde Arap olmayan unsura dayanma mefkûresi Emevilerin en temel siyasi düşünceleri arasında yerini almıştır. 686'da Irak valisi olan Ubeydullah b. Ziyad bu hususta şöyle söylemektedir: "Ben vergi toplayıcısı olarak bir Arap'ı tayin edersem o kişi toprak vergisini zimmetine geçirir. Böyle bir durumda ben onu cezalandırırsam kabilesiyle düşman olurum. İşte tüm bu risklere girmemek için Farslara bel bağladım. Çünkü onlar daha dürüst ve vergi toplama hususunda daha mahirdirler"¹⁸.

Emevi âdâb anlayışı pek fazla bir değişiklik olmadan Abbasilere tevarüs etmiştir. Emevi âdâbı, elit bir fenomen; halifelerin, prenslerin ve güçlü valilerin saraylarında cereyan ederken Abbasi âdâbı ise daha yayılcı ve daha eğitimsel bir aktivite olarak görülüyordu. Spesifik açıdan bakıldığında Abbasi âdâbı, Fars-Hint-Hellen kültür bölgesine daha yakındı. Emevi âdâb tasavvurunda yabancı kültürlerle pek fazla yer

¹⁵ Tarif **Khalidi**, *Arabic Historical Thought in The Classical Period*, Cambridge University Press, USA 1994, p.84.

¹⁶ Tarif **Khalidi**, "The Concept of Progress in Classical Islam", *Journal of Near Eastern Studies*, Vol.40, No.4, (Oct. 1981), pp.23-25.

¹⁷ Khalidi, *Arabic Historical Thought in The Classical Period*, p.85.

¹⁸ Nicolas **Rescher**, *Studies in Arabic Philosophy*, University of Pittsburgh Press, New York 1967, p.83.

verilmezken Abbasi âdâb anlayışı yabancı kültüre açık, onun tesirinde gelişmiştir. Elbetteki bu durum yeni siyasal, etnik ve kültürel değişimlere sebep olmuştur¹⁹.

Emeviler'den Abbasilere geçiş sürecinde âdâb anlayışında meydana gelen değişimle birlikte birtakım tartışmalar da yaşanmıştır ki bu da şunlarla alakalı olmuştur: “İlk olarak eski ve yeniler arasında tartışmalar yaşanmıştır. İkinci olarak yeni edebi stilin oluşumu ve edebiyat eleştiri teorileri ortaya koyulmuştur. Üçüncü olarak uzman ve kültürlü kimseler arasındaki tartışmaydı. Sonuncu olarak Araplar ve Arap olmayanlar arasında cereyan eden büyük kültürel tartışmalar cereyan etmişti ki bu da daha sonra Şuubiyye anlayışının gelişmesine ve Araplar ile Arap olmayanlar arasındaki siyasi, fikrî ve edebî mücadelelerin artmasına sebep olacaktır²⁰.

Eski geleneği savunanlar Cahiliye döneminde kullanılan dilin daha saf ve daha sade olduğunu ileri sürüyorlardı. Bedevileri ise eski geleneği devam ettiren son topluluk olarak görüp onların saf bir dil kullandıklarını belirtmişlerdir. Bu nedenle modernlere göre kendilerinin daha üstün olduğunu belirtip, onları bozulmuş olarak telakki ediyorlardı²¹. Bu konuyla ilgili Ebu Cafer eş-Şeybani'nin verdiği bilgiye göre bir gün hararetli bir tartışma içinde oldukları bir anda şair Ebu Mayyas bunların yanına gelip “ne tartışıyorsunuz?” dediğinde “mevcut zamanı ve onun bozukluğunu tartışıyoruz” cevabını verdiler. Ebu Mayyas buna mukabil zamanın kötü olmadığını, esasında kötünün insanlar olduğunu söylemiştir. X. yy'da ise tersine bir gelişme yaşanıp bu sefer de modernlerin gelenekçilerden daha üstün olduğu belirtilmiştir. Bu anlayışı savunan el-Müberred, es-Sûlî ve İbn Faris şöyle söylemektedir: “Her çağ kendi bilimine sahiptir. Bilimlerin en iyisi ise mevcut zamanımıza ait olanlardır”²².

Kültürlü kimseler, Hadis bilimini eleştirel olarak irdeliyorlardı. Mesela bunlardan Ebu Ubeyde hadisten ziyade Tarih biliminden istifade etmekteydi. Kültürlüler tabiat, uzmanlar Kur'an ve Hadis ile ilgileniyordu²³.

¹⁹ George **Makdisi**, *The Rise of Humanism in Classical Islam and The Christian West*, Edinburgh University Press, Edinburgh 1990, p.71.

²⁰ Khalidi, *Arabic Historical Thought in The Classical Period*, p.96.

²¹ Khalidi, “The Concept of Progress in Classical Islam”, pp.32-33.

²² Khalidi, *Arabic Historical Thought in The Classical Period*, p.97.

²³ Khalidi, *Arabic Historical Thought in The Classical Period*, p.104.

Araplar ve Arap olmayanlar arasındaki çekişme de Arap siyasi düşüncesini etkileyen faktörler arasındaydı²⁴. Bu durum Şuubiyye²⁵ akımının güçlenmesine neden oluyor; Araplar ve Arap olmayan halk arasındaki sürtüşmeler toplumun her kesimini etkiliyordu. Fars Kralı I.Hüsrev şunu söylemektedir: “Bizanslılar geniş topraklara sahip, görkemli şehirleri elinde tutan bir millettir. Hintliler ise felsefe, tıp ve matematikte mahirdir. Çinliler orduda, demir üretiminde son derece beceriklidir. Türkler ve Hazarlar zavallı olmalarına rağmen en iyi diyarları biraraya getiren, hâkim olan krallara sahiptir. Halbuki Arapların akıllıca tatbik ettiği hiçbir politikaları bulunmamaktadır. Araplar kendi çocuklarını fakirlikten dolayı öldürürler. Gereksinim duyduklarında yamyamcılığa başvururlar”. Araplar hususunda bu tür fikirlerin yayılması neticesinde Şuubiler, atalarının Araplar’dan daha üstün olduklarını belirtmeye başladılar. Böylece Araplar’ı dünyanın en âdi ırkı sayan bir fırka haline geldiler²⁶.

Bizans-Fars-Hint düşüncesi Arap coğrafyasında gözardı edilemeyecek derecede kuvvetliydi. Arap bilgisi ve düşüncesi yabancı milletlerin tarihleri, kültürleri ve ulusal karakteristik özellikleriyle şekillendirilmiştir. Emeviler döneminde katı Arapçılık anlayışı içerisinde Yemenilerin destansı hikâyeleri, tarihçiler tarafından anlatılırken Abbasiler zamanında Fars ve Hintlilerin politik ve bilimsel mirası sadece anlatılmakla kalmadı aynı zamanda İslam ilimleri içerisinde sentezlendi²⁷.

IX. yy’ın başlarında İslam düşüncesi Mutezile ile paralel gelişmiştir. Bu dönemde ne yabancı kültürler yüceltiliyor ne de yabancı kültürleri reddetme kabul ediliyordu. Kaynağı ne olursa olsun tüm disiplinler bu dönemde açık fikirlilikle ele alınıp incelenmiştir. Yine bu dönemde Mutezile kelimcülerinden Cahız’ın âdâb mefhumu ile sınırsız bir şekilde tabiatın öğretici durumundan istifade edilmeye başlanmıştır. Ona göre tabiattaki herşeye dikkat edilmesi gerekmektedir. Bir sineğin kanadı bile itinatla incelenmelidir. Ona göre insanın yeryüzünde ihtiyaç duyduğu en temel şey, Tanrı’nın

²⁴ Mustafa **Kılıç**, Arap Edebiyatında Şuubiyye, İşaret Yayınları, İstanbul 1982, s.30.

²⁵ Şuubiyye terim olarak İslam’ı kabul eden Fars, Türk ve Berberi gibi milletlerin Araplar’dan üstün olduğunu savunan milliyetçilik akımını ifade etmektedir. Emeviler’in ırk taassubu nedeniyle Fars asıllı Müslümanlar onlara karşı Hz. Ali evladının hilafete gelmesi gerektiğini söylüyor ve bu uğurda ne kadar isyan çıkarılırsa hepsine iştirak ediyorlardı. Emevileri devirmek için başlatılan Abbasi ihtilal hareketine, İran asıllılar Horasan’da, Berberiler de Kuzey Afrika’da destek vermekteydiler. Bkz. Adem **Apak**, “Şuubiyye”, *DİA*, C.39, 2010, ss.244-245.

²⁶ Khalidi, *Arabic Historical Thought in The Classical Period*, p.105.

²⁷ Khalidi, “The Concept of Progress in Classical Islam”, p.34.

yarattığı herşeyi akıl çerçevesi içerisinde sorgulamaktır. Yine Cahız, hadisleri, bilimsel değerlendirme etrafında şekillendirerek Tarih bilinci çerçevesinde izah etmeye çalışmıştır²⁸.

IX. yy'ın sonlarında İbn Kuteybe (ö.889) ile birlikte uzmanlar ve kültürlü kimselerin tartıştığı konular mecz edilmiştir. O bizzat bunu Uyunu'l-Ahbar adlı eseriyle gerçekleştirmiştir. İbn Kuteybe'nin bu çalışması birçok disiplini içerisinde barındırdığı için kutup olarak yorumlanmıştır. Bu eser hadis ile Kur'an-ı Kerim'in disiplinlerini âdâb ontolojilerini, tarih raporlarını, tartışmalı makaleleri, mezhepsel kitapları ihtiva ediyordu. Görüldüğü üzere İbn Kuteybe ile birlikte Abbasiler, Sünni Ortodoks anlayışı çerçevesinde bir dizi dönüşümler daha geçirmiştir²⁹.

2.2. Cinayet

Sözlükte "günah işlemek; işlenen günah ve suç" anlamlarına gelen cinayet, fıkıh terimi olarak mala ve cana yönelik hukuka aykırı fiilleri ifade eder. En dar anlamıyla cinayet, adam öldürme ve müessir fiil karşılığında kullanılır. Böyle bir fiilde bulunan kimseye cani, bu fiile maruz kalana da "mecniyyün aleyh" denir. Şaffi ve Hanbeli hukukçuları insana yönelik müessir fiiller için cirah terimini kullanmaktadırlar. Fıkıhta ayrıca kişinin ihramda iken dikişli elbise giymek, koku sürünmek, kıl koparmak gibi yasak fiilleri işlemesine de cinayet denir³⁰.

Cinayet; hiç kuşkusuz şiddet suçları arasındaki en ciddi olgudur. Cinayet trajik bir durum olmasının yanında bu konuyla ilgilenenler için oldukça etkileycidir. Wolfgang'ın ortaya attığı alt kültür teorisine göre cinayet toplumdaki en düşük sosyo-ekonomik gruplarda yer alan bireylerde meydana gelmektedir. Yine ona göre cinayeti de içeren suçun birçok durumu aşağılık psikolojisi ve kargaşa anlarında meydana gelmektedir. Şiddetin ya da cinayetin meydana gelmesinde aynı zamanda aşırı şeref duygusu, cesaret ve mertlik gibi kavramların yoğunluğu da etkili olmaktadır ki bu da toplumdan topluma değişiklik arz etmektedir³¹.

²⁸ Robert M. **Grant**, *Miracle And Natural Law in Greco-Roman And Early Christian Thought*, North Holland Publishing, Eugene 2011, p.183.

²⁹ Khalidi, *Arabic Historical Thought in The Classical Period*, p.107.

³⁰ Hasan Ali eş-Şazeli, "Cinayet", *DİA*, C.8, 1993, ss.14-15.

³¹ Fiona **Brookman**, *Understanding Homicide*, Sage Publications, London 2005, p.108.

Cinayeti ve bunun sebebini kısaca değerlendirdikten sonra cinayeti tarihi süreç içerisinde dinî veriler dâhilinde nedenleriyle birlikte irdelememizin yerinde olacağı kanısındayız. Yeryüzündeki ilk cinayet olan Kabil'in Habil'i öldürmesini İncil bağlamında analiz ettiğimizde buradaki cinayetin kıskançlık ve haset duyguları neticesinde gerçekleştiği görülecektir. Bunun neticesinde Habil'i öldüren Kabil lanetlenmiştir³². Görüldüğü üzere İncil açısından cinayet kavramı tartışıldığında katil için lanetlemeden başka bir yaptırım söz konusu değildir³³.

Cinayet kavramına Tevrat açısından bakıldığında daha sert ve keskin yaptırımların olduğu görülecektir. Buna göre bir kişi başka birini öldürmek için kasıtlı olarak bir girişimde bulunur da o kişi ölürse, öldüren kişi kesinlikle aynı akıbete uğratılmalıdır. Ancak bir kişi başka birini kasit olmadan yanlışlıkla öldürürse meclisin toplanması ve o kişi hakkında karar alması gerekmektedir. Meclisteki tartışmalar neticesinde katilin bir kasit olmadan yanlışlıkla öldürdüğü anlaşılırsa, katil sınır dışı edilecektir. Yanlışlıkla öldüren kişiler Filistin'den Kenan bölgesine nakledilir ve burada Kenan diyarının en yüksek din görevlisi ölene kadar kalırlardı. En yüksek din görevlisinin ölümüne müteakip cezaları düşer ve eski yurtlarına dönebilirlerdi³⁴.

İslam açısından cinayet kavramı tartışıldığında ise bir kişi başka birini kasıtlı olarak öldürürse öldüren kişiye kısas uygulanır. Ancak yanlışlıkla öldürürse kısas uygulanmaz; bunun yerine katil diyet ödemekle yükümlü tutulurdu. Yine İslam'da ebeveynlerden birisi çocuğunu kasıtlı olarak dahi öldürse, katil olan kişiye kısas uygulanmamaktadır³⁵.

Siyasi cinayet ya da birtakım suikast girişimlerinin sebeplerine tarihî süreç içerisinde yaklaşılarak analizlerde bulunup, bu analizler ışığında İslam toplumunda ne gibi dönüşümlerin yaşandığına bakılmasının yerinde olacağı kanısındayız. Bilindiği üzere İslam'ın tebliğ edilmesiyle birlikte Hz. Muhammed'in sözleri ki bu sözler doğrudan müşrikleri hedef alıp, onların mal biriktirip servet yığımları neticesinde

³² Alev **Alatlı**, *Batıya Yön Veren Metinler*, Alfa Yayınları, C.1, İstanbul 2015, s.58.

³³ Pamela **Barmash**, *Homicide In The Biblical World*, Cambridge University Press, New York 2005, p.13-14.

³⁴ Michael **Walzer**, "The Legal Codes of Ancient Israel", *Yale Journal of Law And The Humanities*, Vol.4, 1992, pp.337-338.

³⁵ İmam Azam **Ebu Hanife**, *Fıkıh-ı Ekber Aliyy'ül-Kari Şerhi*, (Çev. Yunus Vehbi), Çağrı Yayınları, İstanbul 2003, s.98

tağutlaşmalarını yüzlerine vurup, onları adeta arslandan kaçan yaban eşeklerine çeviriyordu. İşte müşriklerin ekonomik sistemlerini alt eden bu sözler neticesinde Hz. Muhammed'e suikast girişiminde bulundularsa da bunda başarısız oldular³⁶.

Hulefa-i Raşid döneminde cereyan eden ve İslam toplumunun ikiye ayrılmasına sebep olan gelişme Hz. Osman'ın öldürülmesiydi. Hz. Osman'ın idare anlayışı kendi akrabalarını kayırması ve lüks yaşantının artmasından dolayı şiddetle eleştirilmektedir. Bu eleştiricilerin başında ise Ebu Zer bulunuyordu. Bu eleştiriler neticesinde Ebu Zer Rebeze çölüne sürgün edilmişti. Ebu Zer'in Rebeze'de ölmesi, lüks yaşantının artması, Hz. Osman'ın akrabalarının önemli devlet görevlerini işgal etmesi nedeniyle asiler, Hz. Osman'ı öldürmeyi kafasına koymuştu. Bu amaçla onun evini kuşatma altına aldılar. Hilafetten çekilmediği takdirde öldürüleceğini söylediler. Hz. Osman hilafetten çekilmeyince 17 Haziran 656'da evine girip Hz. Osman'ı şehit ettiler. Hz. Osman cinayetinin temel nedeni İslam'ın ilk döneminde özellikle Hz. Peygamber ile ilk iki halife döneminde yaşanmayan başkalaşmaydı. Hz. Osman'ın ölümü üzerine ümmet ikiye, daha sonra da üçe ayrılmış kimisi Muaviye'nin safında kimisi Hz. Ali'nin safında kimisi de Hariciler adı altında toplanmış ve bu keskin ayrılma günümüze kadar süregelip siyasi düşüncemizi şekillendirmiştir³⁷.

İslam toplumunu derinden sarsan bir diğer hadise de Muaviye'nin daha sağlıklıdayken oğlu Yezid'i veliaht edinmesi ve akabinde de Hz. Hüseyin'in öldürülme meselesiydi. Bilindiği üzere Muaviye'nin ölümü üzerine oğlu Yezid tahta çıkmıştı ancak onun mutlak halife olabilmesi için umumi biat alması gerekiyordu. Hz. Hüseyin biat etmeyenler arasındaydı. Bunu haber alan Kûfeliler, Hz. Hüseyin'i hilafete getirmek için ona mektuplar yazdılar. Hz. Hüseyin durumu tahkik etmek için Müslim b. Akil'i Kûfe'ye yolladı. Kûfeliler ilk etapta ona itaat edip Hz. Hüseyin adına biat verdilerse de Yezid'in yoğun baskıları sonucunda Müslim b. Akil katledilmiş ve Hz. Hüseyin için biat eden Kûfeliler de biatlerini bozmuşlardı³⁸. Gelişen olaylardan sonradan haberi olan Hz. Hüseyin geri dönmeyip yoluna devam etmiştir. Bu arada Müslim'in öldürüldüğü

³⁶ Muhammed **Sallabi**, *Siyer-i Nebi*, Ravza Yayınları, C.1, İstanbul 2014, s.43; Sabri **Hizmetli**, *İslam Tarihi*, AÜİFY, Ankara 1991, s.141; K.96/6-7.

³⁷ Adem **Apak**, *Hz. Osman Dönemi Devlet Siyaseti*, İnsan Yayınları, İstanbul 2003, s.59; Sabri **Hizmetli**, *Tarihi Rivayetlere Göre Hz. Osman'ın Öldürülmesi*, AÜİFD, C.27, 1985, ss.166-167; İsmail **Yiğit**, "Hz. Osman", *DİA*, C.33, 2007, ss.438-443.

³⁸ M. Asım **Köksal**, *Hz. Osman ve Kerbela Faciası*, Karaca Yayınevi, İstanbul 2008, s.224; Ethem Ruhi **Fırlalı**, "Hüseyin", *DİA*, C.18, 1999, ss.518-521.

haberini alanlar Hz. Hüseyin'in safından ayrılmışlardı. Böylece Hz. Hüseyin'in etrafında sadece aile fertleri kalmıştı. Ekim 680'de Hz. Hüseyin ve maiyetinde bulunan yetmiş kişi Kerbela bölgesinde katledilmişti³⁹. Burada Hz. Hüseyin cinayetinin temel nedeni; İslam devleti'nin yönetim anlayışında görülen keskin dönüşümdü ki daha önceki hiçbir dönemde mevcut halifenin sağlığında kendi oğlu hilafet namzeti olarak gösterilmemişti. Nitekim İslami yönetim anlayışında görülen bu dönüşümü Hz. Hüseyin'in kabul etmesi beklenemezdi.

Abbasiler döneminde ise ileride göreceğimiz üzere devletin kuruluş safhasında izlenen politikada Alioğullarına karşı ılımlı bir siyaset güdülmüştür. Oysa devlet kurulduktan sonra onlara karşı bilhassa Mansur zamanında başlayan katliamlar yerini alacaktır. Bu durum Me'mun zamanına kadar devam edecektir. Onun devrinde Ali er-Rıza veliaht tayin edildiyse de kısa süre sonra öldürülmüş ve tekrar onlara karşı mihneye devam edilmiştir⁴⁰.

IX. yy'ın ortaları Abbasi tarihinde Türk nüfuzunun yoğun olarak hissedildiği bir zaman dilimi olmuştur ki bu yıllarda Türkler idareyi ele alarak, istediğini halife yapmış istemediğini katletmiştir. Bu durum Abbasi siyasi yapısını baltalayarak ekonominin bozulmasına sebep olmuştur⁴¹. Nitekim bu yıllarda ileride göreceğimiz üzere Abbasi ekonomisi ciddi manada zarar görecektir, Bağdat eski gelirlerinden yoksun bir hale gelecektir⁴².

3.Harun Reşid Devrine Kadar Abbasi Devletine Genel Bir Bakış

3.1. Abbasi İhtilali Öncesi ve Sonrası Siyasi Durum

Abbasi ihtilali hiç kuşkusuz İslam Tarihindeki en önemli olaylardandır. Bu isyana sebep olan şeyler üzerinde tatmin edici bir cevap bulunamamıştır. Mesela bu isyan neden Horasan'da çıktı? İsyanı kimler destekledi ve bunun neticesinde ne kazanmayı

³⁹ Hasan **Onat**, *Emeviler Devri Hareketleri ve Günümüz Şiiliği*, TDV Yay, Ankara 1993, s.117.

⁴⁰ Şehbenderzade, s.109.

⁴¹ Abdulaziz **Durî**, *İslam İktisat Tarihine Giriş*, (Çev. Sabri Orman), Endülüs Yayınları, İstanbul 1991, s.87.

⁴² Hüseyin **Algül**, *İslam Tarihi*, C.3, Gonca Yayınevi, İstanbul 1989, s.214.

umuyorlardı? Esasında onlar başarılı olabildiler mi?⁴³ Bütün bu ve benzeri sorulara cevap verebilmek için Abbasi hareketinin genel bir yapılanmasına bakılması gerekmektedir.

Abbasi propagandası üç hedefi ısrarla vurguluyordu. Birincisi, yönetimde Kitap ve Sünnet'e uyulması lazımdı. İkincisi, bütün Müslümanlar arasında eşitliğin esas alınmasıydı. Üçüncüsü ise devrim Al-i Beyt adına yürütülecekti. Bunun spesifik olarak açıklanmamasının nedeni ise Hz. Ali taraftarlarını ihtilal bayrağı altında toplamaktı. Nitekim buna paralel olarak Abbasi ihtilali ilk etapta Şii'lere dayalı olarak ortaya çıkmıştır. Orta sınıf olan mevalinin yanı sıra yerli İranlı aileler ve bilhassa ekonomik olarak vasat diyebileceğimiz durumda olan Araplar, bu ihtilalin mihenk taşı oluşturmaktaydı⁴⁴.

Abbasi ihtilal yıllarında yapılan sadakat yemini şu şekildeydi: "Allah'ın kitabı üzerine, Peygamber ailesinden birini kabul üzere ve Hz. Peygamberin sünneti üzerine size itaat ediyorum". Burada Kur'an'ı merkez almalarının sebebi ise devrimciler arasında mevcut olan aşırı Şii gruplar ile heterodoks düşünceli grupların olmasıydı. Nitekim onların Kur'an'a yaptıkları referans sayesinde hem dini duyarlıklarını ifade etmiş olup avamın tepkisini çekmiyorlar hem de ortodoksluktan⁴⁵ çıktıkları ile alakalı muhtemel şüpheleri gideriyorlardı⁴⁶.

Abbasi ihtilal mefkûresinin nasıl bir durumda olduğunu izah ettikten sonra Abbasi ihtilalinin arka planındaki siyasi olayları yakinen açıklamamız elzemdir. Abbasi ailesinden Abdullah b. Abbas'ın oğlu Ali, Emeviler ile barış halinde bulunmaktaydı. Halife Velid b. Abdülmelik, Dımaşk yakınlarındaki Humeyme'yi ona vermiş, o da Hicaz'dan ayrılp ailesi ile birlikte oraya yerleşmişti. Burada sükûnetle yaşıyorlar

⁴³ Elton L. **Daniel**, *The Political and Social History of Khurasan under Abbasid Rule 747-820*, A publication of The Iran-America Foundation, Chicago 1979, p.26.

⁴⁴ Abdulaziz **Durî**, *İslam İktisat Tarihine Giriş*, (Çev. Sabri Orman), Endülüs Yayınları, İstanbul 1991, s.76; L. **Daniel**, p.26; M.A. **Shaban**, *Abbasid Revolution*, Cambridge University Press, UK 1970, p.149; Tayeb **El-Hibri**, *Reinterpreting Islamic Historiography*, Cambridge University Press, UK 2004, p.2.

⁴⁵ Ortodoksluk "doğru öğreti" manasına gelmektedir. Ahmed b. Hanbel, Şia mezhebinin aşırı uç noktaları bünyesinde barındırdığı için onlara karşı çıkmaktadır. Bu nedenle o sadece İslam'ın zahiri kısmı ile ilgilenmiştir. Bâtınî kısmı ile ilgilenenler ortodoksluktan çıkarak sapkınlığa, zındıklığa kaymaktadır. Bkz, Ferhad **Daftary**, *İslam'da Entelektüel Gelenekler*, (çev. Muhammet Şeviker), İnsan Yayınları, İstanbul 2012, s.83

⁴⁶ Muhammed Qasim **Zaman**, "Some Considerations on Referances To The Quran During The Abbasid Movement", *Islamic Studies*, Vol.29, No.1 (Spring 1990), pp.32-34.

herhangi bir isyan teşebbüsünde bulunmuyorlardı. Ancak Ali b. Abdullah'ın oğlu Muhammed b. Ali, burada yeni bir hareket ve düşüncenin doğmasını sağladı. Bu amaçla öncelikle taraftarlarını Al-i Muhammed'e biate çağırıldı⁴⁷. Ardından Haşimoğullarının azatlısı Meysere el-Abdî Irak'a, Muhammed b. Huneys, İkrime b. Serrâc ve Hayyam el-Attar'ı propaganda maksadı ile Horasan'a gönderdi. Muhammed b. Ali, dâîlerini değişik yerlere gönderirken şöyle söylemiştir: “Kûfe, Ali partizanları, Basra, Osman taraftarları, Mekke ve Medine, Hz. Ebubekir ve Hz. Ömer taraftarları ile doludur. Horasan ise güçlü yürekleri ile sizlerle beraberdir”⁴⁸. Horasan Valisi Esed b. Abdullah el-Kasrî, 725'de bir grup propagandacıyı yakalamış; birisi hariç hepsinin ellerini ve ayaklarını kestirmiş ve sonra da çarınha gerdirmiştir. 736 yılına kadar Horasan valisi Esed hiçbir propagandacıya göz açtırmamıştır⁴⁹.

Abbasi ihtilal teşebbüsü 740 yılından sonra büyük bir ivme kazanmıştır. Bu ivmenin artarak devam etmesinin en büyük sebebi Emevi Halifesi Hişam'ın mal biriktirme arzusuymdu. Halife Hişam, devletini ve tebaasını sadece gelir getiren bir muharrik olarak görüyordu. Bu nedenle ümmeti, valiler aracılığıyla sıkıştırıyordu. Hişam'ın bu politikası; Berberileri, Türkleri ve İranlıları umutsuzluğa düşürüyor ve Horasan'da filizlenen Abbasi ihtilaline katılmalarına neden oluyordu. Bir diğer sebep ise 740 yılında ortaya çıkan Zeyd b. Ali isyanıdır. Kûfe-Basra dolaylarında Vali Yusuf b. Ömer es-Sakafi'ye karşı isyan etmiş fakat daha sonra öldürülmüştür⁵⁰. Bu ve bunun gibi ayaklanmalar Emevileri sürekli meşgul etmiştir. Nitekim 743'de Hişam öldürüldüğünde Emeviler içler acısı bir durumdaydı⁵¹. Bu tarihten sonra Emevi rejimi çökerek Ali, Abbasi, Harici taraftarları ile kabile anlaşmazlıkları ve bağımsız olan valilerin hüküm sürdüğü bir kargaşa dönemi başladı. Emeviler her tarafta hezimete uğruyordu. Türkler Orta Asya'da ve Kafkaslarda, Grekler de Anadolu'da Arapları hezimete uğrattıyordu⁵². Abbasi ihtilalini kolaylaştıran bir diğer sebep ise Emevilerin Şia'ya karşı oldukça sert

⁴⁷ Aktan, s.263; Jonathan **Berkey**, *The Formation of Islam: Religion and Society in The Near East (600-1800)*, Cambridge Press, UK 2003, p.104; Hakkı Dursun **Yıldız**, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, C.5, Çağ yayınları, İstanbul 1986, s.21.

⁴⁸ Bernard **Lewis**, *Islam From Prophet Muhammed to The Capture of Constantinople*, Oxford University Press, UK 1987, p.24; Mehmet **Azimli**, *X. Yy'a Kadar Şii Karakterli Hareketler*, Öykü Yayıncılık, İstanbul 2006, s.31.

⁴⁹ İbrahim **Sarıçam**, *Emevi-Haşimi İlişkileri*, TDV Yay., İstanbul 2012, s.374.

⁵⁰ Ahmet **Bağlıoğlu**, “Abbasi Devleti'nin Oluşum Sürecinde Şii Hareketler” *Dini Araştırmalar Dergisi*, Eylül-Aralık 2000, C.3, ss.33-36.

⁵¹ Neşet **Çağatay**, *Başlangıçtan Abbasilere Kadar İslam Tarihi*, TTK, Ankara 1993, s.467; Hüseyin **Algül**, *İslam Tarihi*, C.3, Gonca Yayınevi, İstanbul 1989, s.233.

⁵² Ira M. **Lapidus**, *Origins: The Middle East (600 to 1200)*, Cambridge Press, UK 2000, p. 54.

bir siyaset takip etmesiydi. Abbasiler bunu fırsata dönüştürmüş ve her tarafta Emeviler ile birlikte din anlayışının tamamen değişime uğradığını, Hz. Peygamber ve sonraki dönemle ilgili hiçbir bağlantısının kalmadığını belirtmiş ve birçok Şia mensubunu yanına çekme fırsatı yakalamıştır⁵³. Hişam'dan sonra halifelğe II. Velid geçti. II. Velid de zayıf bir karakter olup, eğlenceye çok düşkün bir kimseydi. Elbetteki bu durum merkezi otoritede bir çatlak yaratıyor ve bu da Abbasi ihtilal oluşumunun hızlanmasına neden oluyordu⁵⁴.

Muhammed b. Ali, 743 yılında vefat ettiğinde ihtilalin liderliğine oğlu İbrahim b. Muhammed geçmiştir. İbrahim'in yaptığı en önemli iş ise Ebu Müslim'i Horasan'a göndermek oldu. Ebu Müslim'in Horasan'da iş başına geldiği tarihte artık Mürcie⁵⁵ dışındaki herkes yönetime karşıydı. Hariciler, Suriye ve Irak Yemenileri ve Abbasi destekçileri birleşmişlerdi. Çok geçmeden Ebu Müslim gizliden yapılan daveti aleni isyana dönüştürmüştü⁵⁶. Bunun en önemli sebebi ise Horasan-Orta Asya-Hindistan hattının yoğun olarak İranilaşma eğilimi içerisinde olmasıdır. Nitekim M. Lombard'a göre Abbasi ihtilalini yürütenlerin ilk danışmanları Kuzeydoğu İran, Horasan ve Maveraünnehir'den gelmişlerdi. İran Dili ve Edebiyatı bölgede hâkim konumdaydı. Orta Asya ve Hindistan Türkleri dahi dil açısından "İranilaşma" eğilimi gösteriyordu. İşte bütün bunlar Ebu Müslim'i gayretlendirip ona cesaret veren durumlardı⁵⁷. Abbasiler bu coğrafyada kendi safında yer alan yaklaşık kırk bin Horasanlı'yı yanına çekmeyi başarmıştı⁵⁸. Ebu Müslim, Horasan'da sadece askerî alanda değil, dinî alanda da propagandalar yaptırıyor, Emevilerin Allah'ın emirlerini kendi kafalarına göre yorumladıklarını söylüyor ve çevresine yeni taraftarlar toplama yoluna gidiyordu. Bu husus da, Emevilerin tekbir sayısında bir azaltma yaptığıyla ilgiliydi. Bu durum dâilerce namaza saygısızlık şeklinde yorumlanıp kamuoyunda Emevilere karşı bir algı oluşturulmasına imkân sağlamıştır. Ebu Müslim de her tarafta namazın dosdoğru

⁵³ Berkey, p.105.

⁵⁴ Çağatay, s.468.

⁵⁵ Mürcie mezhebinin temel felsefesi, büyük günah işleyen bir kimsenin durumunun ne olacağına karar vermeyip ahirete bırakmaktır. Yine işlenen günah ne olursa olsun imanı ne azaltır ne artırır. Mürcieye inananlar Ebu Müslim'i Merv'den çıkardılar. Bkz., Muhammed Naim **Yasin**, *The Book of Eemaan*, Al-Firdous Ltd, London 1993, p.247; Sönmez **Kutlu**, *Türklerin İslamlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*, TDV Yay., İstanbul 2012, s.199.

⁵⁶ Hugh **Kennedy**, *The Prophet And The Age of The Caliphates*, Edinburgh University Press, UK 1986, p.115; Aktan, s.263.

⁵⁷ Maurice **Lombard**, *İlk Zafer Yıllarında İslam*, (Çev. Nezih Uzel), Pınar Yayınları, İstanbul 1983, s.38.

⁵⁸ Crisis and Continuity at The Abbasid Court, Edt. Hinrich Biesterfeldt, Brill Press, Vol.102, London-Boston 2013, p.13.

kılınmasını vaaz ediyor, Emevileri eleştiriyordu⁵⁹. E. L. Daniel yapmış olduğu çalışmada, C. Brockelmann'ı eleştirmiş⁶⁰, Ebu Müslim'in Şii olduğu, Mugire b. Said'in kurduğu gulat mezhebinin bir üyesi olduğu, tenasühe inandığı konusundaki görüşlere şüpheyle yaklaşmış ve bunları kabul etmenin mümkün olmadığını belirtmiştir⁶¹. Nitekim yukarıda bunun aksini ispatlar nitelikte namaza olan düşkünlüğünü her fırsatta göstermiş ve Emevilere karşı propaganda yapmıştır. Ebu Müslim bununla da yetinmiyor ve ileride Abbasiler için tehlikeli olabilecek kimseleri ortadan kaldırma yoluna başvuruyordu. Haşimiler için 744 yılında Kûfe'de Emevilere karşı ayaklanan Abdullah b. Muaviye, Vali Abdullah b. Ömer ile çarpışmış fakat daha sonra mağlup olunca Horasan'a kaçmıştır. Ebu Müslim ise Abdullah'ın ilerleyen yıllarda ihtilale hanel getirebileceği düşüncesinde olduğundan dolayı onu öldürtmüştür⁶². Ebu Müslim 748 yılında çok yakın bir arkadaşı olan Aflah b. Malik el-Farazi'yi öldürtmüştür. İlk zamanlar onunla vakit geçirmekten, satranç oynamaktan keyif alıyordu. Aflah aynı zamanda Horasan için pek değerli bir kimseydi. Abbasi ihtilali yaklaştığında Ebu Müslim'e şunları söylemiştir: "Emire söyle; insanların en doğrusu Hz. Ali'dir. O yöneticilerin yöneticisinin yöneticisidir". Böyle değerli bir şahsiyeti ortadan kaldırdığında Ebu Cafer el-Mansur'un bile tepkisini çekmiştir⁶³.

Ebu Müslim'in Horasan'da başlatmış olduğu hareket 747 yazı ile beraber yeni bir ivme kazanarak "gizli davet" sona erdirilmiş, artık halk açıktan açığa Ümeyye ailesine karşı kışkırtılmaya başlanmıştır. Halife II. Mervan'ın gönderdiği orduya karşı Ebu Müslim Türkistan ve Horasan halkından güçlü bir ordu teşkil etmiş ve bu ordunun başına Hasan b. Kahtabe'yi geçirmiştir. Kahtabe, Emevi ordularını üst üste yenilgiye uğratarak Irak ve Suriye'yi tamamen ele geçirmiştir⁶⁴. Diğer taraftan Ebu Müslim ise Horasan'da Hz. Muhammed ailesi adına biat topluyordu. Şubat 748 yılında Emevi Valisi Nasr b. Seyyar Merv'den çıkarılmış ve hemen akabinde II. Mervan'ın İran'a sevkettiği komutanlardan

⁵⁹ Stijn Aerts, "The Prayers of Abu Muslim and Al-Ma'mun", *Journal of Abbasid Studies I*, (2014), pp.68-70.

⁶⁰ C. Brockelmann, *İslam Milletleri ve Devletleri Tarihi*, (Çev. Neşet Çağatay), AÜİFY, Ankara 1964, s.105.

⁶¹ Daniel, p.105.

⁶² Bağlıoğlu, ss.37-38.

⁶³ C.E Bosworth, "Al-Maqrizi's Book of Contention And Strife Concerning The Relations Between The Banu Umayya And The Banu Hashim", *Journal of Semitic Studies*, University of Manchester, UK 1980, p.90.

⁶⁴ Claude Cahen, *İslamiyet*, (Esat Nermi Erendor), C.1, Bilgi Yayınevi, Ankara 2000, s.62; Aktan, s.263.

Nubata b. Hanzala ve Emir b. Dubara mağlup edilmiştir⁶⁵. Böylelikle Emevilerin Horasan bölgesiyle bağlantıları tamamen kesilmiştir.

Horasan'da durumlar bu doğrultuda seyrederken Irak ve Suriye'de Emeviler sürekli güç kaybediyordu. Halife II. Mervan, 749 yılında ihtilal hareketinin lideri İbrahim b. Muhammed'i tutuklatıp Şam'a getirtmiş ve orada boğdurtmuştur⁶⁶. Taberi ise İmam İbrahim'in boğularak değil, zehirli süt ile öldürüldüğünü kaydeder⁶⁷. İmam İbrahim'in ölümünün ardından ihtilalin liderliğini kardeşi Ebu'l-Abbas üstlenmiştir⁶⁸. Esasında kardeşi Cafer el-Mansur ondan yaşça daha büyük ve aynı zamanda daha etkin ve tecrübeliydi. Bunlara rağmen neden Ebu'l-Abbas tercih edildi sorusu ise herhalde Ebu'l-Abbas'ın Arap, kardeşi Cafer'in ise Berberi kökenli köle cariyeden doğmuş olması münasebetiyledir⁶⁹.

Abbasi ihtilalcileri hemen her tarafta Emevilere galebe çalmışlar ve sadece Emevi Halifesi II. Mervan b. Muhammed'in komutasında olan ve karargâhı el-Cezire'de bulunan kuvvet, diğeri de Yezid b. Ömer b. Hubeyre'nin komutasında Vasit'a karargâh kurmuş olan kuvvet kalmıştı. Tabiatıyla öncelikle II. Mervan'ın üzerine gidilecekti. Mervan'ın ordusu ile Ebu'l-Abbas'ın ordu kumandanı Abdullah b. Ali'nin ordusu Zap suyunda karşılaştılar. Savaş çok şiddetli geçmiş ve Mervan'ın ordusu ağır bir yenilgi almış ve bakiyeleri ile birlikte Harran'a çekilmiştir⁷⁰. Suriye'deki şehirler birer birer Abdullah b. Ali'nin eline geçmiştir. Abdullah b. Ali, Mervan'ı takip etme işini Salih b. Ali'ye tevdi etmiştir. Ağustos 750'de Mervan yakalanarak başı kesilmek suretiyle öldürülmüştür. Ebu'l-Abbas bunun üzerine şöyle söylemiştir: "Beni sana karşı muzaffer kılan ve intikamımı bırakmayan Allah'a şükürler olsun"⁷¹. II. Mervan katledildikten sonra onun ev halkı ele geçirildi. II. Mervan'ın kızı, Abdullah b. Ali'nin kardeşi Salih b. Ali'ye hitaben: "Biz senin akrabalarıyız; amcazadenin kızlarıyız. Bu münasebetle senin de kızların sayılırız. Ne olur bizleri affet!" dedi. Salih önce fevri çıkış yapıp

⁶⁵ Kennedy, p.115; Shaban, p. 164; C. Brockelmann, p.106.

⁶⁶ Moshe **Sharon**, *Revolt The Social And Military Aspects of The Abbasid Revolution*, Hebrew University Press, Israel 1990, p.226.

⁶⁷ Ebu Cafer Muhammed b. Cerir'üt **Taberi**, *Tarih-i Taberi*, (Çev. M. Faruk Görtunca), C.4, Sağlam Yayınevi, İstanbul 2000, s.424.

⁶⁸ Azimli, s.171; Sharon, p.236.

⁶⁹ Shaban, p. 166.

⁷⁰ Tamim **Ansary**, *Destiny Disrupted*, Public Affairs Press, New York 2010, p.84.

⁷¹ **Mesûdi**, *Mürûc ez-Zeheb*, (Çev. Ahsen Batur), Selenge Yayınları, İstanbul 2012, s.364; Algül, s.227; Aktan, s.264; *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, s.40.

hepsini öldüreceğini söylemişse de daha sonra onları affetmiştir⁷². Bundan sonra Emevi ailesinden kim varsa hepsine karşı kıyâm yapılmıştır. Abdullah b. Ali bir sofradaki yaklaşık doksan kadar Emeviyi döverek öldürmüştür. Emeviler bütün Suriye’de av hayvanı gibi takip edildiler. Muaviye ve II. Ömer’in mezarları hariç bütün halifelerin mezarları tahrip edilmiş, bazıları mezardan çıkarılmış ve yerlerde sürüklenmiştir. Emevilerin bertaraf edilmesinden halk memnun olmuş ancak zulmün devam etmesinden de rahatsızlık duymaya başlamışlardır. Rahatsızlık duyanlardan biri de İmam Azam Ebu Hanife idi. O ihtilalin her aşamasında Abbasileri desteklemiş fakat onlara karşı aşırı derecede bir kıyâmın olmasına da sessiz kalamamıştır. Şam’da yaklaşık elli bin kişinin öldürülmesi, Ümeyye Cami’nin yetmiş gün kadar ahır olarak kullanılması, ona, Emevilerin tatbik ettiği siyasi anlayışı hatırlatmıştır. Bu sülaleden sadece Halife Hişam’ın torunu olan Abdurrahman, İspanya’ya kaçıp bir devlet kurmaya muvaffak olarak kurtulmuştur⁷³.

II. Mervan’ın katledilmesinden sonra şimdi sıra son Emevi valisi olan Yezid b. Ömer’e gelmişti. Yezid, Irak dolaylarını hükmü altına almıştı. Kendisiyle uzun süre mücadele edilmiş fakat bir sonuç alınmayınca sulh yapılmıştı. Ancak bu sulh akdi fazla sürmemiş ve Ebu Müslim’in Yezid’den rahatsızlık duymaya başlamasıyla bozulmuştur. Nitekim Ebu Müslim bu konuda Ebu’l-Abbas’ı etkilemiş ve o da kardeşi Cafer el-Mansur’a yazdığı bildiriye derhal öldürülmesini istemiştir. Mansur da ilk etapta sulhe karşı hareket edemeyeceğini söylese de ardından istemeyerek de olsa Yezid b. Ömer’i hile ile öldürmüş ve netice itibarıyla de Abbasiler Emevileri tamamen temizlemiştir⁷⁴.

Abbasiler, 750 yılında Emevileri devirdiğinde onlar için İslam’ın haklı liderleri olmak çok önemliydi. Onlar kendilerini Hz. Peygamberin vârisi olarak görüyorlardı. Ebu’l-Abbas’ın amcası Davud b. Ali, “bizim hilafetimiz Hz. Peygamber’den geliyor” demektedir⁷⁵. Yine Abbasiler, Emevilerce kullanılmayan “Halife Resulullah” unvanını benimsediler ve her zaman kendilerini kutsanmış olarak gördüler⁷⁶. Bunu da muhtelif

⁷² Algül, s.228.

⁷³ Mustafa **İslamoğlu**, *İmamlar ve Sultanlar*, Düşün Yayınları, İstanbul 2013, s.200; Brockelmann, s.107; Algül, s.228; Cahen, s.64.

⁷⁴ *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, s.45.

⁷⁵ Hussein F. **Kassasbeh**, *The Office of Qadi in The Early Abbasid Caliphate*, Edinburgh University Press, UK 1994, p.45; Patricia **Crone** and Martin **Hinds**, *God’s Caliph*, University of Cambridge Oriental Publications, London 1986, p.81.

⁷⁶ F. Kassasbeh, p.46.

şekillerde ispatlamaya çalışmışlardır. Mesela Hz. Muhammed'in Ebu'l-Abbas'a "nübüvvet ve hâkimiyet sizindir" dediğini belirtmişlerdir. Yine Hz. Muhammed'in ileride hilafetin Abbasoğullarına geçmesi için Abbas'ın soyuna dua ettiğini dile getirmişlerdir⁷⁷.

3.2. Ebu'l-Abbas es-Saffah Dönemi Cinayetleri

Abbasiler iktidara gelip Ebu'l-Abbas halife ilan edilince Kûfe'de halka yaptığı konuşmasında kısaca Hz. Peygamber'in neslinden olanların halifelğe daha layık olduğundan bahsetti. Burada yapmış olduğu sert konuşmasından sonra kendisine "saffah" lakabı verildi⁷⁸. Ebu'l-Abbas es-Saffah devrinde Emevi üyelerine ciddi bir takibat başlatılıp birçoğu katledilmiştir. Abdullah b. Ali, Suriye'yi ele geçirdiğinde suçlu suçsuz ayrımı yapmaksızın birçok kişiyi öldürmüştür. Bununla da kalmayıp Emevi soyundan olup, ölmüş ne kadar kimse varsa cümlesinin mezarını açtırdı ve çürümemiş olarak bulduğu Hişam b. Abdülmelik'in cesedine seksen kırbaç vurdurduktan sonra yaktı. Sonra Süleyman b. Abdülmelik'in mezarını açtı. Sadece bel kemiği, kaburgaları ve başı kalmıştı. Onu da yaktılar. Bütün bu mihne ve cinayetlerin perde arkasında Emevilerin Hz. Ali'ye karşı hutbelerde beddua ettirmesi ve aşırı derecede benimsedikleri asabiyet anlayışları, Hişam'ın, Zeyd b. Ali'ye karşı işkenceler uygulaması, Kerbela faciasından sonra Medine halkının isyan etmesi üzerine başta Abdullah b. Hanzala ve sekiz oğlunun katledilmesiyle birlikte Medine halkından birçoğunun öldürülüp mallarının yağmalanması, hemen akabinde Mekke'nin kuşatılıp tahrip edilmesi ve Muhtar es-Sakafi'nin Hz. Ali adına hareket etmesi neticesinde katledilmesi gibi meseleler yatmaktadır⁷⁹. Katliamlar sadece asker kökenli olanlarla sınırlı kalmamış aynı zamanda ünlü fıkıh âlimi İbrahim b. Meymun es-Saig de mevcut düzeni eleştirdiği için katledilmiştir⁸⁰. Abdullah b. Ali'nin kardeşi Süleyman b. Ali de Basra'da Emeviler'den intikam alma hareketine aynen devam etmiş, suçlu suçsuz ayrımı yapmadan birçok kimseyi katletmiştir. Mısır'da ise Salih b. Ali pek çok kimseyi

⁷⁷ **Suyuti**, *Tarihu'l-Hulefa*, (Çev. Onur Özatağ), Ötüken Neşriyat, İstanbul 2014, s.35.

⁷⁸ Philip **Hitti**, *Siyasi ve Kültürel Alanda İslam Tarihi*, (Çev. Salih Tuğ), MÜİFVY, İstanbul 2011, s.393; Amicam **Elad**, "Some Aspects of The Transition From The Umayyad to The `Abbasid Caliphate", *Jerusalem Studies in Arabic and Islam*, Vol. 19, 1995, pp.33-35.

⁷⁹ Mesudî, s. 347-348; Cem **Zorlu**, *Abbasilere Yönelik Dini ve Siyasi İsyenlar*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2001, s.41; *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, s.51; C. Brockelmann, s.109.

⁸⁰ İslamoğlu, s.201.

ölüme mahkûm etmiştir. Devrin önemli şairlerinden Şibl b. Abdullah ve Südeyf b. Meymun'un tahrıklarıyla adeta oluk oluk akan kana bir nevi ruhsat verilmiştir⁸¹.

Ebu'l-Abbas es-Saffah devrinde birçok isyan çıkmıştır. Bu isyanlar Ebu Müslim ve Beni Abbas'ın yardımı ile bastırılmıştır. Bu isyanlar Belka'da Habib b. Mürre'nin, Şam'da Osman b. Abdullah el-Ezdi'nin, Kınnesrin'de Meczee b. Kevser'in, Cezire'de İshak b. Müslim'in önderliğinde çıkmıştır ve cümlesi ortadan kaldırılmıştır. Ancak bu isyanlar Emevi devletini yeniden diriltmek için çıkarılmasından ziyade Abbasilerin tıpkı Emeviler gibi masum insanların canına kıyması neticesinde halkın bizatihi memnuniyetsizliği sonucunda çıkan ayaklanmalardı⁸².

Abbasi ihtilali olduktan sonra Suriye önemini yitirmiş ve artık Irak'a gereken önem verilerek onun merkez olması için adımlar atılmıştır. Emeviler kültürel olarak Bizans'tan etkilenirken Abbasiler de Sasaniler'den etkilenmiştir. İki aile arasında ufak tefek farklılıklar vardır ancak yapı itibarıyla her iki devlet de birbirinin aynısıdır. İki devlet arasındaki en büyük fark Emevilerin "mülk devlet", Abbasilerin ise "dine dayalı devlet" olmasıdır. Yine Emeviler bir Arap devletiyken Abbasiler ise beynelmilel bir anlayışa sahipti⁸³. Emeviler, Hıristiyan kesime karşı gayet hoşgörülü bir politika takip ederken, Abbasiler bu hususta Emeviler gibi değildi. Nitekim Ebu'l-Abbas halife olur olmaz Yemen amiline haber yollayıp Kulleys Kilisesine gidip içindeki zenginliklerin alınıp sonra da orayı yıkmalarını emretti⁸⁴. Emeviler tarafından başlatılan halka, Şûra'ya dayanmayan saltanat anlayışı, Abbasilerce de tatbik edilmiştir. Emeviler'den farkı sadece yönetimdeki ailenin değişmesiydi. Başta valilik kadroları olmak üzere üst düzey görevlere Beni Abbas'tan olanlar getirilmiştir. Onlar hilafete kendilerini layık görüyorlardı. İbrahim, Yusuf, Muhammed gibi peygamberleri rüyalarında gören halifeler, nübüvvetin artık Abbasi ailesinde olması gerektiğini dile getirdiler. Bu tür yorumlar halifelerin halk nazarında itibarlarının artmasını sağlıyordu⁸⁵. Yine Emeviler'deki gibi halife namzetleri peydah olmaya başlamıştı. Saffah kendinden sonra

⁸¹ Ali Aksu, "Emevilerin, Abbasiler Tarafından Soykırımı Uğratılması", *CÜİFD*, C.4, Sayı:1, Sivas 2000, ss.163-166.

⁸² Zorlu, s.42; Algül, s.236.

⁸³ Albert Hourani, *A History of The Arap Peoples*, FF Publishing, İstanbul 2013, p.33; Ziya Kazıcı, *İslam Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*, MÜİFVY, İstanbul 2009, s.113; Hitti, s.394.

⁸⁴ Levent Öztürk, *İslam Toplumunda Bir Arada Yaşama Tecrübesi*, İnsan Yayınları, İstanbul 1995, s.101.

⁸⁵ Johan Weststeijn, "Dreams of Abbasid Caliphs: Suspense and Tragedy, al-Tabari's History of Prophets and Kings", *Brill*, (Nov. 1990), pp.17-18

kardeşi Cafer el-Mansur'u ondan sonra da kardeşinin oğlu İsa b. Musa b. Muhammed b. Ali'yi veliaht tayin etti. Ebu'l-Abbas, çiçek hastalığına yakalandığı 754 Haziranında Enbar'da vefat etmiştir. Halife kısa süren görevi esnasında ancak iç güvenliği sağlamaya çalışmış ve bunda da büyük ölçüde başarılı olmuştu. Endülüs hariç Emevilerin sahip olduğu bütün bölgelerde sükûneti sağlamıştı⁸⁶.

3.3. Ebu Cafer El-Mansur Dönemi Cinayetleri

Ebu Cafer El-Mansur⁸⁷, daha kardeşi Saffah devrindeyken veliaht olarak gösterilmişti. Nitekim kardeşi Saffah'ın vefatını müteakip, 754 yılında halife olmuş ve ilk olarak da amcası Abdullah b. Ali kendisine biat etmediği için onun üzerine Ebu Müslim'i sevk etmiştir. İki ordu Nusaybin önlerinde karşılaşmış, hayli kanlı bir mücadeleden sonra Ebu Müslim galip gelmiş, Abdullah b. Ali ise bakiyeleri ile birlikte savaşı terk etmek zorunda kalmıştır. Abdullah b. Ali, Basra'da yakalanmış ve yedi yıllık bir haptiden sonra orada ölmüştür⁸⁸. Abdullah b. Ali'nin ölümünün perde arkasında ise Ebu'l-Abbas devrinde gerçekleşen bir taahhüd olayı vardır. Buna göre Ebu'l-Abbas'ın "her kim bana Mervan'ın kellesini getirirse veliahtım olacaktır" sözü, Mansur'u, onu ortadan kaldırmaya itmişti. Bu durum aynı zamanda Mansur'un bu taahhüt olayını bildiğini gösterir⁸⁹. Mansur, Abdullah b. Ali'yi ortadan kaldırdıktan sonra bir emirname hazırlatarak Ebu Müslim'i Mısır ve Şam valiliğine tayin etmek istemiştir. Fakat Ebu Müslim bunun bir komplo olacağını düşünüyordu. Mansur, Ebu Müslim'i öldürmeyi kafasına bir kere koymuştu. Çünkü gerçek bir hâkimiyet tesis etmek istiyorsa bunun yolu Ebu Müslim'in öldürülmesinden geçiyordu⁹⁰. Öncelikle bunun için bir toplantı tertip etti. Toplantı esnasında Mansur'un cellatları Ebu Müslim'in üzerine saldırmışlardı. Neticede Ebu Müslim el-Horasani 755 yılında öldürülmüştür⁹¹. Ebu Müslim'in katledilmesinden sonra onun intikamını almak için bir dizi isyanlar çıkarılmıştır. Bu asiler Ebu Müslim'in ölmediğine, onun gizlendiğine ve daha sonra

⁸⁶ Es-Sercanî, s.276; Azimli, s.171.

⁸⁷ Mansur; "yardım görmüş" anlamına gelmektedir. Kendisinden sonra halifeliği alanlar gibi onun da bildiği unvandır bu. Sünni, Şii, Abbasi, Fatımi, Zeydi ne olursa olsun bütün melikler esas isimleri ile değil unvanları, mansıpları ile bilinmekteydiler. Bkz. Michael L. Bates, "Khurasani Revolutionaries and al-Mahdi's Title", Culture and Memory in Medieval Islam: Essays in Honour of Wilferd Madelung (Edt. Farhad Daftary and Josef W. Meri; London and New York: I. B. Tauris and the Institute for Ismaili Studies, 2003), pp.279-83.

⁸⁸ Algül, s.239; Şaban, p.168.

⁸⁹ Zorlu, s. 49.

⁹⁰ Şaban, p.168.

⁹¹ Algül, s.240.

tekrar döneceğine inanıyorlardı⁹². 755 yılında Horasanlı Sinbad her tarafta Ebu Müslim'in öldürülmesini protesto ediyordu. Rey'i ele geçirip Mansur için tehlikeli bir hal almaya başlayınca Sinbad'ın üzerine Cevher b. Mirrar el-Icli gönderildi ve o da Sinbad'ı öldürmeyi başardı⁹³. 756'da el-Icli, Sinbad'ın hazinesinden aldığı mücevheratı Mansur'a göndermeyip ona isyan etmişti. Mansur derhal onun üzerine Muhammed b. Eşas ile Ömer b. Hafs'ı gönderdi. Yapılan savaşta el-Icli öldürülerek bu bahis de böylelikle kapanmış oldu⁹⁴. Yine Ebu Müslim'in takipçilerinden olan İshak ve Ustazsis isimli yönetim muhaliflerinin çıkardığı isyanlar, Mansur'un oğlu Mehdi tarafından ilki 757, ikincisi ise 768 yılında bastırılmıştır⁹⁵.

Abbasiler ile Hz. Ali evladı arasında, Emevi devleti yıkılana kadar herhangi bir ihtilaf söz konusu olmamıştı. Ayrıca Emevilerin yıkılmasındaki en büyük pay Alioğullarından gelmişti⁹⁶. Ebu Cafer el-Mansur halife olur olmaz, kendisine Amr b. Ubeyd tarafından yapılan nasihatleri⁹⁷ unutup Medine'yi merkez edinmiş bulunan Alioğullarına yönelik hissedilir derecede baskı yapmaya başladı. Ailenin lideri konumunda bulunan Muhammed b. Abdullah ve kardeşi İbrahim, valinin eline düşmemek için gizleniyor ve sürekli mekân değiştiriyorlardı. Muhammed b. Abdullah: "Emeviler'den gücümüz nispetinde intikamımızı aldık. Fakat Abbasiler meğer onlardan daha az Allah'dan korkarmış" diyerek sert bir dille eleştirdi⁹⁸. Nitekim Halife Mansur bu süre zarfında onların ortaya çıkması için akrabalarına türlü işkencelerde bulunuyordu. Bunun üzerine Muhammed, 762 yılında isyanı başlattı. İmam Malik bizzat bu isyanın haklılığına fetva verdi. İmam Azam da bu savaşı küffara karşı yapılan savaştan efdal saymıştı. Ayaklanmaya katılan oğlunu engellemek isteyen bir kadına "sakın ona engel olma!" demişti. Aralık 762 yılında iki taraf arasında gerçekleşen çarpışmada Muhammed ölü olarak ele geçirildi⁹⁹. İmam İbrahim ise Basra ve buraya bağlı vilayetleri kontrolü altına

⁹² El-Hibri, p.6.

⁹³ Adem **Apak**, *Ana Hatlarıyla İslam Tarihi*, Ensar Yayınları C.4, İstanbul 2013, s.77; Algül, s.241.

⁹⁴ Algül, s.243; Zorlu, s.101.

⁹⁵ Apak, s.78-79.

⁹⁶ Algül, s.244.

⁹⁷ Amr b. Ubeyd'in Halife Mansur için yaptığı bir nasihatini şöyledir: "Allah senden emrinin altındakilere adaletli olursan razı olur. Kapının berisindekilere zulümle davranma. Kapının arkasındakilere Allah'ın kitabı ve resulünün sünnetiyle muamele et. Kim amel ederse, Allah amellerinin mislini verir". Bkz. Osman **Aydınli**, *Akılci Din Söylemi Farklı Yönleriyle Mutezile Ekolü*, Hitit Kitap, İstanbul 2011, s.63.

⁹⁸ Cem **Zorlu**, *Alim ve Muhalif İmam Azam Ebu Hanife'nin Siyasi Otorite Karşısındaki Tutumu*, İz Yayınları, İstanbul 2013, s. 193; F. Kassasbeh, p.48.

⁹⁹ Azimli, *X. Yüzyıla Kadar Şii Karakterli Hareketler*, s.45; Zorlu, *Alim ve Muhalif İmam Azam Ebu Hanife* s.205; Algül, s.244; Apak, s.84.

almıştı. 763 yılında Kûfe yakınlarında bulunan Bahamra'da yapılan savaşta İbrahim de öldürülünce bu hareket tamamen etkisiz hale gelmiş oldu¹⁰⁰. Tüm bu gerçekleştirilen cinayetlerden sonra bütün güç ve kudret Halife Mansur'un elinde toplanmıştı. Halife Mansur kendisi için artık "ben Allah'ın yeryüzündeki sultanıyım" demektedir¹⁰¹.

Ebu Cafer el-Mansur devri salt isyanlarla geçmemiş aynı zamanda yeni merkez arayışları içerisine girilmiş ve bunun için bugünkü Bağdat¹⁰² şehrinin bulunduğu alan düşünülmüştü. Fırat ve Dicle nehirleri ile oldukça verimli bir alanda Bağdat şehrinin temelleri atılmıştır. Bağdat'ta birçok meslek grubu faaliyet gösteriyordu ve her anlamda gelişmişliğinin zirvesini yaşıyordu. Yönetim Bağdat'ta, çalışan nüfus el-Kerh'de ve ordu da el-Harbiye'de idi. Bağdat, aynı zamanda devrin en büyük şehri konumundaydı¹⁰³. Halife Mansur bu yeni şehir hakkında Rum elçisine ne düşündüğünü sordu. O da şu şekilde cevap vermiştir: "Ben şehrinizde görkemli yapılarla karşılaştım fakat ayrıca düşmanlarımızın sizlerle beraber şehrinizde olduğunu gördüm. Şehir surlarının iç tarafındaki pazarların tamamen yabancı tüccarlarla dolu olması büyük bir tehlikedir. Onlar bir gece anında şehrin kapılarını düşmanlara açabilirler. Bunun üzerine Halife Mansur kroniklerin bildirdiğine göre derhal pazarları kenar mahalle dediğimiz banliyöye sevk etmiştir"¹⁰⁴.

Bağdat; Halife Mansur tarafından 762 yılında inşa edilmiş, Fırat'ın her iki kenarı üzerine yayılmıştı. Çift duvar ile çevrili, dairesel şekilde olup dört kapısı bulunmaktadır. Buranın inşa edilmesi için Suriye, Musul ve İran bölgelerinden birçok usta ve mühendis getirilmişse de sakinlerin çoğunluğu Arami¹⁰⁵ idi. Ayrıca bu şehir ilim adamları ile doldurulmuştur. Ebu Hanife'nin de bu şehre getirildiği

¹⁰⁰ Apak, s.85; Algül, s.245; İslamoğlu, s.202.

¹⁰¹ Marshal **Hodgson**, *The Venture of Islam*, Chicago University Press, Vol.1, Chicago 1974, s.284; Crone and Hinds, p.85; Mehmet **Azimli**, *Halifelik Tarihine Giriş*, Çizgi Kitabevi, İstanbul 2012, s.176.

¹⁰² "Bağdat" kelimesinin manası "Tanrı'nın hediyesi veya armağanı" anlamına gelmektedir. Modern araştırmacıların çoğu tarafından da kabul edilen bu görüş yanında kelimenin Aramice kökenli olduğunu ve "koyun ağılı" anlamına geldiğini iddia edenler de vardır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Abdülaziz **Dürî**, "Bağdat" *DİA*, C.4, 1991, ss. 425-427.

¹⁰³ Ira M. **Lapidus**, *A History of Islamic Societies*, Cambridge University Press, New York 2002, p.56.; Kadir Kan, *Abbasilerin Birinci Asrında Bağdat (762-847)*, Doktora Tezi, Uludağ Üniversitesi, Bursa 2010, s.51.

¹⁰⁴ Le **Strange**, *Bagdad During The Abbasid Caliphate*, Oxford University Press, UK 2011, p.65-66.

¹⁰⁵ Arami kavmi, milattan önce 11. Binyılın son çeyreğinde Suriye çölünün sınırında yaşayan ve Batı Sami dil grubundan çeşitli lehçeler konuşan göçebe bir topluluk iken sonradan, Basra körfezinden Amanos dağlarına kadar kuzey-güney, Lübnan'dan Kuzey Suriye, Transürdün ve Kuzey Mezopotamya'ya kadar doğu-batı yönlerinde uzanan çok geniş bir alana yayılarak bu bölgelerde önemli bir siyasi ve iktisadi güç haline almış bir kavimdir. Bkz.Ali M. Dinçol, "Aramiler", *DİA*, C.3, İstanbul 1991, s.267

bilinmektedir¹⁰⁶. Halife Mansur bu şehre yaklaşık yüz seksen bin dinar kadar harcamıştır¹⁰⁷. Yakubi; Bağdat'ı şu şekilde tarif eder: “Yakın ve uzak beldelerden insanlar oraya göçtüler. Dünyanın bir şehrinde bulunmayan unsurlar Bağdat'ta bir araya geldi. İslam dünyasının doğusundan ve batısından mallar, ayrıca İslam dünyasının dışından Hint, Sin, Çin, Tibet ve Türk malları buraya akmaktadır. Çoğunluğu bu ülkelerden olmak üzere bütün ülkeler ile ticaret yapılır. Bu ülkelerin tacirleri yanlarındaki dünya zenginlikleri ile beraber oraya geldiler. Dolayısıyla dünyanın bütün zenginleri burada toplandı ve Bağdat bir bereket dünyası haline geldi¹⁰⁸”.

3.4. Mehdi Dönemi Cinayetleri

Ebu Cafer El-Mansur vefat edince vezir Rebi' bir karışıklığın olmasından çekinerek sabaha dek gizlendi. Rebi' daha sonra ümera ve ricali toplayıp Mansur'un ahidnamesini okuyup Mehdi'ye biati gerçekleştirdi. Bağdat halkı da bunu umumiyetle kabul etti. Böylelikle yeni halifeye biat merasimi 20 Ekim 775'de yapıldı¹⁰⁹. Halife Mehdi, daha önce veliahd konumunda bulunan İsa b. Musa'yı 776'da ihraç edip yerine kendi oğlu Musa el-Hâdi'yi getirmiştir¹¹⁰.

Halife Mehdi'nin ilk yaptığı işlere baktığımızda, Mansur ile kıyaslandığında; şiddet, intikam ve baskıyı devlet idaresinden uzaklaştırıp, şairleri ve sanatkârları çevresinde toplamıştır. Bu nedenledir ki hakiki suçlular dışında herkesi hapisten çıkarmıştır. Hz. Hasan'ın torunlarından İbrahim'in oğlu Hasan'ın torunlarından İbrahim'in oğlu Hasan'ı da çıkarmış ve kendisine maaş tahsis ettirmiştir. 777 yılında hac için Mekke'ye avdet ettiğinde Hicaz fukarasına otuz milyon dirhem ve ayrıca yüzbinlerce elbise dağıtmıştır¹¹¹. Onun devrinde şairler ve ses sanatkârları hatırı sayılır bir hamiyet görmüşlerdir. Yine onun zamanında rüya yorumcuları da özel destek görmüşlerdir. Rüya yorumcularından Kirmani, onun maiyetinde bulunuyordu. Bir gün halife rüyasında yüzünün siyaha dönüştüğünü görmüş ve bunu Kirmani'ye anlatmıştı. Kirmani de halifeye yakın zamanda kız çocuğunun dünyaya geleceği yorumunu yapmış

¹⁰⁶ Le Strange, p.18; Lombard, s.36.

¹⁰⁷ Es-Sercani, s.281.

¹⁰⁸ Ahmed **İbn Yakubî**, *Kitabü'l-Buldan*, (Çev. Murat Ağarı), Ayışığı Yayınları İstanbul 2002, s.20.

¹⁰⁹ Ahmet **Cevdet**, *Kıyas-ı Enbiya ve Tevarih-i Hulefa*, Bedir Yayınevi, C.2, İstanbul 1977, s.44; Algül, s.250.

¹¹⁰ Ahmet Cevdet, s.44.

¹¹¹ Algül, s.251.

ve birkaç gün sonra da bu doğru çıkınca Kirmani halife tarafından mükâfatlandırılmıştır¹¹². Halife Mehdi memleketin hayrı için yol şebekeleri vücuda getirmek ve posta işlerini ıslah etmek suretiyle de büyük bir şöhret kazandı. Müsait vaziyeti sebebiyle Bağdat, daha da gelişerek Hint ticareti için merkez liman oldu¹¹³. Halife Mehdi hilafetinin ilk yıllarında toprak sisteminde düzenlemeler yaparak “mukasama“ sistemini oluşturdu. Mukasama sistemi belirli vergi oranı olan “misaha” dan farklı olarak tarımsal ürün oranında toplanırdı. Bu da kuşkusuz vatandaşın lehine olan bir durumdu¹¹⁴.

Halife Mehdi'nin zamanında cereyan eden muharebelere baktığımızda 775 yılında Hindistan taraflarına gönüllülerden oluşan bir ordu sevketti. 776 senesinde halifenin amcası Abbas b. Muhammed, 777 ve 778'de Sümame b. Velid, 779'da Hasan b. Kahtabe ve 781'de Abdülkerim b. Abdülhamid kumandasında Anadolu'ya seferler düzenledi. Bu seferler başarılı geçmiş olup Bizans'a ağır tahribatlar verilmiştir. Ayrıca oğlu Harun'u 780 ve 781-82'de ünlü kumandan ve devlet adamlarının da yer aldığı orduların başında Bizans'a sefere gönderdi. Bu seferler neticesinde Musul ve Cezire'den girilerek bazı önemli mevkieler ele geçirildikten sonra bölgede ne kadar zındık varsa cümlesini idam etti. Anadolu güzergahınca ilerleyen Harun, birçok kaleyi ele geçirilerek İstanbul Boğazı'nın doğusundaki Üsküdar'a kadar ulaştı. Henüz küçük yaştaki oğlu VI. Constantinus vasıtası ile Bizans'ı yönetmekte olan İrene, yıllık 70 bin dinar vergi karşılığında üç yıl süreli bir barış anlaşması yapmak zorunda kaldı¹¹⁵.

Halife Mehdi kendini sapkınları ve İslam'dan dönenleri yok etmeye adanmıştı. Bu hususta mühtediler için Ebu Hanefi'den fetva dahi alıyordu¹¹⁶. Bu kişiler onun zamanında ortaya çıktı. Onun halifeliği yıllarında Mani, Bardesanes ve Markion'un kitapları Farsça ve Pehleviceden Arapça'ya tercüme edilerek yaygınlaştırılmıştı. Bu şekilde sapkınların sayısı hızla arttı ve fikirleri açıkça tartışılır oldu. Maniheizmin etkileri

¹¹² John C. Lamoreaux, *The Early Muslim Tradition of Dream Interpretation*, State University of New York Press, New York 2002, p.25.

¹¹³ C. Brockelmann, s.116.

¹¹⁴ *The New Cambridge History of Islam*, Edt. Chase F. Robinson, Cambridge University Press, Vol.1, New York 2010, p.277.

¹¹⁵ Adem Apak, “Abbasilerin İlk Asrında Arap-Bizans İlişkileri“, F.Ü. Ortadoğu Araştırmalar Merkezi, Beşinci Uluslararası Ortadoğu Semineri, İslamiyetin Doğuşundan Osmanlı İdaresine Kadar Ortadoğu, 2-4 Kasım 2010, ss.28-29; Algül, s.252-253.

¹¹⁶ İmam Azam Ebu Hanife, *Fıkh-ı Ekber Aliyy'ül-Kari Şerhi*, (Çev. Yunus Vehbi), Çağrı Yayınları, İstanbul 2003, s.113.

Irak'da tam manasıyla hissediliyor, İslam'ın sert şekilperestliğinden kaçanların dini görüşü haline geliyordu. Şair Salih b. Abdulkuddüs Basra'da dini vaazlar veriyor ve bu vaazlarda açıkça iki ilahlığı telkin ediyordu. Ancak Salih Şam'da tutuklanmış ve zındık¹¹⁷ olarak öldürülmüştür¹¹⁸. Mehdi, din âlimlerini İslam karşıtlarına karşı görevlendiren ilk halifeydi. İmam Azam ve İmam Malik hadis ve insan aklının yargısal bağlamda kullanılması ile ilgili eserler kaleme aldılar. Bu din âlimleri eserlerinde diyalektik tartışmayı kullanan kişilerdi. Böylece bu âlimler inatla karşı çıkanlara delil gösterdiler; sapkınların ortaya attığı paradoksları çözdüler ve şüphe duyanlara gerçeği izah ettiler¹¹⁹.

776 yılında Horasan'da Merv köylerinden birinde Mukanna diye bilinen asi, bir takım sapık fikirler öne sürüp kuvvetli bir cemiyetle ortaya çıktı. Gözünün şaşılığını gizlemek için de kendisini bir altın gözlükle maskeliyordu. Bu yüzden kendisine “Mukanna” deniliyordu. Ruhların¹²⁰ tenasühü görüşünü etrafındakilere yayıyor, Allah'ın Adem'den başlamak üzere peygamberlerin suretine girdiğini sonra da Ebu Müslim'in ve son olarak da kendisinin suretine girdiğini iddia etmeye başlamış ve birçok kimseyi kendisine itaat ettirmiştir. Taraftarlarına, Müslümanlığın haram kıldığı her şeyi helal kılmış; namaz, oruç gibi ibadetleri kaldırıp, insanlar kendisine tabi olduğunda yeryüzüne adaletin yayılacağını ilan etmiş, kendisine muhalefet edenlerin çocuklarının ve kadınlarının öldürülmesini emretmiştir. Abbasi ordusunu hayli uğraştıran Mukanna, sonunda yenilgiye uğradı. Öldürüleceğini anlayınca da hanımını, çocuklarını ve

¹¹⁷ Zındık kavramı Arap literatürüne Emevi döneminin sonlarında girmiştir. Kavramın kökeni konusunda farklı görüşler ileri sürülmüştür. Kimilerine göre bu sözcük Yunanca'dan, kimilerine göre Aramca'dan, kimilerine göre ise Farsça'dan Arapça'ya girmiştir. Bu farklı görüşler arasında sonuncusu, genel kabule daha yakın görünmektedir. Çünkü klasik Arapça sözlüklerde kelimenin Farsça kökenine ilişkin aktarılan bilgi ve görüşlerle bu kelimeye Arapça'da yüklenmiş olan sözcük ve kavram anlamları arasındaki paralellik dikkat çekmektedir. Ne ki, zındık sözcüğünün Arapça'ya Farsça'dan geçtiği görüşünde olanlar da bu sözcüğün Farsça'daki aslı konusunda görüş birliği içinde değildirler. Sözcüğün Yunanca'dan Arapça'ya geçmiş olduğunu iddia edenler ise Yunanca aslının ne olduğuyla ilgili her hangi bir bilgi vermemektedirler. Mutabık görüşe göre Zındık, “düalist inanca sahip olan” anlamına gelmektedir. Bkz. Ahmet Yaşar Ocak, *Osmanlı Toplumunda Zındıklar ve Mülhitler*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1999, s.27.

¹¹⁸ C. Brockelmann, s.117.

¹¹⁹ Dimitri Guntas, *Yunanca Düşünce Arapça Kültür*, (Çev. Lütfü Şimşek), Kitap Yayınevi, İstanbul 2005, s.72; *The New Cambridge History of Islam*, p.278.

¹²⁰ Kur'an ifadesine göre ruh kavramı Allah'ın emrinden meydana gelmektedir. Bu ilahi ruh ile insan ruhu arasında doğrudan bir ilişki olduğunu göstermektedir. Yine Aynü'l-Kudat Hemedani'nin ifadesinde ruh hareket ettirilen değil; hareket edendir. Yine ona göre yeryüzü ruh ile taşmakta, Allah'ın varlığı her yeri sarmaktadır. Ruh ne içimizde ne dışımızda; ne bize bağlı ne bizden ayrıdır. Bkz. Lloyd Ridgeon, “The Controversy of Shaykh Awḥad al-Dīn Kirmānī and Handsome, Moon-Faced Youths: A Case Study of Shāhid-Bāzī in Medieval Sufism”, *Journal of Sufi Studies*, Vol.1, (2012), pp. 5-6.

kendisini ateşe atıp yakarak öldürmüştür¹²¹. Mukanna'ya tabi olanlardan bir gruba, beyaz elbiseler giydiklerinden dolayı “mübeyyize” denildi. Cürcan'da ise kırmızı giyinen sapık bir fırka ortaya çıktı ki bunlara da “mahmerre” denilmiştir. Yavaş yavaş Irak'a da sızma istidatı gösteren ve “zenadika” denilen bu fırkalar ictimai bağları kopartıyordu. Zenadika; İslam ahlakına, onun toplumsal nizamına düşmandı. Bu münasebetle Halife Mehdi, bunlara karşı en sert tedbirleri almaktan çekinmiyor, İslam cemiyetini bu muzır cereyanların kötü tesirinden korumak için mücadele veriyordu¹²².

Halife Mehdi'nin ölüm sebebi üzerinde görüş birliği yoktur. Bir rivayete göre ava çıkınca bir ceylanın peşine düşmüş, ceylan harap bir binanın kapısından girmiş ve Mehdi atına engel olamayınca alçak olan kapıya çarparak ölmüştür. Mehdi'nin zehirlenerek öldürüldüğü de rivayet edilir. Buna göre cariyelerden biri, diğerini zehirlenmek için yemek içerisine zehir koymuş, Mehdi de bilmeyerek ondan tadıp 785 yılında ölmüştür¹²³.

3.5. Hâdi Dönemi Cinayetleri

Halife Mehdi öldüğünde oğlu Harun, babasının cenaze namazını kıldırılmış ve kardeşi Hâdi adına devlet ricalinden biat almıştır. 785 yılında Bağdat'ta resmi biat merasimi yapıldı. 786 yılında Hâdi'nin ilk başa geçtiği günlerde Zenadika yeniden harekete geçip karışıklıklar çıkarmak istemişse de halife sert tedbirlerle bunları tesirsiz hale getirmiştir. Ali evladından Hüseyin b. Ali b. Hasan'ın Medine'de isyan ettiği görülmektedir. Hüseyin b. Ali Mescid-i Nebevi'de halktan biat aldı ve Vali Ömer b. Abdülaziz'i mağlup etti. Hemen akabinde devlet hazinesini ele geçirerek Mekke'ye gitti. Halife Hâdi, Muhammed b. Süleyman kumandasında bir ordu sevk etti. Eylül 786'da Mekke-Medine arasında Fah denilen yerde gerçekleşen savaşta Hüseyin öldürüldü. Bundan başka el-Cezire'de bir Harici isyanı vuku bulmuştur. Bu isyanın lideri Hamza b. Malik el-Huzai idi. Abbasiler bu isyanı ajanları vasıtasıyla büyük bir ordu hazırlamaya mahal vermeden bastırmıştır¹²⁴.

¹²¹ Ahmet **Güzel**, *Abbasi Halifesi Mehdi b. Mansur*, Kitap Dünyası Yayınları, Konya 2000, s.204; Algül, s.278; Ahmet Cevdet, s.45.

¹²² Güzel, s.211; Algül, s.278.

¹²³ *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, s.117.

¹²⁴ Algül, s.258; *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, s.121.

787 yılında Hâdi, kardeşi Harun’u veliahtlıktan çıkarıp kendi oğlu Cafer’i tayin etme arzusuna kapılıp, devlet otoritesini de kullanarak taraftar toplayıp “Cafer’e biat edilmesi, Harun’dan vazgeçilmesi“ fikri, her tarafta adamları aracılığıyla yayıldı. Harun buna boyun eğip herhangi bir itirazda bulunmadı. Abbasi ümerası da bu fikre karşı çıkmamış ancak Hâdi ve Harun’un anneleri olan Hayzuran, diğer oğlu Harun’a daha meyilli olması hasebiyle bu kararın karşısında yer almıştır¹²⁵. Hayzuran’ın Hâdi’nin karşısında yer almasının temel sebebi, kendi isteklerine oğlu Hâdi’nin olumsuz cevaplar vermesiydi. Seyyid Emir Ali’nin verdiği bilgiye göre Mehdi’nin eşi Hayzuran, hem halifeye hem de sarayda olup bitenlere hâkim durumda olup son derece nüfuzlu biriydi. Hayzuran’ın sarayı; emirler, devlet ileri gelenleri, makam mevki umanlarla doluydu¹²⁶. Hayzuran bir keresinde Hâdi’den dayısı Gıtrif’i, Yemen’e vali tayin etmesini istediğinde Hâdi buna şiddetle karşı çıkıp, “yazıklar olsun annesi devleti idare eden oğula. Bunu hiçbir zaman gerçekleştirmeyeceğim” diyerek tepkisini ortaya koymuştur¹²⁷.

Halife Hâdi’nin ölümü normal bir ölüm değildi. Annesi Hayzuran’ın ondan kurtulma planları yaptığı aşikârdır. Yalnız Hâdi de boş durmayıp annesini öldürmek için ona zehirli yiyecekler göndermiştir. Ancak Hayzuran ihtiyatlı davranıp gelen yiyecekleri önce köpeğe vermiş ardından köpeğin öldüğünü görünce yiyeceklerin zehirli olduğunu anlamıştır. Hayzuran da oğlu Halife Hâdi’den kurtulmanın yollarını arıyordu. Bu amaçla halifeye hizmet eden cariyelerden hasta yatan Hâdi’nin başının üstüne oturup nefessiz bırakarak öldürmelerini istedi. Kısa süre içerisinde bu plan uygulanarak halife Hâdi ortadan kaldırıldı. Bu şekilde anne-oğul arasındaki iktidar mücadelesi Hayzuran’ın üstünlüğü ile tamamlanmış, Harun için de halifelik yolu açılmıştır (Eylül 786). Hâdi, Cuma gecesi ölmüş ve İsaabad’da bahçe içerisine defnedilmiştir¹²⁸.

3.6. Harun Reşid Dönemi Cinayetleri

Hâdi’nin 786 Eylül’ünde ölümü üzerine aynı gün Harun’un hilafete geçtiği görülmektedir. Harun Reşid halifelğe geldikten sonra 791 yılında oğlu Emin’i birinci,

¹²⁵ İbn Kesir, *El-Bidâye Ve’n-Nihâye*, (Çev. Mehmet Keskin), C.10, Çağrı Yayınları, İstanbul Ocak 1995, s.266; Algül, s.258.

¹²⁶ Seyyid Ameer Ali, *A Short History of The Saracens*, Mac Millon&Company, Kalküta 1898, p.235.

¹²⁷ Apak, Ana Hatlarıyla İslam Tarihi, s.127; Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi, s.127.

¹²⁸ İbn Haldun, *Mukaddime*, (Derleyen: Süleyman Uludağ), C.2 Dergâh Yayınları, İstanbul 2013 s.45; Taberi, s.446; İbn Kesir, s.267; Algül, s.261; Apak s.129.

Memun'u ise ikinci veliahdı ilan etti. Harun Reşid'in "şayet Zübeyde hanım ile Haşim oğullarının Emin'e meyili olmasaydı, onu Memun'un önüne geçirmezdim" dediği mervidir¹²⁹. Harun Reşid bundan sonra oğullarından Emin'i Irak, Suriye ve Mağrib'e; Abdullah Memun'u ise Hemedan'da şark vilayetlerinin son sınırına kadar olan kısımlara ve Kasım el-Mutemin'i ise el-Cezire bölgesine vali tayin etti¹³⁰. Harun Reşid, oğlu Me'mun'a o kadar çok güveniyordu ki diğer oğlu Kasım'ı veliahtlıktan çıkarabilme yetkisini ona tanımişti¹³¹. İbnü'l-Cevzi'den edindiğimiz bilgi doğrultusunda öyle zannediyoruz ki Harun Reşid, oğulları arasında en çok Me'mun'u sevmekte, onunla küs kalmaya dayanamamakta ve onu tercih etmekteydi¹³².

Harun Reşid'in halifeliğinin ilk yıllarında birçok isyan çıkmıştır. 786 yılında Ifrikiyye'de İbadiye'nin isyan ettiği görülmüştür. Babası Yezid b. Hâtim'den boşalan Ifrikiyye valiliğine gelen Davud, yaptığı mücadelelerden sonra asayişi sağlamayı başarmıştır. 787 yılında Harici liderlerinden Sahсах, el-Cezire'de isyan etmiş, Cezire valisi Ebu Hureyre tarafından karşı konulduysa da başarılı olunamamıştır. Daha sonra halifenin gönderdiği kuvvetlerce Durayn'da öldürülmüştür. 791 yılında Harici liderlerinden Husayn, Horasan'da isyan etti. Davud b. Yezid kumandasında on iki bin kişilik bir askeri birlik yollandı. Neticede Husayn ve onun takipçileri öldürüldü. 792'de Yahya b. Abdullah Deylem'de ayaklandı. Harun Reşid bunun üzerine Fazl b. Yahya'yı gönderdi. Fazl'ın uğraşları neticesinde kendisine emanname verildi. Fazl ve Yahya b. Abdullah birlikte Bağdat'a halifenin yanına gittiler fakat daha sonra Yahya hapsedildi. Daha sonra Cafer onun kaçmasına yardım ettiyse de tekrar yakalanarak hapsedilmiş ve ölünceye kadar orada kalmıştır. Yahya b. Abdullah'ın kardeşi İdris ise Mağrib bölgesine yerleşip İdrisiler devletini kurmayı başarmıştır¹³³. İsna-Aşeriyye'nin altıncı imamı Musa b. Cafer (Kazım), Hz. Muhammed'in kabri başında "ey babam" şeklinde hitab edince Harun Reşid tarafından insanları kışkırttığı gerekçesiyle tutuklandı ve

¹²⁹ Algül, s.261; Azimli, *Halifelik Tarihine Giriş*, s.171,

¹³⁰ Kazıcı, s.114; Algül, s.262; Ahmet Cevdet, s.49.

¹³¹ Ameer Ali, p.242.

¹³² İbnü'l-Cevzi'ye göre bir keresinde Harun Reşid, oğlu Me'mun'a öfkelenip "ahmak" demiş ve oğlu Me'mun da buna çok içerlenmişti. Daha sonrasında Harun Reşid bu küslüğe dayanamayarak oğlu için şu sözleri zikretmiştir: "Keşke sözüm başka olsaydı; ayrılığım uzun oldu. Hata sende mi yoksa bende mi? Eğer etmişsen bize ihanet, bağışlasın Allah. Eğer size ihaneti ben etmişsem bağışla!" Bkz. **İbnü'l-Cevzi**, *Kitabü'l-Hamkâ ve'l-Mugaffelîn*, (Çev. Enver Günenç), Şule Yayınları, İstanbul 2013, s.31.

¹³³ Muhittin **Kapanşahin**, "Harun Reşid Dönemi İsyânları", *Bilimname*, C.1, Sayı: 22, 2012/1, ss.39-46; Moojan **Moomen**, *An Introduction To Shi'i Islam*, Yale University Press, London 1985, p.71; Algül, s.264-265; Ahmet Cevdet, s.50; *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, s.137-138; Azimli, *X. Yü'ya Kadar Şii Karakterli Hareketler*, s.33-34.

ölene kadar hapsedildi¹³⁴. 795’de Harici düşünceye sahip olan Velid b. Tariff, el-Cezire’de isyan etti. Yezid b. Mezyed’in uğraşları sonucunda Velid öldürüldü. 806 yılında Refi’ b. Leys’in isyanı görülmektedir. Refi’ ancak 808 yılında Herseme tarafından öldürülmüştür¹³⁵.

Abbasi devletinin oluşum safhasında özellikle İran dolaylarında Bermeki¹³⁶ ailesinin rolü azımsanmayacak bir durumdadır. Abbasi daveti Horasan’da ortaya çıktığında, Halid b. Bermek bu çağrıya en büyük destek verenlerden biri olmuştur. Halid b. Bermek’in oğlu Yahya, insanların en terbiyeli, en faziletli ve örnek şahsiyetlerinden biriydi. Harun Reşid’in eğitiminde faal rol oynamış ve Harun kendisini “babacığım” diye çağırır olmuştur. Yahya b. Halid, Hâdi istemediği halde Harun’un halife olmasına destek olmuştur. Harun ise halife olur olmaz, Yahya’yı vezirliğe tayin etti ve ona şöyle söyledi: “Halkın yönetim işini sana bıraktım. Bu sorumluluğu kendi omzumdan alıp senin omuzlarına yükledim. Dilediğini tayin et, dilediğini azlet. “Böylelikle Yahya b. Halid ve oğulları Fazl ve Cafer ile birlikte Abbasi devletini sevk ve idare etmişlerdir”¹³⁷.

Harun Reşid halife olduktan sonra on altı yıldan daha fazla iktidarı elinde bulunduran ve ülkeyi her açıdan yöneten Bermeki ailesini bertaraf etti. Buna sebep olarak Harun’un kız kardeşi Abase ile Cafer’in evlenmesi meselesiydi. Esasında bunda sakınca görülmemişti fakat bu evlilik zahiren olduğu için Cafer ile Abese arasında bir münasebetin geçmemesi gerekiyordu. Aralarında münasebetin geçmesiyle çocuklarının olması Harun’u çok kızdırmış ve bu nedenle Cafer’i 803 yılında hac dönüşü sırasında

¹³⁴ Azimli, X. *Yy’a Kadar Şii Karakterli Hareketler*, s.34.

¹³⁵ Kapanşahin, “Harun Reşid Dönemi İsyancıları”, ss.39-46; Algül, s.264-265; *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, s.138.

¹³⁶ “Bermek” Budist tapınak görevlilerine verilen bir isimdir. Halid b. Bermek Emevileri devirip Abbasileri kuran isyanda önemli bir rol oynamış, ailenin diğer fertleri devlet kademesinde vezirlik payesinde görev almıştır. Abbasilerin ilk veziri olarak şöhret bulmuş olan Ebu Seleme’nin 750 yılında öldürülmesinden sonra Ebu’l-Abbas es-Saffah, Halid b. Bermek’i Harac divanına atadı. Bağdad şehrinin kurulmasında büyük gayret gösterdi. 781’de vefat ettiğinde yerine oğlu Yahya geldi. Azerbaycan-Ermenistan valiliklerinde bulunmuş ve aynı zamanda Harun’un yetişmesinde son derece titiz çalışmıştır. Halife Hâdi, Harun’un halife olmasının yolunu kestiğinde dahi Harun’a sadık kalmaya devam etmiş hatta bu sebepten dolayı bir müddet hapse atılmıştır. Harun’un halife olmasıyla kendisine vezirlik verilmiştir. Kendisi ve oğulları ile beraber yok edilene kadar devleti sevk ve idare etmişlerdir. Bkz. Mehmet Dalkılıç, “Bermekilerin Düşüşü”, *İÜİFD*, 15:1, 2010, ss.183-184; S.A.Q **Husaini**, *Arab Administration*, IAD Oriental Series Press, Dalhi 2009, p.157; C. Brockelmann, s.120; *Encyclopedia of Arabic Literature*, Edt. Julie Scott Meisami, Paul Starkey, Routledge Press, Vol.1, New York 1998, p.136.

¹³⁷ Mehmet **Aykaç**, *Abbasi Devleti’nin İlk Dönemi İdari Teşkilatında Divanlar*, TTK, Ankara 1997; Es-Sercani, s.287; *Encyclopedia of Arabic Literature*, p.137.

öldürmüştür. Bermeki ailesinin diğer fertleri ise hapsedilerek malları müsadere edilmiştir. Böylelikle Bermekilerin yaklaşık yüz elli yıllık saltanatı sona ermiştir. Bir diğer görüşe göre Bermeki ailesinin yok edilmesinin esas sebebi onların ekonomik zenginlikleri ve artan güçlerinden rahatsız olunmasıydı¹³⁸. Bir diğer görüşe göreyse onlar Şia taraftarıydılar. Nitekim Bermekiler Hz. Ali evladından olan Yahya'yı önce Bağdat'a getirmiş, Harun kendisini hapse atınca hapisten kaçmasını sağlamıştır. Tüm bunlar Halife Harun Reşid'de Bermekilere karşı antipati oluşturmuştur. Yine Bermekilerin İslam'a düşmanlıkları vardı ve onlar gizliden gizliye eski akidelerini sürdürüyorlardı. Halifelîği ve İslam'ı yıkma planları vardı¹³⁹. Yine Arap şair el-Esmai şöyle diyor: “Bir mecliste şirkten bahsedilince Bermekiler'in yüzü parlar. Şayet onların yanında Kur'an ayetleri okunsa, Mazdek¹⁴⁰'den söz etmeye başlarlar¹⁴¹. Ancak bu görüş doğruluktan uzaktır çünkü Bermekiler yok edildikten sonra onlar hakkında Ebu Nüvas, Mesudi, Salim el-Keşri gibi mütefekkirler şöyle derler: “Ey Bermekoğulları, dünya sizi yitirdiğinden bu yana, ne sabah alacasında, ne de akşamın karanlığında yollar yolcu yüzü görmedi. Harun adı Orta Asya'dan kuzey ormanlarına, Mağrib'den Endülüs'e, Çin ve Taberistan sınırlarına kadar yayıldıysa onların sayesinde oldu¹⁴²”.

808 yılına gelindiğinde Semerkand'ı ele geçiren Refi' b. Leys'i yola getirmek için bizzat kendisi hareket eden halife, Rakka'da oğlu Kasım'ı, Bağdat'ta Emin'i veliahd bırakarak oğlu Me'mun ile birlikte isyanı bastırmaya koyulmuştu. Halife Harun Reşid, bu sefere çıkarken kendisinde bir rahatsızlık hissediyordu. İbnü'l-Esir'in verdiği bilgiye göre o sırada ata, katıra ve hatta merkebe binecek gücü kalmamıştı. Orada hastalığı iyice artmış ve Mart 809'da vefat etmiştir¹⁴³. Harun Reşid'in nedimlerinden olan el-Mûsulî onun hakkında şöyle der: “Harun geldikten sonra tekrar parlaklığa kavuştu bir

¹³⁸ *Islamic History*, Edt. Laura Etheredge, Britannica Publishing, New York 2010, p.83; C. Brockelmann, s.120; *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, s.144.

¹³⁹ El-Hibri, p.45.

¹⁴⁰ Mazdek, Sasani hükümdarı I.Firûz zamanında ekonomik-siyasi kargaşa ve krizlerin yaşandığı bir devrede ortaya çıktı. Bu devrede Sasani toplumunda, ileri gelenlerin naz ve nimetler içerisinde buldukları, malları, mülkleri, sarayları ve hizmetçileriyle, yönetimdeki etkileri ve yoğun nüfuzlarıyla başkalarından ayrıcalıklı olarak yaşadıkları dönemlerde gerçekleşiyor; din adamları da zenginlikleri ve varlıklarıyla ileri gelen kesimlerle birlikte hareket ediyorlardı. Böylesine karmaşık bir ortamda Mazdek'in, birlik, beraberlik ve eşitlik mesajlarının özellikle toplumun yoksun bırakılmış alt kesimlerinin dikkatini celp etmesi son derece doğaldı. Bkz. Nimet **Yıldırım**, *İran Mitolojisi*, Pinhan Yayıncılık, İstanbul 2012, s.172.

¹⁴¹ Dalkılıç, “Bermekilerin Düşüşü”, ss.188-189.

¹⁴² Andre **Clot**, *Harun Reşid ve Abbasiler Dönemi*, (Çev. Nedim Demirtaş), TVYY, İstanbul 2007, s.93.

¹⁴³ **İbnü'l-Esir**, *El-Kamil Fi't-Tarih*, (Çev. Ahmet Ağırakça), C.8, Çağrı Yayınları, İstanbul 1992, s.154; Algül, s.271.

zamanlar tamamen solan hilafet ateşi. Dünya güzel bir çehreye büründü onun yönetimiyle. Harun yöneticisiydi dünyanın, Yahya ise veziriydi Harun'un¹⁴⁴. Şehbenderzade ise Harun Reşid devrini ahlakın bozulmaya başladığı bir dönem olarak anlatmaktadır. Ona göre Harun Reşid'in zamanında manen nelere rağbet edildiği düşünülürse, ahlakın çöküş derecesi ayyuka çıkar. Binlerce deve yükü buzla, binlerce cariye ve köle, akla sığmaz debdebe ve ihtişamlarla hacca giden Harun'un bu hac şekli değil, sık sık hacca gitmesi övülmeye değer görülüp göze çarpıyordu¹⁴⁵.

---

¹⁴⁴ Muhammed b. Diyâb **el-Etfîdî**, *Abbasi Geceleri*, (Çev. Erkan Aşar), Bordo Siyah Yayınları, İstanbul 2012, s.61.

¹⁴⁵ **Şehbenderzade** Ahmed Hilmi, *İslam Tarihi* (Çev. Ziya Nur Aksun), C.1, Ötüken Yayınları, İstanbul 2010, s.113.

I. BÖLÜM

EMİN-ME'MUN DÖNEMİNDE ARAP-FARS MÜCADELESİ VE MİHNE DÖNEMİ BASKI VE İŞKENCELERİ

1.1.Halife Emin ve Öldürülmesi

Harun Reşid'in ölüm haberi, posta işlerini yürüten Hamaveyh tarafından ilk veliaht olan Emin'e ulaştırıldı. Ülkenin her tarafından Emin'e biat edildikten sonra 809 yılında resmen halifelğe başlamış oldu. Vezir-i Tefvîz Fadl b. Rebi, ordu, ileri gelen devlet adamları ve Emin'in annesi olan Seyyide Zübeyde, yeni halifeyi desteklemekteydi. Böyle bir ortamda Me'mun'un hilafet iddiasıyla ortaya çıkması hem yakışık almaz hem de tedbirsizlik olurdu. Esasen babaları önce Emin'in sonra da Me'mun'un halife olacağını belirtmişti. Üstelik Me'mun üç ay kadar Emin'den daha büyüktü fakat söz konusu vasiyet olduktan sonra gerisinin hiçbir hükmü bulunmuyordu¹⁴⁶.

Harun Reşid ölmeden evvel Fadl b. Rebi'nin emrindeki birliklerle beraber Horasan'a gitmesini vasiyet ettiği halde, onun ölümünden sonra Emin'in isteğiyle Bağdat'a döndüğü görülmektedir. Fadl, bu hareketinden dolayı Me'mun'dan korktuğu için iki kardeşin arasını açmaya çalışıyordu. Horasan'da ise Fadl b. Sehl vardı ve kendisi Horasan aristokrasisinden gelmekle beraber Me'mun'un yanında olup onun doğuda kalmasını ve Emin'e karşı Tahir b. Hüseyin kumandasında ordu oluşturup üzerine yollamasını istiyordu. 810 yılına gelindiğinde Emin, Me'mun'un ismini kendi oğlu Musa lehine veliahtlıktan çıkardı. Bu durum iki kardeş arasında açık bir savaş şeklini alacaktı¹⁴⁷. Halife Emin, Bermekilere karşı mücadele vermiş ve onların bertaraf edilmesinde başrol almış olan Fadl b. Rebi tarafından ve Araplarca destekleniyorken, annesi İranlı bir cariye olan Me'mun ise valisi bulunduğu doğu eyaletleri, diğer bir deyişle İranlı unsur tarafından destekleniyordu. Emin iyi bir eğitimden geçmesine

¹⁴⁶ Algül, s.279; *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, s.166.

¹⁴⁷ *The New Cambridge History of Islam*, p.278; Öztürk, s.254; *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, s.167.

rağmen biraz havai; oyun ve eğlenceye düşküdü. Me'mun'a gelince o da iyi bir eğitimden geçmişti; ilim sahibi, faziletli, akıllı ve tedbirli bir kimseydi. Oyunda, eğlencede gözü olmayıp idaresi altındaki insanların huzur ve refahını düşünür, bunu sağlamak için çalışırdı¹⁴⁸. İbn A'sem'e göre bu durum ileride Me'mun'un lehine olacak bir gelişmeydi. Çünkü hilafet Emin'e geçtiğinde o, devlet işlerini ve halkın refahını düşünmeyi bırakıp; kendisini oyuna, eğlenceye, zevk ü sefaya adamıştı. Üstelik Emin'in bu aşırı tutumu halkı son derece rahatsız etmekteydi. İbn A'sem'in bu çıkarımlarını Harun Reşid'in şu sözü destekler mahiyettedir: "Her türlü kıskançlık, nefret ve aldatmacadan sizi men ediyorum. Mekruh ve çirkin işlerden, hevâ ve hevesten toplumu koruyup kollayın"¹⁴⁹. İşte tüm bu durumlar Halife Emin'i ağabeyi Me'mun'a karşı önlem almaya sevk eden gelişmelerdi. Onu yakalatmak için Ali b. İsa b. Mahan'ı elli bin kişilik ordusuyla Horasan'a yolladı. Horasan ordusunun başında ise Tahir b. Hüseyin vardı. Tahir b. Hüseyin, Bağdat ordusunun üzerine hızla ilerleyip kısa zamanda onları çökertti. Ali b. İsa b. Mahan da öldürülenler arasındaydı (Mayıs 811). Emin bu sefer Abdurrahman b. Cebele'yi göndermiş fakat o da başarılı olamamıştır. Abdurrahman'a önce eman verilmiş fakat daha sonra öldürülmüştür¹⁵⁰. Emin'in sevk ettiği ikinci ordusu da mağlup edildikten sonra, üçüncü defa doğuya gönderdiği ordu, Irak hududundaki Hanikin'den daha öteye gitmeyi reddetmiştir. Suriye'de de Emin'e karşı ayaklanmalar baş gösterdi hatta bir ara Rey'de Me'mun'un ordu kumandanının şehit ettiği Ali b. İsa'nın oğlu Hüseyin tarafından Emin ve annesi Seyyide Zübeyde hapis bile edildiler. Kısa bir süre sonra hapisten kurtarıldılar¹⁵¹. Bundan sonra Me'mun hutbelerde kendisi için "emirü'l-müminin" denilmesini emretti¹⁵².

Tahir b. Hüseyin, Ehvaz'dan sonra Bahreyn, Umman ve Yemame bölgesine ordularını gönderip bölge halklarının Me'mun'a itaat etmesini sağladı. Keza Kûfe ve Basralılar da Me'mun'u tanıdılar. Nihayet Tahir, Medayen'i zapt etti. Öte yandan Mekke ve Medine ahalisi de Me'mun'a biat ettiler. Sıra Bağdat'a gelmişti. Tahir b. Hüseyin Bağdat'ı kuşattı. Huzeyme b. Hazim ve Muhammed b. Ali b. İsa b. Mahan halifeye ihanet ederek Dicle'nin doğusunu Herseme b. Ayan'a verdiler. Dolayısıyla Emin sarayında mahsur

¹⁴⁸ *The Venture of Islam*, p.301; *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, s.171; Algül, s.280; Yıldız, "Abbasiler", ss. 33-34.

¹⁴⁹ Hayrettin **Yücesoy**, "Meta-Narratives: Political Legitimacy, Fate and Piety in The Narratives of The Abbasid Civil War", *İslam Araştırmalar Dergisi*, Sayı:10, (2003), pp.65-67.

¹⁵⁰ Algül, s.283; *The New Cambridge History of Islam*, p.285.

¹⁵¹ C. Brockelmann, s.128; *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, s.171.

¹⁵² Algül, s.284.

kaldı. Şehre giriş yolları tutulduğu için çok zor bir durumdaydı ve erzak sıkıntısı da baş gösteriyordu¹⁵³. Tüm bu sıkıntılara rağmen Bağdat, Me'mun'un ordu kumandanı Tahir'e bir yıldan fazla direnmişti. Öyle zannediyoruz ki bunda en büyük pay, Emin'i destekleyen büyük, zengin ve varlıklı ailelerden alınan desteğe aitti¹⁵⁴. Nitekim Abbasi devleti'nin kuruluş safhasından beri büyük bir sadakatle devlete bağlı olan Ebnâ¹⁵⁵ sınıfı, Bağdat'ta, Emin'i savunmaktaydı. Me'mun'un sevk ettiği orduya karşılık ebnâ sınıfı ile birlikte Bağdat halkı, ayyarun ve ücretli askerler Emin için savaşmışlardır¹⁵⁶. Şiddetli geçen çatışmalar sırasında Halife Emin sarayında eğlence tertip etmeyi de ihmal etmiyordu. Ancak onun cariyelerinden biri şu şarkıyı okumaya başlamıştı: “Hareket ve sükûnun Rabbine yemin ederim ki, ölümlerin pek çok tuzağı vardır. Gece ile gündüzün birbirini izlemesi ve gökteki yıldızların kendi yörüngelerinde dönmeleri ancak hâkimiyetin bir sultandan başka bir sultana geçmesi ve eski sultanın hükmünün sona erip başka bir sultanın başa geçmesi içindir. Arşın hükümdarına gelince onun hâkimiyeti ebedidir”¹⁵⁷. 813-814 yıllarında Tahir b. Hüseyin Bağdat'a girdi. Emin, önce kaçmaya çalışmışsa da Tahir'in Horasanlı adamları tarafından katledildi. Mühür, kılıç ve hırkadan ibaret olan halifelik alametleriyle beraber kesik başı Me'mun'a gönderildi¹⁵⁸.

Mesudi'nin verdiği bilgiye göre iki kardeş arasındaki bu mücadelelerden dolayı Bağdat, Kerh ve Fırat'ın her iki yakasındaki şehirler büyük bir yıkıma maruz kalmış, şehrin zenginlikleri yok olmuştu. İnsanlar daha güvenli yerlere göç etmiş, korku her yerde kendini hissettirmişti. Camiler terk edilmiş, ibadetler durmuştur¹⁵⁹.

Emin ile Me'mun arasındaki mücadele sırasında İskenderiye'de Kays ve Yemen kabileleri birbirleriyle mücadeleye başlamışlardı. Tam da o sıralar, Endülüs Emevi Halifesi I. Hakem'in, İspanya'dan uzaklaştırdığı Kurtuba ahalisinden on bini aşkın bir

¹⁵³ *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, s.173.

¹⁵⁴ *The Venture of Islam*, p.301.

¹⁵⁵ Hem Horasan bölgesinde hem de İslam hinterlandında Ebnâ'nın mirasçıları mevali idi. Ancak Horasan'daki mevali halife vassalı idi. Burası Tahir'in valiliği döneminde “mevla emirü'l-müminin” unvanı ile 821 yılında otonomluğunu almıştı. Bkz. Patricia **Crone**, *Slaves on Horses The Evolution of The Islamic Polity*, Cambridge University Press, USA 2003, p.78.

¹⁵⁶ Michael **Cooperson**, *The Heirs of The Prophets in The Age of al-Ma'mun*, Cambridge University Press, USA 2004, p.28.

¹⁵⁷ İbn Kesir, s.407.

¹⁵⁸ Algül, s.284; Öztürk, s.255; C. Brockelmann, s.128; *Encyclopedia of Arabic Literature*, p.5; Hasan **Kurt**, “Tahiriler”, *DİA*, C.1, İstanbul 1988, ss.403-404.

¹⁵⁹ Cooperson, p.28.

mülteciler grubu İskenderiye açıklarındaydılar. Bu Endülüslü yurtsuzlar fırsattan istifade ederek şehri kolayca ele geçirdiler ve bütün hücumlara rağmen yaklaşık on altı sene orada tutunmayı başardılar. Abdullah b. Tahir'in Mısır'a vali tayin edilmesiyle İskenderiye sorunu da çözüldü. Kurtuba ahalisi Abdullah b. Tahir'in gelmesi ile birlikte sınır dışı edildiler¹⁶⁰.

1.2.Halife Me'mun Dönemi Cinayetleri

Me'mun, Emin'i bertaraf edip resmen halife olduğunda ilk iş olarak Mutemen'i veliahtlıktan azletti. Daha sonra Irak, Fars, Ehvaz, Hicaz ve Yemen valiliğine Hasan b. Sehl'i tayin etti. Tahir'i ise Musul, Cezire, Suriye ve Mağrib valiliğine tayin etti. Herseme ise Horasan valiliğine tayin edildi. Fadl b. Sehl, Me'mun'a, Horasan'da kalmaması gerektiğini, buradan devletin idaresinin zor olduğunu ve Bağdat'a dönmesi gerektiğini söylediye de Me'mun bildiğini yapıp bir müddet daha Horasan'da kaldı¹⁶¹.

Halife Me'mun'un ilk yıllarında bir dizi isyanlar ile meşgul olduğu görülmektedir. Nasr b. Şebes, Emin'in öldürülmesi ve Acemlerin, Araplara üstün tutulması nedeniyle Irak'da halifeye başkaldırınca, Halife Me'mun, Tahir'i onunla savaşması ve isyanı bastırması için Rakka'ya yolladı. Keysum denilen yerde cereyan eden savaşta Tahir b. Hüseyin bozguna uğradı ve savaş alanını terk edip Rakka'ya dönmek zorunda kaldı¹⁶². Tahir b. Hüseyin bundan sonra Horasan'a vali tayin edildi. Daha sonra oğlu Abdullah b. Tahir'i bu isyanı bastırması için görevlendirdi. Tahir b. Hüseyin oğluna bir dizi nasihatlerde bulundu: "Bilesin ki mülk Allah'ındır; dilediğine verir, dilediğinden alır. Hırsla kapılma; en büyük hazinen iyilik, takva, adalet, reyanın maslahatını gözetmek, memleketi imar etmek olsun. İnsanları güldürüp eğlendirmekle uğraşanlarla asla vakit geçirme. Verdiğin söze ihanet etme. Övünüp kibre kapılanlardan olma"¹⁶³. Nasr b. Şebes giderek daha da kuvvetlendi ve 815 yılında Harran'ı kendisine bağladı. Bu isyan ancak 824 yılında Abdullah b. Tahir'in gayretleri neticesinde bastırılabilmiştir. Nasr

¹⁶⁰ Öztürk, s.257.

¹⁶¹ Taberi, s.486; İbn Kesir, s.412; Algül, s.288.

¹⁶² Algül, s.288.

¹⁶³ Özgür **Kavak**, *Abbasi Veziri Tahir'den Oğlu Abdullah'a Siyasi Nasihatname*, Klasik Yayınlar, İstanbul 2012, s.35.

derdest edildikten sonra 825 yılında Me'mun'a gönderilmiş ve böylelikle bu mesele halledilmiştir¹⁶⁴.

Tahir b. Hüseyin Horasan'a tayin edildikten sonra orada bağımsız bir hükümdar gibi davrandı; bastırdığı paraların üzerine Halife Me'mun'un adını yazdırmadı. Hutbelerde halifenin adına yer vermedi. 822 yılında zehirlenerek öldürüldü. Tahir b. Hüseyin'in bağımsız bir hükümdar gibi hareket etmesi daha Me'mun zamanında Acemlere olan güveni zedelemişti. Nitekim Me'mun'un son yıllarına bakıldığında ordu içerisinde 8-10 bin civarında Türk'ün bulunduğunu görmekteyiz¹⁶⁵. Me'mun, Horasan valiliğine Tahir b. Hüseyin'in oğlu Talha'yı tayin etti. Talha, Horasan'da Abbasi hâkimiyetini güçlendirmek için uğraştı. Sistan'da isyan eden Haricilerle savaştı ve onları kontrol altına aldı. 828 yılında Talha ölünce onun yerine kardeşi Abdullah b. Tahir geçti ve o da Horasan'da Haricilerin, Telekan'da Zeydilerin isyanlarını kontrol altına aldı¹⁶⁶.

Halife Me'mun döneminin 815 yılında Kûfe'de Hz. Hüseyin soyundan İbn Tabataba adı ile bilinen Ebu Abdullah Muhammed b. İbrahim halifelik iddiasıyla ortaya çıkıp ahaliyi Kur'an'a, Sünnete ve Hz. Peygamber soyundan gelen birine biate çağırdı. İbn Tabataba'nın yanında destekçisi olarak Ebu Seraya isminde bir komutan vardı. Kendisine bağlı adamlarıyla beraber hac yollarında yağma yapıyor, köyleri basıp talan ediyordu. Ebu Seraya, Abbasilerin Kûfe'ye gönderdikleri on bin kişilik orduyu mağlup etti. Böylece İbn Tabataba Güney Irak'a hâkim oldu. Fakat ertesi gün İbn Tabataba zehirlenerek öldürüldü. İbn Tabataba'nın öldürülme sebebi, Ebu Seraya'nın liderlik fonksiyonunu kaybetmeme düşüncesiydi. Yerine ise henüz küçük yaştaki Muhammed b. Muhammed b. Zeyd getirilerek ona biat edildiyse de söz sahibi olan Ebu Seraya idi. Aynı sene içerisinde Hasan b. Sehl, Herseme'yi kuvvetli bir ordu ile onun üzerine gönderdi. Herseme bütün kuvvetleriyle yüklendi ve Ebu Seraya'yı sıkıştırdı. Ebu Seraya'yı yakalayıp, Muhammed b. Zeyd ile birlikte Hasan b. Sehl'e teslim ettiler. Hasan b. Sehl bu asinin kellesini vurdurdu ve cesedi Bağdat köprüsüne asıldı¹⁶⁷.

¹⁶⁴ Nahide **Bozkurt**, *Mutezile'nin Altun Çağı: Me'mun Dönemi*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2002, s.41; Algül, s.289.

¹⁶⁵ Yıldız, "Abbasiler", ss.36-37.

¹⁶⁶ Kurt, "Tahiriler", ss.403-404.

¹⁶⁷ İbn Kesir, s.415; Taberi, s.490; Azimli, s.63; Algül, s.290; C. Brockelmann, s.128; Bozkurt, s.67.

Herseme, Ebu Seraya isyanını bastırdıktan sonra Hasan b. Sehl tarafından Şam valiliği ile taltif edildi. Ancak o bundan memnun olmayıp Me'mun'un yanına gitmek üzere yola çıktı. Me'mun'un, Herseme'ye Şam'ın yanında Hicaz'ı da verdiği beratı kendisine Rey şehrinde ulaştı. Ancak o geri dönmeyip halifenin huzuruna çıkmak için yoluna devam etti. Merv'e yaklaştığında Fadl b. Sehl'in adamlarınca tutuklanıp halifenin huzuruna getirildi. Halife Me'mun buna öfkelenerek "sen benim iznim olmadan nasıl huzuruma gelebiliyorsun?" dedi ve derhal hapsedilmesini buyurdu. Fakat Fadl b. Sehl onu bir müddet zindanda kaldıktan sonra öldürttü¹⁶⁸.

Halife Me'mun devrinde çıkan ancak onun zamanında bastırılmayan Babek ayaklanması 816'da ortaya çıkmıştı. Me'mun, Babek'in taşkınlıklarını önlemek için sırasıyla Yahya b. Muaz, İsa b. Muhammed b. Halid, Zurayk, İbrahim b. Leys, Muhammed b. Humeyd, Abdullah b. Tahir ve Ali b. Hişam gibi kimseleri göndermiş fakat bir sonuç elde edememişti. Bunlardan Muhammed b. Humeyd Babek taraftarlarınca şehit edilmişti. Bu durum Müslümanlar arasında büyük üzüntüyle karşılandı. Azerbaycan valisi değiştirilip yerine İbrahim b. Leys atandı. 826'da Kum halkı haraç vermemeyi bahane ederek isyan etti. Babek'in yaptığı propagandalar tesirini gösteriyor, bölge artık Babek'in çağrılarına olumlu cevap veriyordu. Babek'i en çok sıkıntıya sokan Abdullah b. Tahir idi fakat o da Horasan'da Harici isyanını bastırmak üzere kuşatmayı kaldırıp onların üzerine gitmek zorunda kalmıştı. Böylelikle Babek isyanı, Me'mun döneminde halledilmeyip Mutasım dönemine sarkmıştır¹⁶⁹.

Halife Me'mun Anadolu'ya gaza maksadıyla 23 Mart 830'da Bağdat'tan yola çıkarak Musul-Urfa-Antakya ve Tarsus üzerinden Bizans topraklarına girmiştir. Kapadokya bölgesine kadar olan alanda tahribatlarda bulunmuştur. Yine Sundus ve Sinan kalelerini ele geçirmiştir. Me'mun'un oğlu Abbas, Malatya taraflarını ele geçirmiştir. Bizans İmparatoru Theophilos, Torosları aşarak Masisa ve Tarsus civarına geldi. Karşısına çıkan İslam kuvvetlerini mağlup ederek 7 bin esirle geri döndü¹⁷⁰. Me'mun Temmuz 831'de Anadolu'ya tekrar girerek Karadeniz Ereğli'yi ele geçirdi. Theophilos bu mağlubiyetten sonra Me'mun'a barış teklifinde bulunmuş ve ayrıca yüz bin dinar ödemeyi de taahhüt etmişse de Me'mun bunu kabul etmemiştir. Me'mun'un bu barış

¹⁶⁸ Taberi, s.492; C. Brockelmann, s.128; Algül, s.291.

¹⁶⁹ Mehmet **Azimli**, *Abbasiler Dönemi Babek İsyanı*, İlahiyat Yayınları, Ankara 2004, s.91; İbn Kesir, s.451; Algül, s.301.

¹⁷⁰ Apak, *Ana Hatlarıyla İslam Tarihi*, s.195.

teklifini kabul etmemesi ve ayrıca oğlu Abbas'ı 833'de Tuvana'nın imarına memur etmesi onun Bizans'a karşı seferlerinin bitmediğini göstermektedir¹⁷¹. Bizans'ın bu dönemde Abbasilere karşı Ermeniler ile bir ittifak kurmaması ilginçtir. Öyle zannediyoruz ki bunun temel sebebi Bizans'ın 9. yy'daki Ermeni telakkisiydi. *The Poet Kassia*'da Ermeniler konusunda şunlar yazılıdır: “Ermeniler yeryüzünün en korkunç ırkıdır. Tabiatları gereği çılgın, kapris dolu ve saldırgandırlar. Onurlandırıldıklarında bile kötülük yapmaya devam ederler. Zenginlik elde ettikleri zaman tamamen kötüleşirler¹⁷²”.

Halife Me'mun kendisinden sonra yerine geçmesi için veliahtlığa kardeşi Mu'tasım'ı tayin edip Bizans topraklarında gerçekleştirdiği bir gaza anıdayken bir hastalığa yakalanmış ve 9 Ağustos 833 yılında da vefat etmiştir¹⁷³.

1.2.1. Ali b. Musa er-Rıza'nın Ölümü

Halife Me'mun, Ali b. Ebu Talib oğulları arasında herkesin takva ve şahsiyetinin üstünlüğünde ittifak ettiği İmam Musa Kazım'ın oğlu Ali'yi veliahd tayin etme kararı aldı ve ona “Er-Rıza“ unvanını verdi¹⁷⁴. 25 Mart 817'de kendisinden sonra halife olmak üzere halktan biat aldı. Halife Me'mun daha sonra Vezir Fadl b. Sehl'in tavsiyeleri üzerine kızını Ali er-Rıza ile evlendirdi. Protokolde değişiklik yaparak resmi kıyafet rengini siyahtan yeşile çekti. Böylelikle Halife Me'mun ilk defa hanedan dışından birisini veliahd tayin etmek suretiyle Abbasi devlet geleneğini bozuyordu. Tüm bunları yaparken Bağdatlıların sevgisini kazanacağını düşünmüştü ancak Bağdatlıların ekseriyeti “bu iş Fazl b. Sehl'in komplosudur” diyerek Ali er-Rıza'ya biatten imtina edip üçüncü Abbasi halifesi olan Mehdi'nin oğlu İbrahim'e biat ettiler¹⁷⁵.

Ali er-Rıza'nın veliahtlığı sırasında tüm bürokratlar, kumandanlar, kadılar, teşrifatçılar ve diğer memurlar yeşil elbiseler içinde ve atları üzerinde tören alanına girdiler. Alioğulları ve Abbasoğullarından ve devlet adamlarından oluşan diğer davetliler biatlerini sundular. Biat merasiminden sonra Ali er-Rıza şöyle seslendi: “Şüphesiz ki

¹⁷¹ Apak, *Ana Hatlarıyla İslam Tarihi*, s.196; *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, s.188.

¹⁷² Timothy E. Gregory, *A History of Byzantium*, Blackwell Publishing, UK 1988, p.208.

¹⁷³ Apak, *Ana Hatlarıyla İslam Tarihi*, s.210.

¹⁷⁴ David Betaina, “Christians in Medieval Shi'i Historiography: From Legend To History”, *Journal of Medieval Encounters*, Vol.19, (2013), pp.381-383.

¹⁷⁵ Ahmet Cevdet, s.71; Algül, s.293; C. Brockelmann, s.128; Bozkurt, s.49.

bizim, Allah'ın Resulü dolayısıyla sizin üzerinizde hakkımız var. Sizin de yine O'ndan dolayı bizim üzerimizde hakkınız var. Eğer bize karşı vazifenizi yaparsanız, o zaman bizim de size karşı vazifemizi yapmamız farz olur"¹⁷⁶.

Ali er-Rıza'nın veliaht tayin edilmesi son derece şaşırtıcı bir olaydı. Halife Me'mun; Alioğulları ve Abbasoğulları arasında en mükemmel, en layık kimsenin Ali er-Rıza olduğunu söylüyor ve onu kendisine namzet tayin ediyordu. Dönemin Şiileri ise zaten hilafetin Alioğulları arasında olması gerektiğini söyleyip bunun son derece yerinde bir karar olduğunu belirtiyorlardı. Sourdel ise farklı bir yorum getirmiştir. Ona göre Me'mun'un, Ali er-Rıza'yı veliaht tayin etmesi, Alioğullarının çıkardığı isyanları yok etmek içindi. Nagel'e göre ise Ali er-Rıza'nın veliaht tayin edilmesinin Alioğullarının çıkardığı isyanları önlemekle hiçbir ilgisi yoktu. Nitekim Ebu Seraya isyan ettiğinde onun isyanı bastırılmış ve daha sonra er-Rıza veliaht tayin edilmişti. Dolayısıyla bunun Ali oğullarının isyanlarını bastırmakla bir ilgisi bulunmuyordu¹⁷⁷. İbnü'l-Esir'e göre; "Fadl, Şii taraftarıydı. Bu sebeple Ali er-Rıza'nın veliahtlığını desteklemişti"¹⁷⁸. Ancak elde ettiğimiz veriler sayesinde bunun Fadl ile bir ilgisinin olmadığını görmekteyiz. Çünkü hem Fadl hem de kardeşi Hasan, Ali er-Rıza'nın veliahtlığına kendi ailelerinin gücü azalır veya yok olur endişesiyle karşı çıkmışlardı. Madelung'a göre Fadl b. Sehl böyle bir tayin işine karşı çıktığı için halifeden istifasının kabul edilmesini rica etmiştir. Fakat Bağdat halkı böyle bir kararın verilmesinden Vezir Fadl'ı sorumlu tutuyordu. Nihayetinde Bağdat halkı isyan etti. Çünkü hilafeti Abbasoğullarından çıkarmak istemiyorlardı. Halk ile merkezi otorite arasında meydana gelen savaşta Me'mun'un kuvvetleri ağır darbe aldı ve Bağdat'ı terk etmek zorunda kaldı¹⁷⁹. 818 yılı başlarında Bağdat halkı İbrahim b. Mehdi'ye biat etti¹⁸⁰.

İbrahim b. Mehdi'ye biat edilince Halife Me'mun Bağdat üzerine sefere karar verdi. Merv'den hareket eden Me'mun'un seferi esnasında iki önemli olay zuhur etti. Bunlardan ilki onun en büyük yardımcısı Fadl b. Sehl'in 13 Şubat 818 tarihinde

¹⁷⁶ Mehmet Ali **Büyükkara**, *Ehl-i Beyt ve Ehl-i Devlet: Musa Kazım ile Ali Rıza Dönemi Şiiliği ve Abbasiler*, MÜİFY, İstanbul 2010, s.317.

¹⁷⁷ Richard **Kimber**, *Al-Ma'mun and Baghdad: The Nomination of Ali al-Rida*, p.73; Tamima **Bayhom**, "Al-Ma'mun's Alleged Apocalyptic Beliefs: A Reconsideration of The Evidence", *Bulletin of The School of Oriental and African Studies*, University of London, Vol.71, No.1 (2008), pp.4-6.

¹⁷⁸ İbnü'l-Esir, s.176.

¹⁷⁹ Mehmet Ali **Büyükkara**, "Al-Ma'mun's Choice of Ali al-Rida as His Heir", *Islamic Studies*, pp.383-384.

¹⁸⁰ Algül, s.297.

öldürülmesi, diğeri ise Ali er-Rıza'nın aynı senenin sonundaki şüpheli ölümüdür¹⁸¹. Ali er-Rıza'nın ölümü hususunda değişik rivayetler vardır. Bazıları hazımsızlık¹⁸² neticesinde öldüğünü bildirirken bazıları da zehirlenerek¹⁸³ öldürüldüğünden bahsetmiştir. Me'mun'un Ali'den kurtulmak istemesinin nedeni ise şöyle açıklanmaktadır: “Me'mun Ali er-Rıza'yı, onun dünyaya meylettiğini ispat etmek için veliaht tayin etmiştir. Ancak amacına ulaşamadığı gibi halkın Ali er-Rıza'ya olan sevgisini de kıskanmaya başlamıştır. Ali, Me'mun'un düzenlemiş olduğu her mecliste herkese ilmini kanıtlamış ve kendi delillerini kabul ettirmiştir. Durum bu şekilde olunca halk, “imamete Ali daha layıktır” demeye başlamış, bundan haberdar olan Me'mun, Ali üzerinde komplo tasavvurlarına girişmiş ve nihayetinde onu zehirleterek öldürtmüştür¹⁸⁴. Ali er-Rıza, Harun'un mezarı yanına gömüldü ve kendisi Şiilerce şehit sıfatıyla takdis edildi¹⁸⁵. Bu arada tüm bu olanlardan sonra Halife Me'mun Bağdat'a ulaşmadan önce kendisine bağlı komutanlar, İbrahim b. Mehdi'yi hilafetten çekilmeye mecbur ettiler. Dolayısıyla kolayca Bağdat'a gelen halife kendisine kırgın olan ailesinin ve halkın gönlünü kazanmak için Abbasilerin nefret ettiği yeşil rengi¹⁸⁶ terk ederek siyah renge itibarını iade etti¹⁸⁷.

1.3. Mu'tasım Dönemi Cinayetleri

Mu'tasım, Ekim 795'de tarihinde Bağdat'ta dünyaya geldi. Harun Reşid ile Mârida isimli bir cariyenin oğludur. Eğitime başladığı sıralarda derslere ilgisizliği sebebiyle

¹⁸¹ Apak, *Ana Hatlarıyla İslam Tarihi*, s.179; C. Brockelmann, s.128; Algül, s.297.

¹⁸² Bozkurt, s.53.

¹⁸³ Bozkurt, s.53.

¹⁸⁴ Nagihan **Doğan**, “Erken Abbasi Hilafetinde Bir Veliahtlık Krizi: Şii İmam Ali Er-Rıza'nın Veliaht Tayin Edilişi Ve Bağdat Muhalefeti”, *Belleten*, C.78, S.283, Ankara 2014, ss. 876-877.

¹⁸⁵ C. Brockelmann, s.129.

¹⁸⁶ Ali er-Rıza'nın veliahd tayin edilmesiyle siyah renk terk edilerek yeşil renge geçilmişti. Yeşil o tarihte Ali oğulları ile özdeşleşecek bir renk değildi. Siyah renk ise kesinlikle Abbasiler ile özdeşleşiyordu. Alioğulları ise “el-Mübeyyiz“ olarak adlandırılıyordu. Bu nedenle Ehl-i Beyt'in geleneksel renginin beyaz olduğu anlaşılmaktadır. Van Vloten, Abbasilerin siyah rengi, Emevilerin beyazı tercih etmesinden dolayı seçtiğini söylemektedir. Ancak bu görüş doğru değildir; çünkü Emevilerin resmi renginin ne olduğunu bilmiyoruz. Bkz. Khalil **Athamina**, “The Black Bonnets And The Socio-Political Significance of Flags And Slogans In Medieval Islam”, *Journal of Arabica*, Vol.36 1989, pp.311-313; Linda G. **Jones**, *The Power of Oratory In The Medieval Muslim World*, Cambridge University Press, New York 2012, p.65-66; Büyükkara, Ehl-i Beyt ve Ehl-i Devlet, s.319.

¹⁸⁷ Apak, *Ana Hatlarıyla İslam Tarihi*, s.179.

babasını kızdırdığı ve bu sebeple çöle gönderilerek eğitimine son verildiği ve bunun neticesi olarak okuma yazmasının zayıf kaldığı ve hatta ümmî olduğu zikredilir¹⁸⁸.

Halife Me'mun zamanında Türkler'den müteşekkil ilk ordu kurulmaya başlamıştı. Orta Asya'dan getirilen Türkler, Mu'tasım'ın emrine verilmişti. Afşin, Eşnas ve Boğa el-Kebîr gibi Türk kumandanları, Abbasi ordusundaki ilk başarılarını Mu'tasım'ın maiyetinde kazanmışlar ve bu sayede ordunun birinci sınıf kumandanları haline gelmişlerdir. Anlaşılan kendisi hasta ve etrafı Türk kumandanlarla çevrili olan Me'mun, iyi bir asker olan oğlu Abbas yerine, onların arzuları doğrultusunda kardeşi Mu'tasım'ı veliahd tayin etmek zorunda kalmıştır¹⁸⁹.

Mu'tasım; Me'mun zamanında Suriye-Mısır valisi olarak görev yapmaktaydı. Me'mun kardeşi Mu'tasım'ı ve Abdullah b. Tahir'i Samiriye bölgesinin Müslümanlaştırılmasından sorumlu tuttu. İlk Müslümanlaştırma faaliyetleriyle birlikte buradaki yerli nüfusun bilinçli bir şekilde yok edildiği görülmektedir. Buna katlanamayan Samiriler¹⁹⁰ göç ediyor; onların yerine ise hilafet kuvvetleri tarafından iskân politikası uygulanıp bölgenin İslam beldesi haline gelmesi sağlanıyordu. Me'mun'un el-Bezendûn nehrinde ölümü üzerine yerine kardeşi Mu'tasım geçti. Ağabeyinin ölümü üzerine Bağdat'a dönüp ümera, kumandan ve halktan biat alarak halife oldu¹⁹¹.

Mu'tasım'ın üzerine ilk yürümek zorunda kaldığı isyan; Cibal, Hamedan, İsfahan ve civar kabileler halkından oluşan kalabalık bir kitlenin isyanıdır. Asiler; Horasan, Hicaz,

¹⁸⁸ Apak, *Ana Hatlarıyla İslam Tarihi*, s.211.

¹⁸⁹ Apak, *Ana Hatlarıyla İslam Tarihi*, s.214.

¹⁹⁰ İsrail Krallığı m.ö 722'de Asurlular tarafından yıkıldıktan sonra bölgeye Asur halkı yerlileri iskân edilmişti. Bu Asur yerlilerine "Kutim" denilmekteydi. Başlangıçta bu isim onların "Kuta" adlı Asur kentinden gelişlerini ifade ederken, daha sonra "karışık soylu", "tam Yahudi olmayan" anlamına dönüşmüştür. Genel kabule göre bu yeni halkla bölgede kalan İsraililerin evliliklerinden "Şamronlular" adında yeni bir grup ortaya çıkmıştır ki İslam kaynaklarında "Samiriler" olarak geçmektedir. Bu grup Yahudiler tarafından hiçbir zaman gerçek Yahudi olarak görülmemektedir. Bkz. Nuh Aslantaş, *İslam Dünyasında Samiriler*, İz Yayıncılık, İstanbul 2008, s.26. Ayrıca Samirilerin nasıl bir tasavvurunun ve onların kimliklerinin yegâne göstergesinin ne olduğu anlamak için Attâr ve İbn Hazm'ın Samiri lafızlarına bakılması gerekmektedir. Attâr'ın ve İbn Hazm'ın tasavvurunda defineye, altına âşık olmak, kâfirliktir. Altından put yapan kişi, Samiri sayılmaktadır. Bkz. Feridüddin Attâr, *Mantık Al-Tayr*, (Çev. Abdülbaki Gölpınarlı), TİB Yayınları, İstanbul 2014, s.70; İbn Hazm, s.153.

¹⁹¹ Milka Levy-Rubin, "New Evidence Relating To The Process of Islamization in Palestine in The Early Muslim Period- The Case of Samaria", *Journal of The Economic and Social History of The Orient*, Vol. 43, No.3, (2000), pp.257-276; Ebu Hanefi Ahmed b. Davud ed-Dineverî, *Ahbaru't-Tival*, İletişim Yayınları, İstanbul 2007 s.74; İlyas Gökhan, "Harun Reşid ve Oğulları Zamanında Tarsus", *KSÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, C.10, S.2, 2010, ss.195-197.

Bağdat ve Şam taraflarına gidip gelen kervanlara saldırıyor, yol emniyetini ihlal ediyorlardı. Mu'tasım, İshak b. İbrahim'i 833 Ekim'inde Cibal'e gönderdi. Yapılan savaşta Abbasi ordusu galip geldi. Asilerden çoğu öldürülerek isyan bastırıldı¹⁹².

Hız. Hüseyin'in soyundan gelen Muhammed b. Kasım Horasan'ın Talkan bölgesinde 834'de isyan etmiştir. İbnü'l-Esir'in verdiği bilgiye göre bu zat başlangıçta Medine'de meskûn salih bir kişiydi. Ancak Horasanlı Ebu Muhammed diye bilinen biri onun aklını çeldi. Kendisinin Hz. Peygamber neslinden gelen bir kişi olarak halifelige daha layık olduğunu söyleyip ona biat etti. Kendisine karşı gönderilen Abbasi ordusunu mağlup etti. Bu yenilgiden sonra Halife Mu'tasım, Muhammed b. Kasım üzerine Abdullah b. Tahir'i yolladı. Muhammed, Horasan köylerinden birine kaçtıysa da Nesâ şehri valisi onu derdest edip Abdullah b. Tahir'e yolladı. Abdullah da onu Halife Mu'tasım'a yolladı. 29 Nisan 834'de Bağdat'ta hapse atılmıştır. İsyani liderinin bu tarihten sonraki akıbeti hakkında doğru bir bilgi mevcut değildir. Kimileri kaçırıldığından bahsederken, kimileri de zehirlenerek öldürüldüğünden bahseder¹⁹³.

Hindistan'dan gelerek yerleşmelerine izin verildiği sanılan Zutların¹⁹⁴, birdenbire 834 yılında yol kesme, soygun, yağmalama gibi işlere girişmeleri, Mu'tasım'ı onlar hakkında tedbir almaya zorladı. Onları düşürmek için öncelikle Ahmed b. Said'i görevlendirdi. Bundan bir sonuç alamayınca isyanı bastırmak için Uceyf b. Anbese'yi görevlendirdi. Yapılan çatışmalarda isyancılara büyük zayıat verildi. Neticede Uceyf hepsini teslim alarak gemilerle Dicle üzerinden Bağdat'a gönderdi. Halife bu kabileyi Bizans sınırına yerleştirdi. Böylece Basra havalisinde devlet için büyük tehlike arz eden isyancı bir grup tasfiye edildi¹⁹⁵.

¹⁹² İbnü'l-Esir, s.184; Algül, s.316.

¹⁹³ Algül, s.316-317; Apak, *Ana Hatlarıyla İslam Tarihi*, s.218; Azimli, *X. Yy'a Kadar Şii Karakterli Hareketler*, s.64.

¹⁹⁴ Zutlar'ın asıl vatanı Hindistan olup, onların buradan Ortadoğu'ya ne zaman geldikleri tam olarak bilinmemektedir. Bir rivayete göre, İran şahlarından Behrâm Gûr'un (M.420-438) Hint kralından isteği üzerine, Hindistan'dan on bin civarında kalabalık bir grubun gönderildiği, bunların Zutlar olduğu belirtilmektedir. Belâzurî ise, bu topluluğun Hindistan asıllı olduklarını, önce İran ordusunda ücretli asker olarak çalıştıklarını, İran'ın Müslümanlar tarafından fethinden sonra da İslam ordusuna dâhil olduklarını ve Basra civarına yerleştirildiklerini zikreder. Aynı tarihinin verdiği diğer bir rivayete göre ise, Haccac b. Yusuf'un Irak valiliği esnasında (M. 694-714) Hint Zutlar'ından bir grubun kendisine gelerek yerleşmek için bir yer istedikleri, valinin de onlara Vasıt ile Basra arasında yer gösterdiği kaydedilmektedir. Bkz. Apak, *Ana Hatlarıyla İslam Tarihi*, s.218-219.

¹⁹⁵ İbnü'l-Esir, s.189; Algül, s.317; Apak, *Ana Hatlarıyla İslam Tarihi*, s.220.

Abbasilere tabi olup Horasan'da onun adına hareket eden Tahiriler kendi içerisinde özerk bir yapıya sahip olsalar da dış politikada Abbasileri takip etmişlerdir. Nitekim zaman zaman Abbasilerin, Alioğulları ile yaptığı mücadeleyi Tahiriler de Horasan-Nişabur bölgesinde sürdürmüştür. Tahirilerin bastırılmış olduğu ilk Ali ayaklanması 834 yılında Abdullah b. Tahir tarafından mağlup edilen Muhammed b. Kasım'ın çıkardığı isyandı. Bu kişi yakalanarak Halife Mu'tasım'a gönderilmiştir. Yine aynı aileden biri olan Muhammed b. Cafer de, Muhammed b. Tahir'in hapisanesinde ölüme mahkûm edilmiştir¹⁹⁶.

Abbasi Devleti'ni en çok uğraştıran isyanlardan biri de Babek isyanı idi. Bilindiği üzere Babek isyanı, Me'mun devrinde başlamış fakat bir türlü bastırılmamış, üstelik Hamedan'a kadar yayılmıştı. Bu kâfir, Zındık mezhebine¹⁹⁷ yakın bir mezhep icat etti ve onun katında haramlar helal kabul ediliyordu. 835'de Halife Mu'tasım, Ebu Said Muhammed b. Yusuf'u Erdebil'e yolladı. Bunun görevi bölgeyi emniyet altına almaktı¹⁹⁸. 3 Haziran 835'de Mu'tasım, Türk kumandanı Afşin'i Azerbaycan, Ermeniya ve Cibâl bölgelerinin valiliğine tayin etmek suretiyle Babek gâilesini ortadan kaldırmanın en ciddi adımını atmış oldu. Erdebil'e kadar olan bölgenin emniyeti sağlandığından Afşin, karargâhını daha kuzeyde bulunan Berzend'de kurdu¹⁹⁹. Bu arada bölgeye sızmaya çalışan bir grup Babek taraftarını kılıçtan geçirip imha etti. Böylece Babek askerleri kendi isyan tarihinde ilk kez yenilgiye uğramıştır. Bunu Muhammed b. Buays'ın hareketi takip etti. Babekileri kılıçtan geçirip, kumandanlarını Mu'tasım'a yolladı. Mu'tasım da bu kişiden Bezz şehrinin savunması hakkında bilgi toplamaya çalıştı. Burası kayalık ve sarp dağlarla çevrilmişti. Üstelik sur içindeydi, dışarıda da muhtelif yerlere hendekler kazılmıştı ve Babek'in vurucu okçuları pusuda bekliyordu²⁰⁰. Afşin, Babek'e karşı çok esaslı bir plan uyguladı. Özellikle Babek'in hareket alanı o kadar daraltıldı ki, casusları anında yakalanır oldular. Afşin bütün

¹⁹⁶ Teresa **Bernheimer**, "The Rise of Sayyids And Sadat: The Al Zubara And Other Alids in Ninth-To Eleventh Century Nishapur", *Studia Islamica*, 2005, pp.44-47.

¹⁹⁷ Zındık sözü, Maniheizm zamanında kullanılan bir kelimeydi. Zerdüştler, Avesta kitabını oluşturduklarında ona tefsir anlamına gelen "Zand" tabirini verdiler. Araplar bu kelimeyi Farşlılar'dan alıp kelimeye Arap hüviyeti kazandırdılar. Dualistler, Zındık mezhebine mensuptu ve bunlar dünyanın yaratıldığını inkâr edip onun ebediliğini savunmaktaydılar. Bkz. Ahmed Taheri **Iraqi**, *Zandaqa In The Early Abbasid Period With Special Reference To The Poetry*, Doktora Tezi, Edinburgh University, Edinburgh 1982, p.23.

¹⁹⁸ Taberi, s.517; İbnü'l-Esir, s.192; Algül, s.318.

¹⁹⁹ Apak, *Ana Hatlarıyla İslam Tarihi*, s.222.

²⁰⁰ İbnü'l-Esir, s.197; Algül, s.318.

seçkin kumandanları ile beraber vazife taksimatı yaparak Bezz'i dört bir yandan sardı. Bu sırada Babek'e teslim olması için mektuplar gönderiliyordu. Hatta Babek'in oğlu bile teslim olmasını istiyordu. Babek ise oğluna; "o benim oğlum değilmiş, söyleyin ona bir gün özgür yaşamak, kırk yıl köle ve hakir olarak yaşamaktan iyidir" diyordu. Afşin'in kumandanları nihayet burayı ele geçirdi. Kardeşi Abdullah, hanımı ve annesini yakaladılar fakat Babek kaçmayı başarmıştı²⁰¹. Bunun üzerine Afşin onu takip için bir askeri birliği görevlendirdi. Ayrıca Ermeniyeye idarecilerine mektuplar yazılarak, Bezz'in halife ordularının eline geçtiği, Babek'in kaçtığı, onu yakalayıp teslim edenlere büyük mükâfatlar verileceği vaat edildi. Babek'in hedefi Bizans'a sığınmaktı. Bunun ilk adımı olarak Ermeniyeye'nin doğu kısımlarında hüküm sürmekte olan Sehl b. Sunbat'ın yanına sığındı. Afşin'den çekinen Sehl, ona haber göndererek Babek'in kendi yanında olduğunu bildirdi. Bunun üzerine Afşin'in gönderdiği birlik bir av partisi sırasında Babek'i teslim aldı. Afşin, Babek ile beraber 3 Ocak 838'de Samarra'ya geldi. Halife Mu'tasım, Afşin'e pek çok ikram ve hizmetlerde bulundu. Babek, Halife Mu'tasım'ın huzuruna getirildikten kısa bir süre sonra önce elleri ve ayakları kesildi. Ardından da kaburgaları arasından kalbine kılıç sokulmak suretiyle infaz edildi. Bu şekilde Abbasileri yaklaşık yirmi yıl meşgul eden Babek problemi halledilmiş oldu²⁰². Babek'in hâkim olduğu yerde hayatlarına devam etmekte olan Hürremiler'den bazıları katledilmiş, bazıları da Hıristiyanlığı seçip Bizans'a sığınmış ve onlara hizmet etmişlerdir²⁰³.

Abbasileri en çok zor durumda bırakan isyanlardan biri de Mazyâr b. Karin'in çıkarmış olduğu isyandır. Mazyâr'ı isyana sevk eden asıl gayenin Arap hâkimiyetinden kurtulmak olduğu düşünülüyor. Mazyâr'a yöneltilen suçlamalar arasında onun Babek ile mektuplaşması ve Babek'e yardım vaadi de vardır. Abdullah b. Tahir, Mu'tasım'a gönderdiği mektuplarda Mazyâr'ın zulmünden bahsetmekte ve onun irtidat ettiğini ileri sürmekteydi²⁰⁴. Mazyâr'ın isyan edip Taberistan bölgesini ele geçirdiğini öğrenen Mu'tasım onun üzerine Abdullah b. Tahir'i göndermek istedi. O da derhal İshak b.

²⁰¹ Algül, s.319; Azimli, *Abbasiler Dönemi Babek İsyanı*, s.107.

²⁰² İbn Kesir, s.480; Apak, *Ana Hatlarıyla İslam Tarihi*, s.224; Algül, s.320; Azimli, *Abbasiler Dönemi Babek İsyanı*, s.111; Halife b. **Hayyat**, *Tarih-i Halife b. Hayyat*, (Çev. Abdulhalik Bakır), Bizim Büro Basımevi, Ankara 2001, s.568; Dineverî, s.435; Ahmet Cevdet, s.82; Yıldız, "Babek", s.376-377; Zorlu, s.41.

²⁰³ Warren **Treadgold**, *A History of The Byzantine State And Society*, Stanford University Press, California 1997, p.439.

²⁰⁴ Muhittin **Kapansahin**, "Mu'tasım Dönemi İsyanları", *EÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 23, 2007/2, ss. 344-346.

İbrahim'i yolladı. Mazyâr'ın kendi sülalesinden olan Kuhyâr'ın ihaneti sonucunda İshak b. İbrahim, Mazyâr'ı yakalayıp katır sırtında Samarra'ya getirdi. Burada kendisine dört yüz elli sopa vuruldu ve bu sopaların ardından su içen Mazyâr hemen öldü. Bağdat köprüsü üzerine asıldı ve adamlarının birçoğu öldürüldü²⁰⁵ (M. 840). Bu isyan ile paralel seyreden diğer bir isyan ise 838 yıllarında zuhur eden Cafer el-Kürdî'nin isyanıdır. Bu sırada Musul valisi Abdullah b. El- Seyyid b. Enes idi. Onun kısa valiliğini el-Ezdi şöyle tarif ediyor: “O, çapulcu Kürtlerin reisi olan Cafer'i aramaya koyuldu. Türk kumandanlarından İtak'ı onun üzerine sevk etti. O da Musul'un güneyinde onu derdest edip öldürdü”²⁰⁶.

Mengüçur 839 yılında Azerbaycan'da isyan etti. Boğa el-Kebir üzerine gidip onu mağlup etti. Bu yenilgiden sonra Mengüçur, Babek'in tahrip ettiği Azerbaycan kalelerinden birini onarıp burada bir ay kadar kaldı. Kendi adamları onun üzerine saldırmış ve derdest ettikten sonra Boğa el-Kebir'e teslim etmişti. İsyancı bu kişi daha sonra Samarra'ya getirildi. Mengüçur bu isyanda Afşin'in de payı olduğunu belirterek onu suçladı²⁰⁷.

Babek'in yakalanıp Samarra'ya getirilmesi, Afşin'e büyük bir şöhret kazandırmıştı. Bu durum Abdullah b. Tahir'i ve Vezir Ebu Duad'ı son derece rahatsız etmişti. Bu doğrultuda Mazyâr b. Karin ve Mengüçur'un isyanını Afşin ile ilişkilendirdi. Neticede Afşin tutuklanıp yargılandı. Yapılan yargılamada Soğdlu şahıslar Afşin'i bir puthaneyi camiye tahvil ettiklerinden dolayı kendilerinin dövuğünü belirttiler. Daha sonra ez-Zeyyât, Afşin'e evinde bulunan kâfirlerin kullandığı kitabın ne anlama geldiğini sordu. O da cevaben bu kitabın eski İran Edebiyatı ve dini ile ilgili bilgilerin olduğunu, onun ise sadece edebiyatı ile ilgilendiğini ve bu kitabın kendisine atalarından kaldığını belirtti. Afşin, Sasani krallığını tekrar ihya etmekle ve zındıklıkla da suçlandı. Neticede hapse atılarak kendisine sadece ekmek ve su verildi. Yaklaşık bir yıl hapiste kalan Afşin 841'de öldü²⁰⁸.

²⁰⁵ Kapanşahin, s.346; Apak, *Ana Hatlarıyla İslam Tarihi*, s.227.

²⁰⁶ P. G. **Forand**, “The Governors of Mosul According To Al-Azdi's Ta'rikh Al-mawsil”, *Journal of The American Oriental Society*, Vol. 89, No.1, (1969), pp.91-94.

²⁰⁷ Kapanşahin, ss.349-350.

²⁰⁸ Algül, s.326-327; Apak, *Ana Hatlarıyla İslam Tarihi*, s.233; Azimli, *Abbasiler Dönemi Babek İsyanı*, s.113-114.

1.3.1. Ordu ve Saray'da Türk Nüfuzu

Belâzurî'nin verdiği bilgiye göre Me'mun tahta çıktıktan sonra Horasan'da kalıp Soğd, Uşrusana ve Fergana'daki asilere ordular sevketti. Aynı zamanda o bölgede yaşayan halkı İslam'a davet eden mektuplar gönderdi. Bu mektupların sonuç vermesiyle birlikte Samanoğulları'ndan Nuh b. Esed ve onun üç kardeşi Abbasilere bağlı Semerkant ve Fergana valileri oldular. Daha sonra çevre yerlerden de Müslüman olanlar vardı. Ancak bunların hepsi Türk kökenli değildi. Onların arasında Mısır'dan ya da onun daha da batısından getirilen Mağribli gruplar da vardı. Mesudi'ye göre bunlar Yemen ve Kays kabilesinden olan Arap kökenli kimselerdir. Böyle olmasına rağmen onlara "Türk" deniliyordu. Çünkü geldikleri bölge çoğunlukla Türkler ile meskûndü²⁰⁹. Yine Türk kelimesi genellikle etnik bir anlamdan çok siyasal-dilsel açıdan daha çok tercih ediliyordu. Nitekim getirilen askerler çeşitli etnik gruplardan olup Arapça bilmiyorlardı. Mu'tasım döneminde merkez Samarra'ya taşınınca siviller ile askerlerin yerleri ayrıldı. Dahası asker olmalarına rağmen farklı etnik unsurdan olanlar da kendi içerisinde ayrıldı; ayrı ayrı mahallelere yerleştirildi. Yine bu askerler farklı etnik unsurdan olanlar ile evlenemezlerdi. Bütün bunlar elbette ki Abbasi militar yapısına zarar teşkil etmekteydi²¹⁰.

Abbasiler'in Suğur'da nasıl yerleşmeye başladığı ve Bizans'a karşı nasıl hareketlendiğini anlamak için Halife Me'mun'un politikalarına bakılması gerekir. Halife Me'mun, Cezire valiliğine oğlu Abbas'ı getirdi. Abbas, 828 yılında Bizans'a karşı saldırılara girişti. Bizans bu saldırılara mukavemet gösteremeyince barış anlaşması teklif etmiş fakat Me'mun bunu reddetmiştir. Diğer taraftan Suriye Valisi Mu'tasım da beş bin asker ile birlikte Tuvana'ya girdi ve sınır boylarında Bizans'a karşı üstün başarılar elde etti²¹¹. Mu'tasım bu dönemde Sugur'da dolgun maaş, vergi muafiyeti ve ek ücretler gibi sosyal teşebbüslerle buraya canlılık getirmişti. Burası adeta gönüllü askerlerle dolmuştu²¹².

²⁰⁹ Osman S.A. **Ismail**, "Mu'tasım And The Turks", *Bulletin of The School of Oriental and African Studies*, University of London, Vol.29, No:1, (1966), pp.15-16.

²¹⁰ Tanvir **Anjum**, "Prelude To The Generals: A Study of Some Aspects of The Reign of The Eight 'Abbasid Caliph, Al-Mutasim Bi-Allah (833-842)", *Islamic Studies*, Vol.41, No:4, (2000), pp.763-765.

²¹¹ Peter Von **Sivers**, "Taxes And Trade In The Abbasid Thughur", *Journal of The Economic and Social History of The Orient*, Vol.25, No:1, (1982), pp.75-77.

²¹² Sivers, p.77.

Me'mun vefat edince yerine kardeşi Mu'tasım halife oldu. Mu'tasım döneminde Türkler'in Abbasi hizmetine alınması daha sistematik bir şekilde olmuştur. Yüzlerce Türk, Asya'nın içlerinden Ortadoğu'ya getirilmiş, Müslümanlığa dönüştürülerek asker ve idareci olarak yetiştirilmişlerdir²¹³. Türkler'in IX. yy'da büyük bir nüfuz sahibi olması Arapları huzursuz ediyordu. Nitekim Türkler bu dönemde haciplik, berid ve iç güvenlikle ilgili olan şurta teşkilatı gibi idari görevleri ellerine geçirmişlerdi²¹⁴. Mesudi'nin verdiği bilgiye göre Halife Mu'tasım, Türkleri toplamayı sever ve onları sahiplerinden satın alırdı. Elinin altında yaklaşık dört bin Türk vardı. Onlara envai çeşit kumaş elbiseler giydire, altın kemer takardı. Türkler, sokaklarda atlarıyla giderken başkentte halka eziyet eder; zayıflar ve çocuklar zarar görürlerdi. Bağdat halkı ise Türklere öfke duyar ve fırsatını bulduklarında onları öldürürlerdi²¹⁵.

Me'mun; Arap, İran ve Türkler'den müteşekkil bir ordu vücuda getirmişti. Bunlar birbirini dengeliyordu. Mu'tasım'ın halife olmasıyla yeni istihdam edilen Türklere bel bağlandı. Bu ordunun büyük bir kısmı Mu'tasım'a Samani valisi tarafından yollanıyordu²¹⁶. Mu'tasım'ın Türklere bel bağlamasındaki en büyük nedenlerden biri de onun Me'mun'un başlattığı Mutezile düşüncesine devam etmesiydi. Nitekim Araplar bu düşünceye alışık değildi ve itiraz ediyorlardı. Onlara karşı güven problemi yaşayan Mu'tasım, Türkleri yanına çekmişti²¹⁷. Böylelikle Arapların ve İranlıların yerini alan Türkler, ordunun mihenk taşı oluşturular²¹⁸. İhtilal öncesi Abbasi döneminde geç antik çağa ait olan Bizans-Sasani tesiri hâkimdi ve bununla gurur duyuyorlardı. Fakat daha sonra Türklerin orduya alınmasıyla birlikte onların etkisi hissedilmeye başlamıştır²¹⁹.

Halife Mu'tasım bütün Arapların divandan çıkarılmasını emretti. Bu dönemde Abbasi yönetimi ilk ortaya çıktığı ana nispetle daha az otoriteryandı. Musul ve Mısır gibi

²¹³ Goldschmidt, p.79.

²¹⁴ Matthew S. **Gordon**, "The Turkish Officers of Samarra: Revenue and The Exercises of Authority", *Journal of The Economic and Social History of The Orient*, Vol.42, No:4, (1999), pp. 466-468.

²¹⁵ Mesudi, s.395.

²¹⁶ *The Cambridge History of Islam*, p.296.

²¹⁷ *Islamic History*, p.89.

²¹⁸ Berkey, p.114.

²¹⁹ *Interpreting Late Antiquity*, ed. G.W. Bowersock, The Belknap Press of Harvard University, Cambridge 2011, p.225.

yerleri halife doğrudan askeri gücüyle değil, yerel kuvvetlerle olan diplomatik ilişkileriyle yürütmekteydi²²⁰.

1.3.2. Mu'tasım'ın Şahsiyeti ve Ölümü

Halife Me'mun, kardeşi ve aynı zamanda halefi olan Mu'tasım'a baş kadı İbn Ebu Du'ad'ın fikirlerini takip etmesini söylemiş fakat Mu'tasım felsefi olarak Mutezileyi öğrenememiştir. Sadece o, Me'mun'un mukallidi olarak bunu sürdürmüştür. Onun saltanat yılları Kur'an üzerine yapılan tartışmalarla geçmiştir. İbn Hanbel onun döneminde de Mutezile hakkındaki tutumunu değiştirmemiştir. Bazıları İbn Hanbel'in öldürülmesini istemiş fakat halife bunu yapmak yerine onun kararlılığına hayran kalmıştır. Mihne bu dönemde de devam etmiştir. Nitekim Mısır'da Kur'an'ın yaratılmış olması noktasındaki fikri kabul etmeyen birçok bilgin katledilmiştir²²¹.

Mu'tasım döneminin en önemli mütefekkeri felsefe, matematik ve mantık alanında yetkin olan Arapların ilk filozofu saydığımız Kindi idi. O aynı zamanda Mu'tasım'ın mürebbiliğini yapmıştır. Onun en önemli doktrini; "akıl, ancak tutkulara galip geldiği zaman uygun çalışır" idi. Yine ona göre iklimlerin insanlar üzerinde derin tesirleri vardır. Şöyle ki: Ekvatora yakın yerlerde yaşayan insanlarda duygusal arzular hâkimken, kutuplara yakın yerlerde yaşayanlarda ise teorik düşünme becerisi hâkimdi²²². Kindi'nin Allah tasavvuruna baktığımızda ise O'nun ne maddesi, sureti, niceliği, niteliği, izafiyeti vardır; ve ne de geriye kalan herhangi bir kategori ile nitelenebilir. Şu halde O mutlak bir'dir. Geriye kalan her şey çokluktur. Kindi bu düşünceler çerçevesinde dönemin Mutezilesini şekillendirmiştir²²³. Kindi'ye göre meydana gelen bir şeyin içerisinde yer alan her şey olmazsa olmaz olan bir şeyde vardır. Yaratılan şeylerin içerisindeki birlik, olmazsa olmaz olan varlıktan elde edilmektedir. Böylelikle esasında sebepsiz olan şey, bir olan Allah'tır²²⁴. Nitekim Vasıl b. Ata şunu ileri sürmüştür: "Her kim Allah'a bir kadim sıfat nispet ederse iki Allah'ın varlığını iddia etmiş olur. Ona göre her şey Allah tarafından yaratılmıştır ve böylelikle

²²⁰ Hugh **Kennedy**, "Central Government and Provincial Elites in The Early Abbasid Caliphate", *Bulletin of The School of Oriental and African Studies*, University of London, Vol.44, No:1, (1981), pp.26-29.

²²¹ Kassassbeh, p.117.

²²² Therese-Anne **Druart**, "Al-Kindi's Ethics", *The Review of Metaphysics*, Vol.47, No.2, (1993), pp.333-334.

²²³ Mian M. **Şerif**, *İslam Düşüncesi Tarihi*, İnsan Yayınları, C.1, İstanbul 2014, s.543.

²²⁴ Peter **Adamson**, Al-Kindi And The Mutazila: Divine Attributes, Creation And Freedom, *Arabic Sciences and Philosophy*, Vol.13, (2003), pp.47-50.

esaslı ve kadim varlıklar değildir. Eğer kadim olsalardı o halde Allah'a eşit ve O'ndan başka şeyler olurlardı²²⁵. Buna rağmen Mutezile mensupları Allah'a "şey" sıfatını izafe etmede bir beis görmemektedirler. Çünkü O'nun bir şey olmaması halinde şeyin zıttı "hiçbir şey olmayan" demek durumunda kalırız ki bu da kabul edilebilir bir durum olmamaktadır²²⁶.

Halife Mu'tasım döneminde yıllardır devam etmekte olan Babek isyanı bastırıldı. Bizans üzerine başarılı seferlere devam edildi. Dicle'ye yeni kanallar açtırıp ziraatı geliştirdi. Dikkatli ve tutumlu bir idaresi sayesinde haleflerine milyonlarca dinar ve dirhem bulunan dolu bir hazine bırakmıştır²²⁷. Ancak bu dönemin en büyük sorunu Türklerin orduya alınması neticesinde artık hilafetin Abbasilerce değil; Türkler tarafından belirleniyor; halifeler kukla konumunda kalıyordu. Bu yüzden ona nazaran ondan önceki dönemler altın çağ olarak anılmaktadır²²⁸.

Mu'tasım iyi kalpli, mükrim tabiatlı bir halifeydi. Hitabetinin kuvvetli olduğu, şiire ve felsefeye önem verdiği bilinmektedir. Yine onun savaş sanatına önem verip bu hususta çok para harcadığı bilinmektedir. Nitekim savaş sanatını geliştirmek amacıyla ata binmeyi ve atlarla oynanan ve Milattan önceki Orta Asya Türkler'inde görülen golfe benzeyen çevgan oyununu çok severdi. 21 Ekim 841'de hastalığa yakalanan halife 25 Ocak 842 yılında ölmüştür²²⁹.

1.4.Vâsık Dönemi Cinayetleri

Vâsık, 811-812 yılında dünyaya geldi. Annesi Karâtis adlı Rum asıllı bir cariyedir. Babası Mu'tasım askerleriyle beraber Samarra'ya gidince Bağdat'ta yerine onu vekil bırakmıştır. Babasının ölümünden sonra 841-842 yılında halife oldu²³⁰. Vâsık'ın yaradılış itibariyle amcası Me'mun'a benzediği rivayet edilmektedir. Vâsık, adeta Me'mun gibi yetişmiş ve adeta onun "küçük bir sureti" oluvermişti. Nitekim bununla alakalı İbnü'l-İmrani şöyle söylemektedir: "Me'mun, kardeşi Mu'tasım'a hitaben oğlu

²²⁵ De Lacy O'Leary, *İslam Düşüncesi ve Tarihteki Yeri* (Çev. Yaşar Kutluay), Pınar Yayınları, İstanbul 2005, s.122.

²²⁶ Mehmet Kalaycı, "Ebu'l-Muin En-Nesefî, Maturidi Akaidi, (Bahrü'l-Kelam Tercümesi)", *AÜİFYD*, 55:1, (2014), ss.176-179.

²²⁷ Dündar Alikılıç, *İrisân Beyleri*, Bilge Matbaacılık, İstanbul 2005, s.22.

²²⁸ Abdülvehhab El-Efendi, *Nasıl Bir Devlet*, İlke Yayınları, İstanbul 1994, s.59.

²²⁹ Apak, *Ana Hatlarıyla İslam Tarihi*, s.242.

²³⁰ İbnü'l-Esir, s.206; Apak, *Ana Hatlarıyla İslam Tarihi*, s.245.

Vâsık'ın tıpkı kendisi gibi yetiştirilmesi gerektiğini; onun tüm sansür ve kısıtlamalardan uzak bir şekilde terbiye edilmesi gerektiğini” bildirmiştir. Tabiatıyla Me'mun gibi Vâsık da Ali ailesi yanlısı bir politika gütmüştü²³¹. Ancak Vâsık'da Me'mun'un siyasi dehası ve yönetim kabiliyetini görmek mümkün olmamıştır. Bu sebeple idaresini, vezirleri ve Türk kumandanlarının telkin ve tavsiyeleri doğrultusunda gerçekleştirmeye çalışmıştır²³². Bu dönemde Vâsık, ülkenin doğu tarafında yer alan toprakların yönetimini Türk kumandanlarından İtah'a, batısını ise daha önce hil'at ve değerli taşlarla müzeyyen taç giydirdiği Eşnâs'a tevdi etmiştir²³³. Bu şekilde Vâsık'dan itibaren halifelerin tayin ve azillerinde Türk kumandanlarının baskısı hissedilmeye başlanacaktır²³⁴.

Halife Vâsık devrinde idare merkezini Merv'den Nişabur'a taşıyan Abdullah b. Tahir'in ölümü üzerine yerine oğlu II. Tahir b. Abdullah geçmiştir. Kendisi öncelikle Sistan bölgesindeki isyanlarla meşgul olmuştur. Bu dönemde Sistan ve çevresinde yayılmaya başlayan Kerramiye²³⁵ mezhebi, Nişabur ve çevresinde bir hayli taraftar bulmuştur²³⁶. Bu dönemde yaşanan karışıklıklardan mütevellit halkın sürekli isyan temayülü gösterdiği görülmektedir. Bu isyanların filizlenmesinde yaşanan kıtlıkların ve açlıkların da hiç kuşkusuz etkisi büyük olmuştur²³⁷.

Halife Vâsık devrinde dâhili karışıklıklar daha çok Hicaz ve Yemâme bölgelerinde vuku bulmuştur. Bu isyanlardan biri, Kays kabilesi kollarından Benî Suleym'e mensup bedevilerin, Uzeyze b. Kattâb es-Sülemî idaresinde Hicaz'da çapulculuğa başlamalarıyla ortaya çıktı²³⁸. Bunun üzerine Halife Vâsık, Boğa el-Kebîr'i sevk etti. Nisan-Mayıs 845'de Hicaz'a varan Boğa, Benî Suleym üzerine saldırıya geçti. Burada

²³¹ Tayeb **el-Hibri**, “The Image of The Caliph Al-Wathiq: A Riddle of Religious And Historical Significance”, *Quadri di Studi Arabi*, Vol.19, (2001), pp.48-50.

²³² Apak, *Ana Hatlarıyla İslam Tarihi*, s.246.

²³³ İ.S. **Sırma**, *Abbasiler Dönemi*, Beyan Yayınları, İstanbul 2010, s.119; Suyûfî, s.352; Es-Sercani, s.322; Apak, *Ana Hatlarıyla İslam Tarihi*, s.246; Kennedy, p.159; Ahmet Cevdet, s.86.

²³⁴ *The Venture of Islam*, p.483; C. Brockelmann, s.138.

²³⁵ Ebu Abdullah Muhammed bin Kerram el-Sicistanî (ö.255/869 Kudüs) tarafından kurulan inanç akımı. Allah'a cisimlik atfettiği için Mücessime'den sayılan Muhammed bin Kerram, İslâm'ın inanç ve ibadet esaslarını kendine özgü bir biçimde yorumlayarak düşüncelerini sistemleştirdi. Mezhep tarihçilerince İslâm dışı mezhepler arasında değerlendirilen Kerramiye; Nişabur, Herat, Şurin ve Afşin yörelerinde izleyici buldu. Bkz. Sönmez **Kutlu**, “Kerrâmiyye”, *DİA*, C.25, İstanbul 2002 ss. 294-296.

²³⁶ Kurt, ss.403-404.

²³⁷ Hasan **Kurt**, *Türk İslam Dönemine Geçişte Tahiroğulları*, Araştırma Yayınları, Ankara 2002, s.95.

²³⁸ Apak, *Ana Hatlarıyla İslam Tarihi*, s.247.

gerçekleşen çatışmalarda isyancı bedeviler hezimete uğratıldı²³⁹. Bunlardan birçoğu kılıçtan geçirilerek katledilirken birçoğu da esir edilip merkez Samarra'ya getirildi²⁴⁰. Daha sonra Hicaz'da mütemekkin Benî Murre ve Fezare kabilelerini de itaat altına aldı. Hicaz ile Suriye hududu üzerinde bulunan Cenfâ kasabasında kırk gün kadar kalan Boğa, bu havalide bulunan asileri de bertaraf edip esir aldıklarını Medine'ye sevk etti²⁴¹. 846 yılında Vâsif et-Türkî'nin Isfahan, Cibal ve Fars bölgelerinde Kürtlere karşı yapılan bir harekâttan beş yüz kadar esirle döndüğünü, bu başarı karşılığında halifenin ona, yetmiş beş bin dinar atıye ile kılıç ve hil'at verdiğini kaydetmektedir²⁴². Diğer bir isyan ise 847'de Yemâme'de ortaya çıkan Benî Numeyr'in bölgede bozgunculuk yapmaları üzerine ortaya çıkan bir karışıklıktı. Aynı şekilde Boğa el-Kebîr bu isyanı da bastırmıştır²⁴³.

1.4.1. Kelamî Tasavvurun Cinayetlere Olan Tesiri

İslam'da kelâm²⁴⁴ algısının belli başlı geçirmiş olduğu evreler vardır. H. Corbin Emeviler devrindeki ilk aşamada kelamın heretik bir eğilim olduğunu ve onun Mürcie²⁴⁵, Kaderiyye²⁴⁶ ve Cebriye'nin²⁴⁷ rasyonalist akımlarını ele geçirdiğini belirtmektedir²⁴⁸. İkinci aşamada ise Kaderiyye'nin siyasal olarak azaltılmış mirası devralındı ve doktrinsel olarak VIII. yy'da Mutezile ile geliştirildi. Mutezile, Halife Me'mun ve onun halefleri olan Mu'tasım ve Vâsık ile geliştirildi. Ancak onların bu

²³⁹ Sırma, s.120, Apak, *Ana Hatlarıyla İslam Tarihi*, s.247.

²⁴⁰ Ahmet Cevdet, s.86.

²⁴¹ İbnü'l-Esir, s.227; Apak, *Ana Hatlarıyla İslam Tarihi*, s.248.

²⁴² İbnü'l-Esir, s.228.

²⁴³ Es-Sercani, s.322.

²⁴⁴ Arapça'da kelam; ifade ya da söz anlamına gelmektedir. Ancak bu yeterli değildir. Kelam, teolojiyi kastederken mütekellim ise kelam ilmi ile uğraşanları anlatmaktadır. En ilk mütekellimler, Mutezile mezhebine bağlıydılar. Mutezile ekolü o kadar hızlı bir şekilde yayılmıştı ki kültürlü elit Müslümanların çoğu onu kabullendi. Bkz. Henry **Corbin**, *History of Islamic Philosophy*, Islamic Publications For The Institute of Ismaili Studies, London 1962, p.106.

²⁴⁵ Kelimenin kökü "ırca" yani "erteleme, tehir etme" anlamındandır. Onlara göre insanlar hayatlarında kötü fiillerde bulunabilir; bu yüzden onlar hakkında karar vermek yerine bu işi Allah'a, ahiret gününe havale ederler. Bkz. Yaşar **Kutluay**, *Tarihte ve Günümüzde İslam Mezhepleri*, Pınar Yayınları, İstanbul 2003, s.82.

²⁴⁶ Kaderiyye tasavvurunda ameller Allah'ın dilemesiyle mümkündür. Onlara göre Allah kâinatı yaratmıştır ve onlar, O'nun yarattığı tarza göre yol almaktadırlar; eğer bir kimse kendi gayretiyle rızkını artırabileceğini düşünüyorsa yanılğı içerisinde. Bkz. Fığlalı, s.120.

²⁴⁷ Cebr, zorlama anlamına gelmektedir. Bu görüşe göre insanın hiçbir iş yapma kudreti, iradesi bulunmamaktadır. Rüzgâr önünde uçan tüy gibi her işinde Allah'ın mutlak iradesine bağlıdır. Aslında yapmış, işlemiş gibi görüldüğü işler gerçekte insana isnat edilemez. Filan insan şunu yaptı dediğimiz zaman gerçekten değil mecazen o işi insana atfetmiş oluruz. Bkz. Kutluay, s.72.

²⁴⁸ Corbin, p.107.

tasavvurlarını mihne dönemine çevirmeleri hem entelektüel zemini hem de politik zemini yitirmelerine neden olmuştur²⁴⁹.

Halife Vâsık devri, amcası Me'mun ve babası Mu'tasım devirlerinin devamından ibarettir. Orduda bütün komuta heyeti Türklerin eline geçti. Yine Me'mun'un başlattığı Halku'l-Kur'an akidesine bağlı olunup buna karşı gelenler ağır bir şekilde cezalandırılmıştır²⁵⁰. Nitekim bu hususta Ahmed b. Nasr b. Malik "Kur'an'ın mahlûk olmadığını, Allah kelâmı olduğunu, öldükten sonra Allah'ın görülebileceğini" söylemiştir. Mutezile fakihleri ise Cenab-ı Hakkı cismani varlıklara benzetiyor diye Ahmed b. Nasr'ı idam ettiler²⁵¹. Ahmed b. Nasr'ın başı 846 yılından 852 yılına kadar Bağdat'ta asılı kalmıştır. Ahmed inancını değiştirmemiş ve inancı üzere sebat etmiştir. Cafer b. Muhammed es-Saig'in dediğine göre Ahmed'in kesik başı "la ilahe illallah" diyordu²⁵². Şihabeddin Sühreverdi'ye göre Allah gözle görülecektir. Bunu şu sözlerinden anlamaktayız: "Beni ölü gören ve mahzun sanarak ağlayan dostlarıma söyleyiniz ki beni ölü sanmasınlar! Ben bu ten kafesinden kurtulup uçan ve Allah'ı iyanen görmeye giden bir kuşum"²⁵³.

Hâtîb el-Bağdadi'nin verdiği bilgiye göre Halife Vâsık'ın kadısı Ahmed b. Ebu Dûad, halifeyi etkisi altına almıştı ve onu sorgulamaların şiddetlenmesi için teşvik ediyordu²⁵⁴. Halife Vâsık döneminde mihne tüm şiddetiyle devam ediyordu. Çeşitli vilayetlere emirnameler gönderiliyor ve oralardaki kadıların hangi fikre mensup olduğu test ediliyordu. Cami duvarlarına: "Yaratılmış Kur'an'ın mutlak sahibi Allah'tan başka hiçbir Tanrı yoktur" yazılıyordu. Kadılar'dan her şeyden önce bu fikre tabi olmaları bekleniyordu²⁵⁵. Elbette ki tüm bunlar yüzünden ilim ehli içerisinde bozuk itikatlı kimseler çoğalmıştı. Bu dönemde Mutezile, Ehl-i Sünnet'ten tamamen uzaklaşmaya başladığından felsefeyi dine değil, dini felsefeye dönüştürüyordu²⁵⁶.

²⁴⁹ Ovamir Anjum, *Politics, Law And Community in Islamic Thought*, Cambridge University Press, New York 2012, p.139-141.

²⁵⁰ *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, s.230.

²⁵¹ Bahriye Üçok, *İslam Tarihi Emeviler-Abbasiler*, AÜİFY, Ankara 1968, s.103; Algül, s.333; Ahmet Cevdet, s.87; Sırma, s.120.

²⁵² Es-Sercani, s.323.

²⁵³ Yörükân, Şihabeddin Sühreverdi ve Nur Heykelleri, s.39.

²⁵⁴ Suyûtî, s.352.

²⁵⁵ Kassassbeh, p.117.

²⁵⁶ Şehbenderzade, s.381.

Mihne sürecinde kaynakların anlatımlarının birbirini tutmadığı görülmektedir. Mesela Mesudi ile el-Hâtîb Mihne döneminde Vâsık'ın pasif kaldığını söylerken, Taberi ve Yakubi ise halifenin bu programı yürürlüğe koymada oldukça aktif davrandığını belirtmektedir. Yukarıda kısaca bahsettiğimiz Bizans ile esir değişimi Yakubi'ye göre Kur'an'ın mahlûk olup olmadığı meselesi üzerine olmuştur. Şöyle ki bu fikri kabul edenler esirlikten kurtulup rahatlıkla memleketlerine dönebilirken kabul etmeyenlerin İslam topraklarına girmelerine müsaade edilmemiştir²⁵⁷.

1.4.2. Vâsık'ın Şahsiyeti ve Ölümü

Harun Reşid devrinden itibaren Abbasi halifelerinin birçoğu Arap aristokrasisinden gelmiyor; çeşitli etnik unsurlardan geliyordu. Vâsık'ın annesi de bir Grekli idi. Bir Arap asıllı şair bu durumdan o kadar rahatsız olmuştur ki şu sözü dile getirmiştir: “Aramızda cariye çocuklarının sayısı ne kadar çoğaldı. Ya Rabbi beni, içinde piçlerin dolaşmadığı bir beldeye gönder²⁵⁸”.

Vâsık'ın vezirliğini ilim irfan sahibi olan Muhammed b. Abdülmelik yapmıştı. Babası Mu'tasım'ın vezirliğini de yapan bu şahıs, Mu'tasım'ın, oğlu Vâsık'a para vermek istemesine karşı çıkararak buna engel olmuştu. Doğal olarak Vâsık buna çok kızmıştı ve halife olur olmaz mutlaka onu öldüreceğini şayet bunu yapamazsa o vakit kefarete ödeyeceğini dile getirmiştir. Nitekim Vâsık, halife olmuş fakat kâtiplerinden vezir olabilecek, o makamın hakkını verebilecek kimse olmadığı için bunu gerçekleştirememiştir. Bunun üzerine ona hitaben: “Seni öldürmüyorum çünkü bu devlete senden başka vezir yok” deyip kefarete ödemmiştir. Bu şahıs daha sonra Vâsık'ın halefi Mütevekkil zamanında öldürülmüştür²⁵⁹.

Vâsık beyaz tenliydi ama biraz pembemsi rengi vardı. Güzel görünümlüydü ama kalbi murdardı. Cismi güzeldi ama içi bozuktu. Sol gözü kızarıktı; içinde beyaz bir nokta vardı. Vâsık'ın iyi bir şair olduğu bilinmektedir. Şu alçakgönüllülük kokan şiir kendisine aittir: Nefsin dâîleri beni zenginliği talep etmeye çekti fakat ben ona, önemsiz şeyi talep etmekten sakın, dedim. Çünkü Müminlerin emiri değirmen taşı gibidir ki,

²⁵⁷ El-Hibri, “The Image of The Caliph Al-Wathiq: A Riddle of Religious And Historical Significance”, p.61

²⁵⁸ Hitti, s.456.

²⁵⁹ Aykaç, s.23.

rızıklar her zaman onun elinden insanların üzerine akar²⁶⁰. Yahya b. Eksem'in dediğine göre, "hiç kimse Ebu Talib'in soyuna Vâsık kadar cömert davranmamıştır. Vâsık öldüğünde içlerinde fakir bir kimse yoktu" demektedir²⁶¹. Vâsık'ın içkiye düşkün olduğu da bilinmektedir. Abbasi halifelerinin daha çok hurmadan mamul olan nebiz içtiği mervidir²⁶².

Vâsık bir keresinde rüyasında kendisine "kalbi mart olanlar hariç hiç kimse Allah'ın huzurunda helak olmayacaktır" lafzını işitti. Bunun üzerine "mart" kelimesinin manasını sorduğunda Ebu Muhalleb buradaki kelimenin anlamı "üzerinde hiçbir şey bitmeyen çöl" demek olduğunu belirtti²⁶³.

Halife Vâsık 847 yılının Zilhicce ayında istiskâ hastalığından vefat etmiştir. Tedavi için ısıtılmış bir tandırın içine oturtulmuş ve gerçekten hastalığı biraz da olsa hafiflemişti. Ertesi gün bu tandırın daha çok ısıtılmasını emretmesi üzerine tandır bir hayli ısıtılmıştı. Birinci gün oturduğundan çok daha fazla oturmuş; ona tandır sıcak gelince oradan bir sedye ile çıkarılmıştı. Sonunda da sedyede uzanırken vefat etmiştir²⁶⁴.

²⁶⁰ İbnü'l-Esir, s.245; İbn Kesîr, s.517-518.

²⁶¹ Suyûtî, s.353.

²⁶² Hitti, s.461.

²⁶³ Suyûtî, s.354.

²⁶⁴ Taberi, s.514; Murat Akkuş, *Abbasi Halifelerinin Ölüm Sebepleri*, Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi, Konya 2010, s.64.

II. BÖLÜM

TÜRK ASKERİ BÜROKRASİSİNİN HÂKİMİYET DÖNEMİ

2.1.Mütevekkil Dönemi Cinayetleri

Onuncu Abbasi halifesi Mütevekkil, 822 yılında dünyaya geldi. Babası halife Mu'tasım, annesi Şucâ adında Harizmlî bir cariyedir²⁶⁵. Selefî Vâsık öldüğünde kumandanlar ve ümera önce Muhammed b. Vâsık'a biat ettiler. Fakat daha sonra Muhammed'in küçük yaşta olması nedeniyle ondan rücu edip, Cafer'e, Mütevekkil unvanıyla biat ederek tahta çıkardılar²⁶⁶ (11 Ağustos 847). Mütevekkil'in Vâsık ile arası hiç iyi değildi. Hatta onun dönemi sırasında Mütevekkil'e ümera tarafından kötü muamelede bulunuluyordu²⁶⁷. Taberi'nin ifadesine göre Cafer rüyasında başına gökyüzünden bir şey düştüğünü ve bunun üzerinde "Cafer el-Mütevekkil Alallah" yazılı olduğunu görmüştü. Rüyasını anlatınca yakınlarından biri, ona hitaben "Ey emir! Vallahi Allah sana halifelik bahşedecektir" demiştir. Vâsık bu hadiseyi öğrenince Mütevekkil'i hapse attırmıştır²⁶⁸.

Mütevekkil Türklerin desteğiyle halife olmasına rağmen onlara karşı kuşku duyuyordu. Türk kumandanlarından Eşnas'ın 844 yılında ölümü üzerine onun yerini İnak aldı. Mütevekkil, İnak'ı merkezden uzak tutmanın yollarını arıyordu. İnak 849 yılında hacca gitmek için halifeden izin isteyince halifenin eline beklediği fırsat nihayet geçmişti. İnak maiyetindeki büyük bir grupla 849 Haziranında Samarra'dan ayrıldı. Bağdat'a vardığında halifenin adamlarından İshak tarafından karşılanmış, önce kendisine taltifte bulunmuş fakat daha sonra kalmış olduğu köşkte gerçekleştirilen bir suikast

²⁶⁵ İbnü'l-Esir, s.253; Apak, *Ana Hatlarıyla İslam Tarihi*, s.259.

²⁶⁶ Masudul **Hasan**, *History of Islam Classical Period 571-1258*, Vol.1, Islamic Publications, Pakistan 1987, p.231; Ahmet Cevdet, s.87; İbnü'l-Esir, s.259.

²⁶⁷ Hasan, p.231.

²⁶⁸ H. İbrahim **Hasan**, *Siyasi-Dini-Kültürel-Sosyal İslam Tarihi*, C.2, Kayhan Yayınları, İstanbul 2011, s.337.

neticesinde öldürülmüştür²⁶⁹. Halife böylelikle en büyük rakip gördüğü komutandan kurtulmuş oldu. Mütevekkil görüldüğü üzere bir taraftan Türkleri devlet kademesinden uzaklaştırırken diğer taraftan da Arap ve diğer unsurlardan ordu oluşturmaktaydı²⁷⁰. Ancak İtak'ın bertaraf edilmesi Türk baskısını hafifletmeye yetmemiştir. Başta Suriye bölgesi olmak üzere birçok yerde Türkmen hâkimiyetinden söz edilir. Nitekim onlar ilk etapta Mu'tasım'ın reformları ile ortaya çıkmışlar, esas güçlerine Mütevekkil zamanında erişmişlerdir²⁷¹.

Halife Mütevekkil devrinin ilk yıllarında ortaya çıkan ve devleti en fazla meşgul eden ayaklanmalardan ilki 848-849 yıllarında Azerbaycan'da Muhammed b. Buays tarafından başlatıldı. İbn Buays, Babek'in cezalandırılmasını müteakip, daha önce onun tarafını tuttuğu için hapsedilmişti. Fakat o, Samarra'dan kaçıp Azerbaycan'daki Merend yakınındaki iki kaleye yerleşti. Bu sırada Azerbaycan valisi olan Muhammed b. Hatim, İbn Buays'a karşı bir varlık gösteremeyince iş Hamdaveyh b. Ali'ye intikal etti²⁷². O da derhal on bin kişilik bir kuvvetle İbn Buays'ın üzerine yürüdü. Kuşatmanın uzun sürmesi üzerine iki bin kişilik süvari destek birliği Zirek et-Türkî komutasında gönderildi. Yardıma gelen desteğin kuşatmaya bir etkisi olmayınca bu sefer Boğa es-Sagîr kumandasında bir ordu daha bölgeye sevk edildi²⁷³. Boğa'nın yoğun uğraşları neticesinde İbn Buays'ın adamları Boğa es-Sagîr ile işbirliği yapmış ve ancak bunun neticesinde kale ele geçirilmiştir. İbn Buays kaçmaya teşebbüs ettiyse de yakalanarak 850'de Samarra'da idam edilmiştir²⁷⁴.

Mütevekkil devrinde Muhammed b. Ferec en-Nişaburî adlı birisi “ben Peygamberim ve Zülkarneynim!” diye sapık bir iddia ile ortaya çıkmıştır. Kendisine yirmi yedi kişinin tabi olması üzerine halife onu yakalatmış ve döve döve öldürtmüştür²⁷⁵.

Mütevekkil devrinde ortaya çıkan bir diğer isyan ise, Ermeni beylerinin başlattıkları isyandır. Mütevekkil 849'da Ebu Said'i Ermeniye valisi tayin ederek kendisine hadiseleri bastırma görevini verdi. Fakat o, bu hususta bir varlık gösteremeyince halife,

²⁶⁹ Üçok, s.103; İbnü'l-Esir, s.260

²⁷⁰ Apak, *Ana Hatlarıyla İslam Tarihi*, s.264; *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, s.234.

²⁷¹ Ross **Burns**, *Damascus A History*, Rotledge Press, New York 2005, p.134.

²⁷² İbnü'l-Esir, s.264.

²⁷³ Apak, *Ana Hatlarıyla İslam Tarihi*, s.267.

²⁷⁴ Apak, *Ana Hatlarıyla İslam Tarihi*, s.267; Ahmet Cevdet, s.87; Algül, s.334; *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, s.235.

²⁷⁵ Ahmet Cevdet, s. 88; Algül, s.334; Sırma, s.126.

Ebu Said'in oğlu Yusuf'u babasının yerine tayin etti. Ermeni isyancılar Vali Yusuf'a itaat arz etmek için geldiğinde vali onların reisi Gurat'ı tutuklattı. Bunun üzerine asiler isyanlarını daha da genişletip Yusuf'un üzerine saldırıp onu katlettiler²⁷⁶. Yusuf'un öldürülmesiyle bölgeye Boğa el-Kebîr sevk edildi. Boğa önce Ermeni reisleriyle birlikte hareket eden Erzen ve Bitlis hâkimi Musa b. Zurare'yi etkisiz hale getirdi. Ardından Ermeni beylerinden Aşot'un üzerine yürümüş ve onu esir ederek Samarra'ya göndermiştir. Halife Mütevekkil ise Aşot'un derhal idam edilmesini emretmiştir²⁷⁷. Ermenilerin bu denli cesur davranmasının perde arkasındaki ismin Tiflis emiri İshak b. İsmail'in olduğu anlaşılınca 852 yılında onun üzerine Zirek et-Türkî kumandasında bir ordu sevk edildi. İshak, önce Zirek üzerine saldırdıysa da başarısız oldu. Daha sonra Zirek'in askerleri şehri ele geçirmeyi başarmış ve isyanın lideri İshak ve onun askerleri de ele geçirilmiştir. Bunun üzerine onların cümlesi idam edilmiştir. Bölgenin isyana elverişli durumundan dolayı Boğa el-Kebîr burada 856 yılına kadar kalmıştır. Böylece bütün Ermeniyye'deki mukavemet bastırılmıştır²⁷⁸.

Sistan'a bağlı bir şehir olan Büst'te Gessan b. Nadr b. Malik adlı bir kişi 856-857 yıllarında isyan çıkardı. Büst valisi Ahmed b. İbrahim isyanı bastırmak üzere büyük bir ordu sevk etti. Çıkan çatışmada Gessan yalanıp idam edildi. Gessan'dan sonra Ahmed Külî adındaki şahıs da isyan etti. Büst Valisi Ahmed b. İbrahim bu isyanı da bastırdı. Sistan valisi İbrahim ise halkın baskısına daha fazla dayanamayarak oğlu Ahmed'in Büst valiliği görevine son verip yerine Yahya b. Amr'ı tayin etti. Bunun üzerine isyanlar kesilince Sistan valisi İbrahim tekrardan oğlu Ahmed'i Büst valiliğine atadı. Gessar b. Nadr'ın kardeşi Salih b. Nadr önderliğinde halk yine ayaklanıp Büst'ü ele geçirdi. Çok geçmeden Salih bütün Sistan'a hâkim oldu. Gelişmeler karşısında Sistan valisi İbrahim, Tahiroğullarından yardım istedi. Ancak Tahiroğullarının yardımı ile Sistan tekrar hâkimiyet altına alındı²⁷⁹.

858 yılında Halife Mütevekkil, Türklerin Samarra'daki baskısının artması üzerine Feth b. Hakan ile burayı terk ederek Arap milliyetçiliğinin merkezi olan Şam'a geldi²⁸⁰.

²⁷⁶ Apak, *Ana Hatlarıyla İslam Tarihi*, s.268; *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, s.236

²⁷⁷ Apak, *Ana Hatlarıyla İslam Tarihi*, s.269; *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, s.237

²⁷⁸ Apak, *Ana Hatlarıyla İslam Tarihi*, s.270; *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, s.238; *The Cambridge History of Byzantine Empire*, p.349.

²⁷⁹ Kurt, *Türk İslam Dönemine Geçişte Tahiroğulları*, s.96-97.

²⁸⁰ Mehmet Emin Şen, "Abbasilerin İkinci Döneminde Siyasi ve Kültürel Alanda Türkler", (Doktora Tezi), Selçuk Üniversitesi, Konya 2008, s.49.

Mütevekkil'in Şam'a olan hareketi tarihçiler arasında farklı yorumlanmaktadır. M.T. Houtsma göre Mütevekkil, Emevi sempatzanı olduğu için Şam'a gitti. Dominique Sourdel de bu görüşü desteklemektedir. Ona göre Mütevekkil, Mutezile ve Ali karşıtı siyaset güttüğü için Emevi yanlısı olmak durumundadır. Fakat biz bu konuda onun Emevi yanlısı olduğuna dair net bir bilgiye sahip değiliz. Olga Pinto'ya göre ise Mütevekkil'in Şam'a gidişini bir takım isyanları bastırmak ve bölgeyi huzura kavuşturmak istemesiyle açıklamaktadır. P. Schwartz ise Mütevekkil'in Şam ziyaretini, Türk ordusunun kontrolünden ve denetiminden kaçıp, yeni siyasi düzen için bir yurt, bir merkez bulma arzusuna bağlamaktadır²⁸¹. Ancak Mütevekkil burada çok kalmamış, yaklaşık otuz sekiz gün sonra şehrin yaz rüzgârları ve nemli çevresinden rahatsızlık duyup burayı terk etmiştir²⁸².

2.1.1.Mihne'nin Boyut Değiştirmesi

Ashabu'l-adl diye de isimlendirilen Mutezilenin temel esaslarını yukarıda ayrıntılarla irdeledik. Ancak konunun önemine binaen tekrar vurgulamak istiyoruz ki Vasil b. Ata'ya göre kul; hayrın ve şerrin, iman ve küfrün, sevap ve günahın yapıcısıdır. Allah, kulu bütün bunları işlemeye muktedir yaratmıştır²⁸³. Bu mezhep savunucularına göre Kur'an mahlûktur ve öldükten sonra Allah'ı mevcut gözle görmek mümkün değildir. Yine onlara göre vahiy ve şariat olmasa bile akıl birçok şeyin iyi-güzel, doğru-yanlış değerlerini ayırt edebilme kabiledir²⁸⁴. Mutezile mensupları birçok görüş ve tasavvurdan etkilenmişlerdir. Tövbe etmeden ölen büyük günah işlemiş kişinin bağışlanmayacağını ileri sürdükleri için Vaidiyye, Allah'ın sıfatlarının nefyi konusunda Cehm b. Safvan'dan etkilendikleri için Cehmiyye, Allah'ın zatını sıfatlarından soyutladıkları için Muattıla, hayrın yaratıcısı Allah, şerrin yaratıcısı ise insandır dedikleri için Seneviyye ve Mecusiyye gibi isimlerle de anılırlar²⁸⁵.

²⁸¹ Paul M. Cobb, "Al-Mutawakkil's Damascus: A New Abbasid Capital?" *Journal of Near Eastern Studies*, Vol.58, No:4 (1999), pp. 243-245.

²⁸² Burns, p.133.

²⁸³ Şehristanî, *Milel ve'n-Nihal*, (Çev. Mehmet Dalkılıç), Litera Yayıncılık, İstanbul 2008, s.59; Cahen, s.94.

²⁸⁴ Taftazanî, *Kelam İlmi ve İslam Akaidi&Şerhu'l-Akaid*, (Çev. Süleyman Uludağ), Dergâh Yayınları, İstanbul 2010, s.12; Ignace Goldziher, *Klasik Arap Literatürü*, (Çev. Rahmi Er, Azmi Yüksel), Vadi Yayınları, Ankara 2012, s.87; John L. Esposito, *Oxford İslam Sözlüğü*, (Çev. Nurullah Kotas), Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2013, s.258.

²⁸⁵ Özarslan, s.52.

Halife Me'mun döneminden itibaren devlet memurları, resmi görevliler ve din adamları bir mihneye tabi tutuluyorlardı. Kur'an'ın da içinde bulunduğu her şeyin yaratıcısının Tanrı olup olmadığıyla ilgili bir testten geçiriliyorlardı. Mutezilenin en önemli muhaliflerinden biri İslam'ın temel kaynaklarına dönmeyi savunan ve Mutezilenin tartışmalı fikirlerini reddeden Ahmed b. Hanbel idi. Ahmed b. Hanbel Kur'an'ın yaratılmış olduğunu kabul etmediği için çeşitli işkence ve eziyetlere maruz kalmıştı. Halife Mütevekkil devrinde Ahmed b. Hanbel tekrardan itibarını kazanmıştır²⁸⁶. Yine Mütevekkil 858 yılında Vezir Muhammed b. Abdülmelik'i huzuruna çağırıp ona şöyle dedi: "Ahmed b. Nasr'ın öldürülmesi hususunda kalbimde bir şüphe var". Vezir: "Ey Müminlerin Emiri! Vâsık, onu kâfir olarak öldürdü. Eğer yalan söylüyorsam Allah beni ateşte yakсын!" dedi. İlginçtir, Vezir Muhammed yanarak can vermiştir²⁸⁷.

Mutezile VIII. yy'da ortaya çıkan ve iki yüz yıl kadar devam eden bir din ekolüydü. Mutezile mensuplarınca benimsenen bazı fikirler Şiiler/İsna Aşeriyye tarafından da benimsenmiştir. Bu ekol Abbasilerin desteğiyle Me'mun devrinde ortaya çıkmış, kısa bir süreliğine devlet teolojisi olmuş ve Mütevekkil zamanına kadar devam etmiştir²⁸⁸. Mihne devrinin dördüncü halifesi olan Mütevekkil, devrin tasavvurunu rasyonalist felsefeden gelenekçi teolojiye çevirdi. Mütevekkil'in bu değişim politikası dinden ziyade daha çok siyasi sebeptiydi. Bu dönemde felsefi teoloji dediğimiz kelâma önem verilmeyip fıkıh ve hadise²⁸⁹ dönülmüştür²⁹⁰. Onun devrinde rasyonalizm tamamen terk edilerek onun yerine köktendincilik getirilmiştir. Yine bu dönemde Mutezilenin karşısında yer alan ne kadar din bilgini varsa cümlesi özgürlüğüne kavuşturulmuştur. Bu sefer de Mutezile taraftarı olanlara takibat başlatılmıştır. Kadı Ebu Duâd ve diğer seçkin Mutezile mensupları hapse atılıp malları da müsadere edilmiştir²⁹¹. Devrin

²⁸⁶ Roger Allen, *An Introduction To Arabic Literature*, Cambridge University Press, USA 2000, p.39; Husaini, p.176; *Islamic History*, p.89.

²⁸⁷ Es-Sercani, s.325.

²⁸⁸ *Encyclopedia of Arabic Literature*, Vol.2, p.561; Hourani, *A History of The Arab Peoples*, p.37.

²⁸⁹ Halife Mütevekkil döneminde Mutezile mezhebi tamamen terk edilmesine rağmen bu mezhebin hadis üzerindeki hâkimiyeti yok edilememişti. Sünniler; Hz. Muhammed'e izafe edilen sözlerin kutsallığından kuşku duymamaktaydı fakat yine de bu sözlerin doğru olup olmayacağına dair açık bir beyanları da bulunmuyordu. Bu hususta Mutezile mezhebi şunu ileri sürmektedir: "Hz. Muhammed'e atfedilen hadislerin akıl ilkeleri ve Kur'an bağlamında incelenmesi ve hadislerin bunlarla çelişmemesi gerekir". İşte ilk Sünniler insan aklını hâkim bir konuma getirmekle Mutezile'den ilham almış oluyordu. Bkz. Jonathan A.C. Brown, "The Rules of Matn Criticism: There Are No Rules" *Jornal of Islamic Law and Society*, Vol.19 (2012), pp.356-359.

²⁹⁰ *Culture And Memory In Medieval Islam*, Edt. Farhad Daftary and Josef W. Meri, I.B. Tauris Publishers, New York 2003, p.52; *The Cambridge History of Islam*, Vol.1, p.295.

²⁹¹ Hasan, p.231; Üçok, s.103; Cahen, s.95.

birçok eğitim yurdunda İslam hukuku esas alınıyordu. 850’li yıllarda Mihne politikasının terk edilmesinden sonra Mutezile mensupları siyasi önemlerini kaybettiler²⁹². Birkaç yüzyıl içerisinde de Mutezile içerisinde bulunanlar Eşarilik²⁹³ ve Maturidiliğe önem vermeye başladılar²⁹⁴. İbn Hazm’ın Kitabü’l-Fasl isimli çalışması ile Mutezile’ye büyük bir darbe vurulmuştur. İbn Hazm bu hacimli eserinde Tanrı’nın birliği, yaratılma, kader, peygamberlik ve inanç doğası gibi mevzularda görüşlerini beyan etmiştir. Bu çalışmasının amacı Şii, Harici ve Mutezile gibi İslam içerisinde yer alan diğer gruplar üzerinde İslam’ın üstünlüğünü göstermektir²⁹⁵.

Halife Mütevekkil zamanında Me’mun devrinde başlatılan mihne sona erdirilmiştir. Fakat bu sefer de Alioğullarına karşı bir takibat başlatılmıştır. Bu takibatın nedeni Şia’nın İmami²⁹⁶ düşüncesinde aranmalıdır. Nitekim İmamiler, Hz. Ali’nin bizzat tayin edildiğine, Hz. Muhammed’den sonra gelen doğruluğuna ve senedinin sağlamlığına inandıkları bazı hadisleri delil olarak gösterirler. Örnek olarak: “Ben kimin efendisi isem, Ali de onun efendisidir”. “Allah’ım, onun dostu olana dost, düşmanı olana düşman ol”. “Aranızda en iyi hüküm vereniniz Ali’dir”²⁹⁷. Yine Hz. Ali’nin özel statüsüne delil olarak şu hadis gösterilmektedir. “Size iki şeyi emanet ediyorum. Bunlardan biri Kur’an’ı Kerim’dir. Bunu Allah koruyacaktır. İkincisi ise ailem ve Ehl-i Beytimdir. Bunları tutun ve asla bırakmayın”²⁹⁸. Yine Allah, Ali’ye yardım edene yardım eder, Ali’yi şereflendirenleri şereflendirir. Ancak Allah, Ali’yi terk edenleri terk eder²⁹⁹. Ancak Ehl-i Sünnet’e göre Hz. Ali’nin hilafeti nas ile sabit değildir. Çünkü bu

²⁹² Watt, p.113.

²⁹³ Eşari’nin ilk etapta Mutezile mensubu olduğu bilinmektedir. Fakat o bu görüşten vazgeçer ve gelenekçi tarafa katılır. Beraberinde akılcı silahlarını da getirir ve onları gelenekçiliğin hizmetine sunar. Böylece ideal bir durum ortaya çıkar: Artık akıl tarafından desteklenen inançla birlikte sağlam bir ortodoksinin başlangıcındayız demektir. Bkz. George **Makdisi**, *İslam’ın Klasik Çağında Din-Hukuk-Eğitim*, (Çev. Hasan Tuncay Başoğlu), Klasik Yayınları, İstanbul 2007, s.38.

²⁹⁴ David **Thomas**, *Christians At The Heart of Islamic Rule: Church Life and Scholarship in ‘Abbasid Iraq*, Brill Press, Vol.1, Boston 2003, p.216; Joseph R. **Strayer**, *Dictionary of The Middle Ages*, Vol.7, New York 1989, p.654; Taftazani, s.12.

²⁹⁵ Camilla **Adang**, *Muslim Writers on Judaism And The Hebrew Bible From Ibn Rabban to Ibn Hazm*, Brill, Leiden 1996, p.37

²⁹⁶ İmamiler; Hz. Muhammed’in, Hz. Ali’yi doğrudan vasi tayin ettiğine inanmaktadır. Şayet onların iddia ettiği gibi olsaydı, yani imamet insanların şura yoluyla seçilmesine bırakılmayıp bizzat nass yoluyla olsaydı ve Resulullah da bunu açıklasaydı, Hz. Ali asla böyle bir şeyden feragat etmezdi. Böyle bir durumda Allah’ın emrine muhalefet etmiş olurdu. Bkz. İsmail **Kaya**, *Kendi Kaynaklarına Göre Şia ve Şiiilik*, Nida Yayıncılık, İstanbul 2014, s.35.

²⁹⁷ Ebu Zehra, s.55.

²⁹⁸ Jesse **Harasta**, *The History of the Sunni and Shia Split: Understanding the Divisions Within Islam*, Charles River Editors, USA 2014, p.5.

²⁹⁹ Stephen **Burge**, “Al-Suyuti on The Merits of Imam Ali”, *The Institute of Ismaili Studies*, 2010, pp.6-7.

konuda nas yoktur. Ali, Osman'ın şehit edilmesinin altıncı günü olan Cuma gününde, halka karşı irad ettiği bir hutbede şöyle demiştir: “Ey insanlar! Dikkatle dinleyiniz. Halife tayin etme işi sizin işinizdir. Siz tayin etmediğiniz müddetçe bunda hiç kimsenin hakkı yoktur”³⁰⁰. Verdiğimiz bu bilgiden sonra Ali taraftarlarının imamet meselesinde Alioğulları tarafında yer almaları, Halife Mütevekkil'in siyasi kudretini, iktidarını tehdit eden bir unsur olduğu için Alioğullarına karşı bir takibat, bir mihne sürecini başlatmıştır. Öncelikle Hz. Hüseyin'in Kerbela'daki türbesi yıktırıldı. Orayı ziyaret etmek ve orada ibadet etmek yasaklandı. Kutsal tanınan bu yerler tarla haline getirildi³⁰¹. Yine onun zamanında Hz. Ali'ye nefretle bakılmaktaydı. Bu nefret Mütevekkil'in sarayında bile sergilenmekteydi. Sarayındaki soytarılarından birisi elbisesinin altına yastık koymak ve başlığını çıkarıp kel kafasını göstermek suretiyle şarkı söylerdi: “Dazlak şişko geliyor işte Emirü'l-Müminin”³⁰². İbn Sekiyyet, Mu'tezz ve Müeyyed'in hocası idi. Bir gün Mütevekkil onu çağırıp “benim oğullarımı mı yoksa Hasan ve Hüseyin'i mi daha çok seviyorsun?” Dedi. Bunun üzerine İbn Sekiyyet: “Hz. Ali'nin hizmetkârı olan Kanberi senden de oğullarından da daha çok seviyorum” dedi. Bu söz üzerine İbn Sekiyyet canı çıkıncaya kadar dövülmek suretiyle öldürülmüştür³⁰³. Tüm bunlar halkı rahatsız etmekteydi. Bağdat halkı mescitlerin duvarlarına Mütevekkil'i kınayan sözler yazdılar. Şairler her fırsatta onu hicvettiler³⁰⁴.

Mütevekkil zamanında Ali evladına karşı gerçekleştirilen baskıcı uygulamalardan biri de İmam Ali el-Hâdi'nin Samarra'da göz hapsinde tutulmasıdır³⁰⁵. İmam Ali el-Hâdi'nin etrafında çok sayıda insanın toplandığı ve evinde silahlar, kitaplar ve taraftarlarının kullandığı diğer eşyaların bulunduğu ihbarı üzerine, Mütevekkil evinde bir arama yaptırır. Evine gelenler onu Kur'an okurken bulurlar ve Mütevekkil'in huzuruna getirirler. Halife onu tehlikeli bulduğu için Samarra'da ikamete mecbur eder. Ali el-Hâdi Samarra'da yaklaşık iki buçuk sene kadar kaldıktan sonra 28 Haziran 868'de vefat eder³⁰⁶. Yine Ali evladından Muhammed b. Muhammed, Rey'deki

³⁰⁰ İbn Teymiyye, *El-Munteka Şiilik ve Mahiyeti*, (Haz. Komisyon), Umde Yayınları, İstanbul 1970, s.21.

³⁰¹ Hasan, *İslam Tarihi*, s.338; Üçok, s.103; R. Strayer, p.654; Es-Sercani, s.128; Ahmet Cevdet, s.89.

³⁰² Adam Mez, *Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti*, (Çev. Salih Şaban), İnsan Yayınları, İstanbul 2000, s.83.

³⁰³ Suyûtî, s.360; Ahmet Cevdet, s.90.

³⁰⁴ Üçok, s.103; C. Brockelmann, s.139.

³⁰⁵ Mahmut Kırkpınar, “Abbasi Halifesi Mütevekkil ve Dönemi”, (Basılmamış Doktora Tezi), *M.Ü Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü*, İstanbul 1996, s.108-109.

³⁰⁶ Ethem Ruhi Fırlalı, *İmamiye Şiası*, Ağaç Kitabevi Yayınları, İstanbul 2008, s.170.

faaliyetlerinden dolayı Horasan Valisi Abdullah b. Tahir tarafından hapse atılmış, Muhammed tutukluluğu esnasında vefat etmiştir³⁰⁷.

Halife Mütevekkil döneminde mihne sadece Alioğullarına karşı uygulanmamış aynı zamanda bütün gayrimüslimler de bundan nasibini almışlar; onlara karşı tam bir hoşgörüsüzlük hâkim olmuştur. Bağdat'ta yeni yapılmış olan Hıristiyan kiliseleri ve Yahudi sinagogları yıkılmış ve her iki din mensuplarının elbiselerine haysiyet kırıcı alametler koydurulmuştur. Yine eşek ve katırdan başka bir binek hayvanları kullanmaları yasaklanmıştır³⁰⁸. Yine gayrimüslimlerin evlerinin kapılarına İblis'i tasvir eden, ağaçtan yapılmış bebekler çivileniyordu. Mezarlıklara bile hürmet edilmiyordu. Mezarlar yıkılıp yerle bir edilmişti³⁰⁹. Yine Hıristiyanlar onun zamanında bal rengi kıyafetler giymek zorundaydı. Hıristiyanların köleleri ise elbiselerinin önü ve arkası farklı olmak üzere ayrı renkler giymek durumundaydılar. Yine onların kölelerinin elbiselerinde sarı renkte yamalar oluyordu. Bu nedenle onlara bazen “yamalılar” diye hitap edilmiştir. Yine Hıristiyanlar yünden mamul uzun bir ceket (*durra'a*) ve kısa ceket (*kuba*) giymekten de men edildiler³¹⁰.

2.1.2. Bizans'ın Hıristiyanlık Misyonu Ve Bu Meyanda İşlenen Cinayetler

Halife Mütevekkil devrinde Abbasi-Bizans mücadelesi daha çok sınır bölgelerinde geçmiştir. Bu dönemde her iki taraf da planlı bir fetih siyasetinden ziyade, rakibini yıldırma gayreti içinde olmuştur. Akınların bu şekilde plansız olmasının en önemli sebebi ise her iki tarafın da dâhili problemler ile meşgul olmasıydı³¹¹. Abbasilere bakıldığında onlar yoğunlukla Türklerin baskısı altındaydılar. Bizans ise Ağlebiler'in Sicilya ve Güney İtalya'ya karşı giriştikleri fetih hareketlerini durdurmakla uğraşıyorlardı³¹². Ağlebi Hükümdarı Ebu'l-Abbas Muhammed 850-852 yıllarında Kasriyane, Saragosa ve Nutus'a saldırılar düzenlemişti. Bizans İmparatoru III. Mihael, Ağlebiler üzerine ordu sevk ettiyse de başarısız olmuştur³¹³. Ancak genel olarak bakıldığında Abbasilerin Bizans karşısında önceki dönemlere nispeten daha zayıf

³⁰⁷ Kırkpınar, s.108-109; Apak, *Ana Hatlarıyla İslam Tarihi*, s.272.

³⁰⁸ C. Brockelmann, s.139.

³⁰⁹ Şehbenderzade, s.385.

³¹⁰ A.S. Tritton, “Islam and The Protected Religions”, *Journal of The Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, No:3, (July 1927), pp.481-483.

³¹¹ Apak, *Ana Hatlarıyla İslam Tarihi*, s.275.

³¹² İbnü'l-Esir, s.268.

³¹³ Muhittin **Kapanşahin**, *Ağlebiler 800-909*, Yalın Yayıncılık, İstanbul 2013, s.283.

kaldığı görülmektedir. Bizans üzerine etkili bir sefer yapılamıyorsa da prestijlerini korumak için bir takım seferler düzenlemişlerdir. Abbasiler'in 851 yılında Sugûr valisi Ali b. Yahya üç bin kişilik bir orduyla Bizans topraklarını hedef alan bir sefer düzenledi. Anadolu'nun doğu bölgelerinde karşısına çıkan Rum birliklerini mağlup ettikten sonra Amorion'a kadar ulaştı. Kısa süren kuşatmanın ardından şehrin kontrolünü eline geçirdi. Bunun yanı sıra şehirdeki Rumlar'ın elinde tutsak bulunan pek çok Müslüman esiri de kurtardı. Ele geçirdiği düşman esirleri ve ganimetle birlikte görev yerine döndü³¹⁴. Bizans Kraliçesi Theodora, 853-854 yılında Mısır sahillerine sevk ettiği bir ordu ile Ali b. Yahya'ya misliyle mukabelede bulunup Müslümanları yenilgiye uğratmıştır³¹⁵. Bizans ordusu 855 yılında Tarsus bölgesine saldırıp yaklaşık yirmi bin esir ele geçirerek Aynzerbâ şehrini işgal etti. Bizanslılar burada Hıristiyanlığa geçmeyi reddeden Müslümanların hepsini katletmiştir³¹⁶. 857'de Mütevekkil sınır boylarında yaşayan ve sürekli Bizans ile cihat eden halkın sahip olduğu mali dokunulmazlıklarına son vermişti. Artık cihat için seçilen gönüllüler tam bir baş belasına dönmüştü. Onun esas niyeti daha düzenli, büyük, devasa bir ordu oluşturmaktı. Sınır boylarındaki düzensiz, başına buyruk orduyu artık kullanmak istemiyordu. Ancak onun bu teşebbüsleri ordu içinde huzursuzluk yarattığından baltalanmıştı³¹⁷. 858 Temmuzunda ise Boğa el-Kebîr, Bizans üzerine saldırarak bugünkü Ankara yakınlarındaki Samalû'yu fethetti³¹⁸. 859-860 yılında III. Mihael, Samsat üzerine gerçekleştirdiği yeni bir sefer sonucunda şehri ele geçirmesinin yanında beş yüz Müslümanı da katletti³¹⁹. 860 yılında Ali b. Yahya, Kapadokya bölgesine bir saldırı düzenlemiş, III. Mihael de ona karşı bir ordu göndermişti. Fakat III. Mihael, Ruslar'ın Constantinopolis üzerine saldırıya geçtikleri haberini alınca derhal geri çekilmişti. Ancak Ruslar kış şartlarından dolayı önemli bir başarı elde demeyip geri çekilmek zorunda kalmışlardı. Yine de Ruslar'ın Bizans üzerine saldırı tehdidi Abbasiler'in lehine bir durum olmuştur³²⁰.

Mütevekkil döneminde Bizans'a karşı deniz seferi de gerçekleştirilmiştir. 860-861 yılında yirmi gemilik bir donanmayla Akdeniz'e açılan Fazl b. Karin, Antakya kalesini

³¹⁴ Apak, *Ana Hatlarıyla İslam Tarihi*, s.276.

³¹⁵ Treadgold, p.449.

³¹⁶ Treadgold, p.449.

³¹⁷ *The Cambridge History of Byzantine Empire*, p.392.

³¹⁸ İbnü'l-Esir, s.270.

³¹⁹ Apak, *Ana Hatlarıyla İslam Tarihi*, s.276; *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, s.239.

³²⁰ Treadgold, p.451.

fethetti³²¹. Çok geçmeden Girit'ten gelen Bizans donanmasına bağlı olan gemiler Antalya bölgesini ele geçirmiştir³²². Yine aynı yılda Ali b. Yahya, Bizanslılar ile esir mübadelesi gerçekleştirmiş, bu sayede yaklaşık üç bin beş yüz Müslümanı esaretten kurtarmıştır³²³. Bu olay Bizans kaynaklarında daha detaylı geçmektedir. Buna göre bir taraftan Ali b. Yahya diğer taraftan da Eski ahdi reddeden Ermeniler (*Paulician*) tarafından desteklenen Malatya emiri Ömer, eş zamanlı olarak Bizans üzerine yürümüşlerdir. Onların yapmış olduğu bu teşebbüs neticesinde Bizans daha fazla mukavemet gösteremeyerek anlaşmaya razı olmak durumunda kalmıştır³²⁴.

2.1.3. Kelam, Felsefe ve Sufiliğin Cinayetlerdeki Yeri

Vâsık'ın vefatından sonra Mütevekkil halife olmuştur. Mütevekkil halife olur olmaz merkez Samarra'yı orta ölçekli bir şehirden devasa bir şehir haline getirme yolunda ciddi adımlar atmıştır. 852 yılında yeni bir cami inşa ettirmiştir. Onun burada inşa ettirdiği yapı cinsinden ne varsa bunların cümlesinin toplam fiyatı 294 milyon dirhem kadardır. 849-859 yılları arasında oğlu Mu'tezz için yaptırdığı Bulkavara sadece bir saray değildi; aynı zamanda 6 km uzunluğunda büyük bir karargâhtı³²⁵.

Halife Mütevekkil hatırlanacağı üzere 858'de Şam ziyareti yapmış ve bir müddet orada kaldıktan sonra tekrar Samarra'ya dönmüştü. Fakat Samarra'da çok fazla kalmamış ve oradan el-Mahuza denilen yere giderek dillere destan bir saray inşa ettirmiş ve divanda çalışan bütün memurları oraya nakletmiştir. Daha sonra burayı el-Caferiye adında bir şehir haline getirmiştir³²⁶. Samarra saraylarının ortak teması onların devasa boyutlara sahip olmalarıydı. Mütevekkil'in burada inşa ettirmiş olduğu saray tam dört yüz otuz iki dönümü kapsıyordu. Buranın planını yapan mühendisler büyük bahçeler ile geniş park alanları ve kanallar, oyun alanları vs. yerleri oluşturdular. Onun sarayı hakkında *al-Shabushti* şöyle demektedir: “Ben insanların yeryüzünde barınabilecekleri bir yaşam alanı oluşturduklarını görüyorum. Fakat sen evinin içerisine dünyayı inşa etmişsin”.

³²¹ Apak, *Ana Hatlarıyla İslam Tarihi*, s.279.

³²² Treadgold, p.451.

³²³ Apak, *Ana Hatlarıyla İslam Tarihi*, s.279.

³²⁴ Gregory, p.215.

³²⁵ Alastair **Northedge**, “Creswell, Herzfeld and Samarra”, Muqarnas, Vol.8, *Creswell and His Legacy* (1991), pp.76-79.

³²⁶ Sırma, s.130.

Elbette ki bu yorum sarayın ne denli büyük olduğunu ispat etmektedir³²⁷. Ancak Mütevekkil'in buradaki şehirde çok fazla kalmaya ömrü yetmeyecektir. Takriben 9 ay kadar kaldıktan sonra öldürülecek ve yerine geçen halifeler tarafından da kullanılmayacaktır³²⁸.

Halife Mütevekkil devrinde, Me'mun zamanında başlatılan çeviri hareketlerine aynen devam edilmekteydi. Mütevekkil'in himayesindeki çevirmenlerin en önemlisi Huneyn b. İshak (ö.873) ve onun oğlu İshak (ö.910) idi. Huneyn'in istifade ettiği kişiler arasında Platon ve Aristo bulunmaktaydı. Huneyn'in bizzat Gallen'den yararlanıp çevirdiği eserler vardı ki bu onun tıp ilmindeki kendi tezlerinin temelini oluşturacaktır³²⁹. Bu dönemdeki diğer bir çeviri grubu ise Kindi (ö.873) ekolüyüdü. Kindi'nin çevresi Huneyn'inki kadar eser çevirmemişti fakat onların çevirdiği eserler Arap düşüncesini, Yunan felsefe düşüncesi ile bezemede son derece tesirli olmuştur³³⁰. Kindi'nin genel olarak eserlerinde madde-idea tartışması göze çarpmaktadır. Ona göre madde güzelliği diye bir şey söz konusu olamaz. Güzeli olan tek şey ruhtur ve insanoğlunun iç güzelliği, dış güzelliğine tercihtir³³¹.

Mütevekkil'in hilafeti zamanında diğer Mutezileyi savunan arkadaşları gibi Kindi de ehemmiyet görmedi. Halbuki Me'mun, Mu'tasım ve Vâsık zamanında yegâne fikir adamları arasındaydı³³². Ancak onun Mutezile taraftarı olduğu tartışmalı bir konudur. L. Ivry'nin verdiği bilgiye göre Kindi, bir çok yerde Mutezile politikasını ve metodolojisini eleştirmekteydi. Bu nedenle onun Mutezili olması düşünülememektedir. Kindi'nin Tanrı mefhumunda her şeyin yaratıcısı olduğunu dile getirmesi onun Mutezili olduğunun isbatı değildir. Çünkü onun çağdaşı olan birçok kimse onunla aynı fikirdeydi. Nitekim VIII. ve IX. yy'da yaşayan rasyonel eğilimli bilginlerin fikirlerine bakıldığında o devrin doğasında Kindi tarzı görüş ve düşüncelerin hâkim olduğu görülecektir. Bu nedenle Kindi'nin Mutezile mezhebi taraftarı olduğunu dile getirmek

³²⁷ *Writers and Rulers Perspectives on Their Relationship From Abbasid to Safavid Times*, Edt. Beatrice Gruendler, Reichert Verlag Press, Weisbaden 2004, p.7.

³²⁸ Northedge, pp.79-80

³²⁹ *The Cambridge Companion to Arabic Philosophy*, Edt. Peter Adamson and Richard C. Taylor, Cambridge University Press, New York 2005, p.32.

³³⁰ *The Cambridge Companion to Arabic Philosophy*, p.34

³³¹ Bünyamin **Abrahamov**, *Divine Love in Islamic Mysticism*, Routledge Press, London 2003, p.17.

³³² Corbin, p.154.

son derece yanlıştır³³³. Zaten Kindi'nin görüşlerine baktığımızda onun körü körüne Yunanlıları izlemediğini de görmüş olacağız. Her şeyden önce dünyanın ebediliğini savunanlara karşı çıkmıştır. Mütevekkil'in niçin Kindi'ye ikinci sınıf muamele yaptığını ise Mütevekkil'in felsefe karşıtı, Kindi'nin ise felsefeyle içli dışlı olmasıyla izah edebiliriz³³⁴.

Halife Mütevekkil zamanında toplumu derinden etkilemeye başlayan bir halk tabakası ortaya çıkmıştır ki hemen hemen herkesi tesir altında bırakmış, toplumun yaşam tarzına nüfuz ederek insanları adeta uyuşuk bir hale sokmuştur. İşte kastettiğimiz Sufi grubunun İslam beldeleri ile tanışmaya başlaması IX. yy'ın ortalarında zuhur etmiştir. Sufi kelimesinin Arapça “suf” yani “yün” kelimesinden geldiği düşünülüyordu. “Sufi”, “yün giyinen” anlamına geliyordu. İslam'da yün giymek toplumun en düşük sınıfının karakteristik özelliği idi. Ancak Adalbert Merx bu görüşü çürütmüştür. Ona göre Yunanca'da “sophos” yani “akıl” kelimesinden geliyordu. “Philosopher” kelimesi Arapça'da “feylasuf” şeklinde geçmekteydi³³⁵.

Sufizmin kökenine baktığımızda onun kurucusunun Yunanlı filozof Plotinos olduğunu görmekteyiz. Ona göre bir kişi kendini *extasy* kendinden geçme haline bırakırsa varlığın kaynağına erişebilir. Bunun için gözlerini kapaması ve kalp gözünü açması gerekir. Ancak o zaman içimizde olan hakikate erişebiliriz. Yine bunun için dünya hayatından ve onun her türlü zevkinden kaçınmamız gerekmektedir. Sufiler ise tüm bunları şu şekilde idrak etmiştir: “Allah'ı arayanlar Allah'dırlar. Allah sizlersiniz. Sizlerden başka bir şey değildir. O sizdir. Kaybolmamış bir şeyi niçin arıyorsunuz?” Bu görüşler 850'li yıllarda Müslümanlara ulaşıncı İslam topraklarında büyük bir şok etkisi yarattı. Bu dönemde akıl zayıf olduğu için birçok insan bu düşünceyi kabul etti. Zayıf akıllılar hemen hemen her yerde “Ben Allah”ım demeye başlamıştı. Nitekim Halife Muktedir zamanında En'el-Hakk diyen Hallac-ı Mansur'un (ö.922) bu sebepten öldürüldüğünü biliyoruz.³³⁶

³³³ Alfred L. Ivry, “Al-Kindi and The Mutazila A Philosophical and Political Revolution”, *Oriens*, Vol.25/26, (1976), pp.74-77.

³³⁴ Jon Mc Ginnis And David C. Reismann, *Classical Arabic Philosophy*, Cambridge University Press, USA 2007, p.1.

³³⁵ Baldick, p.31.

³³⁶ Lloyd Ridgeon, *Sufi Castigator Ahmad Kasravi and The Iranian Mystical Tradition*, Routledge Press, New York 2006, p.70-71.

2.1.4. Mütevekkil'in Öldürülmesi ve Şahsiyeti

Halife Mütevekkil hilafetinin son yıllarına doğru annesi Kabiha'ya olan sevgisinden dolayı ikinci veliaht Mu'tezz'i birinci veliaht tayin edebilmek için Muntasır'a veliahtlıktan çekilmesini emretti³³⁷. Muntasır ise bunu reddettiği için babası ona katlanılmaz hakaretlerde bulunuyordu. Mütevekkil bununla da kalmayıp Türk kumandanlarından Vâsıf'ın mallarını müsadere etti³³⁸. İşte bu nedenle Vâsıf, Boğa ve diğer Türkler, Mütevekkil'in aleyhine döndüler. Bunu hisseden Mütevekkil hem bu emirleri hem de oğlu Muntasır'ı yok etmeye kararlı görünüyordu. Muntasır, babasının bu fikrini önceden haber alınca derhal planını tatbik etmeye koyuldu³³⁹. Halife Mütevekkil ile yakın adamlarından Feth b. Hakan³⁴⁰ sarayda meşk edip nebiz içerek sarhoş olmuşlardı³⁴¹. Mütevekkil'in oğlu Ebu Ahmed bir bahane uydurup halifenin huzurundan ayrıldı. Boğa es-Sagir ise suikastı tertip etme peşinde olup sadece nehre açılan kapıyı açık tutmuştu. Bu kapı halifeyi öldürmek için içeriye alınanların alındığı kapıydı. Ebu Ahmed onların içeri girdiğini görünce bağırmağa başladı: "Bu nedir? Haydutlar!"³⁴². Bagir et-Türki ve diğer bir Türk tahtın üzerine çıktılar. Feth b. Hakan onlara bağırdı: "Durun aptallar! O sizin efendiniz!". Gulamlar tüm bu durumu görünce müdahale edeceği yerde çekip gittiler. Feth'in dışındakiler bir anda yok oldular. Feth ise onları engellemeye, vazgeçirmeye çalışıyordu. Bu sırada Bagir, halifenin göğsüne kılıcı sapladı. Bu hamleyi birkaç defa tekrarladı. Feth onları engellemek için tekrar ileri atıldıysa da isyancılardan biri kılıcıyla onu katletti³⁴³. Mütevekkil on dört yıl dokuz ay kadar halifelik yapmıştır. Mütevekkil'i katledenler onun yerine Muntasır'a biat etmiştir³⁴⁴. Mütevekkil'in öldürülmesinden sonra halifelik otoritesi çökmüş ve ardında

³³⁷ Hasan, *İslam Tarihi*, s.340; Sırma, s.131.

³³⁸ C. Brockelmann, s.139.

³³⁹ Üçok, s.104.

³⁴⁰ Halife Mu'tasım; el-Feth ile karşılaştığında onun çok zeki, hazırcevap biri olduğunu farketmiş ve onu evlatlık edinmiştir. Daha sonra oğlu Vâsık ve Mütevekkil'in en önemli danışmanı olmuştur. Mütevekkil ile El-Feth'in ayrılmaz ikili olduğu bilinmektedir. Nitekim 861'de El-Feth'in son hizmeti Mütevekkil'i öldürmeye geldiklerinde kendini onun önüne atmasıdır. El-Feth büyük bir şair, kitap kurdu ve Mütevekkil'in en büyük danışmanı mesabesindeydi. Onun Kitabü'l-Bostan ve Kitabü'l-Seyd Ve'l-Cevahir isimlerinde iki kitabı kaleme aldığı söylenmesine rağmen bunlar günümüze intikal etmemiştir. Bkz. Matthew S. **Gordon**, "The Khaganid Families of The Early Abbasid Period", *Journal of The American Oriental Society*, Vol. 121, No.2 (2001), pp.247-249.

³⁴¹ Mesudi, s.409.

³⁴² Lewis, p.33.

³⁴³ Mesudi, s.410; Ahmet Cevdet, s.91; Üçok, s.104; Algül, s.339; Şen, s.51; Akkuş, s.69; C. Brockelmann, s.139; *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, s.241; *İslam Tarihi El Kitabı*, Edt. Eyüp Baş, Grafiker Yayınları, Ankara 2013, s.475-476; R. Strayer, p.657.

³⁴⁴ Taberi, s.519.

devlet bölünerek, hilafet bir sembol haline gelmiş, ekonomi dibe vurmuştur³⁴⁵. Mütevekkil'in katledilmesinden sonra ortaya çıkan hilafetteki çatlaklıklarla beraber Arap-Fars-Türk mücadelesi de gözlerden kaçmıyordu. Türkler bu dönemde çok etkindiler; istediklerini halife yapıyor, istemediklerini hilafetten indiriyorlardı³⁴⁶.

Mütevekkil esmer, güzel gözlü ve zayıf biriydi. Ali b. Cehm onun hakkında şöyle diyor: “Müminlerin emirini kendi kulları öldürdü. Hükümdarların en büyük afeti onların kulları ve köleleridir. Ey Haşimoğulları! Sabırlı olunuz; her bir musibetin zamanla yeni bir musibet ile imtihan olması mümkündür”³⁴⁷. Mütevekkil çok cömertti. Bu nedenle şairler sürekli ona methiyeler yazmaktaydı. Ebu'l-Cenûb şöyle demektedir: Çekiniz artık elinizin cömertliği üzerimden. Bahşetmeyiniz daha fazlasını bana. Kibirli ve küstah olmaktan korkarım sonra”³⁴⁸. Khalidi'nin verdiği bilgiye göre halife o denli cömertti ki bu yüzden Me'mun, Mu'tasım ve Vâsık tarafından toplanılan zenginliğin Mütevekkil tarafından harcandığı söylenmektedir³⁴⁹. Yine Amr b. Şeyban'ın şöyle dediği rivayet edilmektedir: “Ey cesetler içinde gözleri uyuyan; gözyaşlarını dök Amr b. Şeyban. Şu pislikler güruhunu görüyor musun ki onlar, Haşimi sülalesinden gelen Feth b. Hakan'a neler yaptılar. Müslüman olarak Allah'ın huzuruna vardı. Bütün sema halkı onun için üzüldü. Cafer'e ağlayın. Halifenize ağlayın. Bütün insanlar ile cinler de onun için ağlasınlar”³⁵⁰.

2.2. Muntasır Dönemi Cinayetleri

9-10 Aralık 861 gecesi halifeyi katledenler Türkler'den müteşekkildi. Şayet Türkler, Muntasır'ın desteği olmasaydı bu komploda başarısız olabilirdi. Mütevekkil'in katledilmesinden sonra oğlu Muntasır'a biat edildi³⁵¹. Muntasır, babası Mütevekkil'in

³⁴⁵ Abdülvehhab El-Efendi, s.59; *Encyclopedia of Islam And The Muslim World*, Edt. Richard C. Martin, Macmillian Reference, USA 2004, p.209.

³⁴⁶ *The Cambridge History of Egypt*, Edt. Carl F. Petry, Cambridge University Press, Vol.1, USA 2008, p.88.

³⁴⁷ Akkuş, s.70.

³⁴⁸ Suyuti, s.360.

³⁴⁹ Tarif **Khalidi**, *Arabic Historical Thought in The Classical Period*, Cambridge University Press, USA 1994, p.125.

³⁵⁰ **İbn Kesir**, *El-Bidâye Ve'n-Nihâye*, (Çev. Mehmet Keskin), C.11, Çağrı Yayınları, İstanbul Ocak 1995, s.20.

³⁵¹ İbn Kesir, *El-Bidâye Ve'n-Nihâye*, C.11, s.21; Taberi, s.519; Kennedy, *The Prophet And The Age of The Caliphates*, p.169-171; *The Cambridge History of Islam*, p.300; Ahmet Cevdet, s.93; Amira K. **Bennison**, *Great Caliphs: The Golden Age of The Abbasid Empire*, Yale University Press, USA 2010, p.38.

aksine Alioğullarına iyi muamelede bulunmaktaydı. Onların üzerindeki mihneyi tamamen kaldırdı ve Hz. Hüseyin'in kabrinin ziyaret edilmesine ruhsat verdi. Bunun yanında onlara fedek arazilerini ve diğer vakıf mallarını tekrar iade etti. Böylelikle Ali evladına Mutezile dönemi yıllarındaki haklar tekrardan verilmiş oldu. Bu eylemleri sebebiyle meşhur şairlerden Buhturi tarafından övgüye mazhar olmuştur³⁵². Şair Yezid el-Mühellebi şöyle demektedir: “Ebu Talib oğullarına büyük iyilik ettin. Halbuki onlar uzun zaman yerilmişlerdi. Haşim oğulları arasındaki dostluğu tekrar getirip aralarındaki düşmanlıktan sonra onları kardeş yaptın”³⁵³.

Türkler; Mütevekkil'in iki oğlu olan Mutezz ile Müeyyed'in halife olmasını istemiyorlardı. Bu nedenle Muntasır'ı desteklemeye devam edip diğerlerinin de veliahtlıktan çekilmeleri hususunda onlara baskı yapıyorlardı. Çok geçmeden de Mutezz ile Müeyyed kendi istekleriyle veliahtlıktan çekildiler ve bunların yerine Muntasır'ın oğlu Abdülvehhab veliaht yapıldı³⁵⁴. Muntasır her ne kadar Türkler ile işbirliği yapmış ve onların yardımı ile halife olmuşsa da onlara hiç güvenmemekteydi. Halife Muntasır, babasının öldürülmesinden önce Türkleri sevmesi ve onlara yakınlık duymasına rağmen çok geçmeden onlara düşman olmuş ve “bunlar halife katilleridir” diyerek Türklere ağır sözler söylemeye başlamıştı³⁵⁵. Bu sebeple Muntasır halife olmaz Ubeydullah b. Yahya'nın yerine vezir tayin ettiği Ahmed b. Hasib, Muntasır'ı Türklere karşı harekete geçmeye zorlamaktaydı. Ahmed b. Hasib sürekli olarak Halife Muntasır'a Türk kumandanlarından Vâsıf'ın merkezden uzaklaştırılmasını telkin ediyordu. Telkinler meyvesini vermekte gecikmedi ve Muntasır, Vâsıf'ı, Bizans'a karşı sefere memur ederek dört sene hudutta kalmasını emretti³⁵⁶. Nihayet Vâsıf et-Türki, Bizans ile savaşmak üzere Anadolu'ya girdi. Irak valisi ve Sahibü's-şurta teşkilatının başındaki Muhammed b. Abdullah büyük bir kitap yazdırarak Vâsıf'a göndermişti ki bu kitabında insanları savaşa teşvik edip onları cesaretlendiren birçok ayet bulunuyordu³⁵⁷. Muhammed b. Abdullah manevi yönden ettiği teşvikin yanında Vâsıf'ı destekler

³⁵² Makrizi, *Book of Contention And Strife Concerning The Relations Between The Banu Umayya And The Banu Hashim*, (Translator: C.E Bosworth), University of Manchester Press, England 1980, p.145; Kennedy, *The Prophet And The Age of The Caliphates*, p.171.

³⁵³ Suyuti, s.369; Hasan, 342.

³⁵⁴ Apak, *Ana Hatlarıyla İslam Tarihi*, s.287; Es-Sercani, s.328.

³⁵⁵ Suyuti, s.369; Hasan, *İslam Tarihi*, s.343.

³⁵⁶ Apak, *Ana Hatlarıyla İslam Tarihi*, s.287; İbnü'l-Esir, s.285.

³⁵⁷ İbn Kesir, *El-Bidâye Ve'n-Nihâye*, C.11, s.23.

mahiyette bir kuvvet de sevk etmişti³⁵⁸. Bunun akabinde merkezde karışıklıklar daha da artmış ve Türkler ile Halife Muntasır iyice restleşmeye başlar hale gelmişlerdi. Bunun üzerine Türkler, Muntasır'ı öldürmek istediler ve bu işi gerçekleştirmesi için halifenin doktoru İbn Tayfur'u otuz bin dinar karşılığında razı ettiler. İbn Tayfur, ondan zehirli bir neşterle kan alınca öldü³⁵⁹. Bunun yanında halifenin zehirli bir armutla öldürüldüğü,³⁶⁰ bir boğaz hastalığı neticesinde vefat ettiğini bildiren farklı rivayetler de vardır³⁶¹. Halife Muntasır tasavvurlarını nihayete erdiremeden halife olduktan altı ay kadar sonra ölmüştür³⁶².

Attab b. Attab'dan rivayet edildiğine göre Muntasır'ın divanındaki halı üzerinde Farsça şöyle yazılıydı: “Ben Kisra oğlu Şireveyh'im. Babamı öldürdüm ancak ondan sonra hükümdarlıktan altı ay istifade edebildim”. Kendi kendime Muntasır'ın da hilafet müddeti altı ay kadar sürer dedim ve sahiden de öyle oldu³⁶³.

Halife Muntasır ile ilgili birkaç rivayet vardır ki kanaatimize göre onun nasıl bir tıynette olduğunu göstermeye yetecektir. Muntasır'ın şöyle dediği rivayet edilmektedir: “Şayet Türkleri bertaraf edemezsem, birliklerini dağıtamazsam ve babamın öcünü alamazsam Allah beni kahretsin”³⁶⁴. Yine ölüm anında şöyle dediği bildirilmiştir: “Anneciğim! Bu dünya ve öbür dünya benden gitti. Babamın ömrünü kısalttım ve şimdi de benimki tükeniyor”. Halifenin şu sözünün onun hayat felsefesi olduğunu düşünmekteyiz: “Affetmenin lezzeti, öfkeyi tatmin etmenin lezzetinden daha tatlıdır; muktedirin yapacağı en şer fiil intikamdır”³⁶⁵.

2.3. Müstain Dönemi Cinayetleri

Muntasır ölünce başta Boğa el-Kebir, Boğa es-Sagir ve Otamış olmak üzere Türk emirleri 9 Haziran 862 tarihinde Müstain'i³⁶⁶ tahta çıkarıp ona biat ettiler³⁶⁷. Ertesi gün

³⁵⁸ Kurt, *Türk İslam Dönemine Geçişte Tahiroğulları*, s.131.

³⁵⁹ Hasan, *İslam Tarihi*, s.343; İbn Kesir, *El-Bidâye Ve'n-Nihâye*, C.11, s.23; Apak, *Ana Hatlarıyla İslam Tarihi*, s.287; Es-Sercani, s.328; *The Venture of Islam*, p.486.

³⁶⁰ Suyuti, s.369.

³⁶¹ Ahmet Cevdet, s.91.

³⁶² Taberi, s.519.

³⁶³ Mesudi, s.411; Hasan, *İslam Tarihi*, s.343.

³⁶⁴ İbnü'l-Esir, s.288.

³⁶⁵ Suyuti, s.369.

³⁶⁶ Arapça sıfat-fiillerin büyük çoğunluğu “Mu” ile başlamaktadır. Bunlar onurlandırıcı ifadeler olup sık kullanılmaktadır. Birçok halife ismi bu doğrultudadır. Bkz. *The Venture of Islam*, Vol.1, p.455.

bazı gruplar Müstain'in halifeliğini tanımayarak Mu'tezz'in tarafını tuttular. Daha sonra memleket dâhilinde bir dizi karışıklıklar çıktı. Muhalifler, Babü'l-Amme'ye hücum ederek yağmacılığa başladılar. Her iki taraf da epeyce kayıp verdikten sonra Boğa el-Kebir'in yoğun gayretleri sonucunda isyan bastırılarak sükûnet sağlandı. Halife Müstain; Mu'tezz'i ve Müeyyed'i hapse attırdı³⁶⁸. Boğa el-Kebir 862-863 yılında vefat etti. Öldüğünde doksan yaşındaydı. Kendisi birçok savaşta bulunmuş korkusuz bir askerdi. O hiçbir şeyden çekinmez; ecelin kendisine zırh olduğunu söylerdi³⁶⁹. Bundan sonra Müstain; Otamış'ı Mısır ve Mağrib, Muhammed b. Tahir³⁷⁰'i Horasan, Muhammed b. Abdullah b. Tahir'i Irak-Fars valiliğine tayin etti. Bir müddet sonra Vezir Ahmed b. Hasib ile Türklerin arası açılınca Otamış vezirliğe getirildi. Bundan sonra devletin yönetiminde Vezir Otamış ile kâtibi Şüca' b. Kasım etkili olmuştur³⁷¹. Halife Müstain üzerinde Türklerin bu denli hâkimiyet kurmasına kızan halkın infiali devam ediyordu. Asiler, Türkler'den ele geçirdiklerini derhal öldürüyorlardı. Vaziyetin aleyhine geliştiğini anlayan Boğa es-Sagir, Vâsıf ve Otamış mukabil harekete geçerek isyancıları dağıttılar³⁷².

Abbasi ordu gücünü elinde bulunduran Türkler, Otamış'a kadar vezirlik payesi almamışlardı. İlk defa Türklerin içerisinde bir kumandanın vezir olması onların içerisinde ciddi bir rekabetin yaşanmasına sebebiyet vermiştir. Esasında Türk kumandan ve bürokratlar arasında ilk dönemlerde bir dayanışma mevcuttu. Ancak zamanla iktidar rekabetinin, bu birliği bozduğu anlaşılmaktadır. Gerçekten de Türkler, müşterek bir düşmana karşı birlikte hareket ediyorlar, tehdit ortadan kalkar kalkmaz birbirleri ile rekabet ediyorlardı. Halife bu tip durumlarla karşılaştığında müdahil olamıyor; mücadeleden galip çıkanın yanında yer alıyordu³⁷³. Bu süreçte Türkler arasında ilk ciddi anlaşmazlık 7 Haziran 863'de yaşandı. Türkler, Otamış'ın ve onun saraydaki mahiyetinin devlet hazinesi üzerinde baskı kurup değerli eşyaları zimmetine

³⁶⁷ Üçok, s.105; C. Brockelmann, s.140.

³⁶⁸ Abdülkerim Özaydın, "Müstain-Billah", *DİA*, C.32, İstanbul 2006, ss.112-113; *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, s.244.

³⁶⁹ Mesudi, s.412.

³⁷⁰ 862 yılında Tahir b. Abdullah ölünce yerine zevk ve eğlenceye düşkün, genç ve tecrübesiz oğlu Muhammed b. Tahir b. Abdullah geçti. Muhammed'in zamanında Tahiriler, Horasan'da hâkim oldukları bölgeleri de kaybettiler. Bkz. Kurt, "Tahiriler", ss.403-404.

³⁷¹ Özaydın, ss.112-113.

³⁷² İbnü'l-Esir, s.290.

³⁷³ Apak, *Ana Hatlarıyla İslam Tarihi*, s.293.

geçirdiği haberini yayıyorlardı³⁷⁴. Gelişmeler sonucunda Vezir Otamış ve kâtibi Şüca' b. Kasım'a karşı birleşen diğer Türk kumandanları her ikisini de katlederek evlerini yağmaladılar³⁷⁵.

Türkler arasında gerçekleşen ikinci olay ise 865 yılında çıktı. Mütevekkil'in öldürülmesinde başrol oynayanlardan Bagir et-Türkî ordu içerisinde başkumandanlığa yükselerek Vâsif ve Boğa es-Sagir'in endişeye kapılmasına sebep olmuştur. Bagir'in halife de dâhil Boğa es-Sagir ve Vâsif'ı katletme düşüncesi halifeye ulaşınca halife derhal Bagir'i hapsedmiştir. Ancak onun hapsedilmesi Bagir'in askerlerince haber alınınca onlar da halifenin sarayını kuşatmışlardır. Bunun üzerine Vâsif ile Boğa tutuklu bulunan Bagir et-Türkî'yi katlettiler³⁷⁶. Ancak bu durum işi daha da çıkılmaz bir noktaya getirdi. Zira öldürülen kumandanın askerleri, reislerinin katillerini istiyorlardı. Yapacak hiçbir şeyin olmadığını anlayan Halife Müstain, Boğa es-Sagir ve Vâsif, Megaribe ve Şakiriyye'den müteşekkil bir orduyu Türkler üzerine sevk etti³⁷⁷. İki taraf arasındaki çarpışmalardan istifade eden Müstain ve diğer iki kumandan Samarra'yı terk ederek Bağdat'a hareket ettiler³⁷⁸. Müstain'in Bağdat'a gittikten sonra tamamen bu iki kumandanın elinde kuklaya döndüğü anlatılmaktadır. Bununla alakalı şöyle söyleniyordu: "Kafeste bir halife, kalmış Vâsif ve Boğa arasında! Söylerler ona ne söyleyeceğini, tıpkı papağanın konuşması gibi!"³⁷⁹

Türk kumandanlar, Müstain'in kendilerine karşı düşmanlığını ve Samarra'ya dönmekten uzak durduğunu görünce onu hal' edip amcasının oğlu Mu'tezz'e biat ettiler³⁸⁰. Bu nedenle iki taraf arasında büyük bir savaş yaşandı ve birkaç ay sürdü. Bu savaşlar ülkenin siyasi durumunu alt üst etti; fiyatlar son derece yükselip darlık ve sıkıntı ciddi boyutlara ulaştı³⁸¹. Bu durumdan son derece rahatsız olan halk da

³⁷⁴ Kennedy, *The Prophet And The Age of The Caliphates*, p.171.

³⁷⁵ Es-Sercani, s.328; Kurt, *Türk-İslam Dönemine Geçişte Tahiroğulları*, s.139; *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, s.246.

³⁷⁶ Apak, *Ana Hatlarıyla İslam Tarihi*, s.294; Es-Sercani, s.329; Kurt, *Türk-İslam Dönemine Geçişte Tahiroğulları*, s.140.

³⁷⁷ Kennedy, *The Prophet And The Age of The Caliphates*, p.171; Apak, *Ana Hatlarıyla İslam Tarihi*, s.294.

³⁷⁸ Üçok, s.105.

³⁷⁹ Suyuti, s.370.

³⁸⁰ *A Chronology of The Byzantine Empire*, Edt. Timothy Venning, Palgrave Macmillian Press, New York 2006, p.263; Kennedy, *The Prophet And The Age of The Caliphates*, p.171.

³⁸¹ David Waines, "The Third Century Internal Crisis of The Abbasids", *Journal of The Economic And Social History of The Orient*, Vol.20, No.3 (1977), pp.288-291; Hasan, *İslam Tarihi*, s.344; Es-Sercani, s.329.

Mu'tezz'in tarafına geçilmesini valiye bildirmişti. Sonunda Vali Muhammed b. Abdullah buna razı olarak Müstain'in halifelikten hal' edilmesi kararını kabul etti³⁸². Müstain 866'da halifelikten vazgeçeceğini bildiren bir anlaşma imzaladı. Kendisi bu anlaşmaya göre Medine'de oturacaktı ancak Medine'ye giderken Vasıt'ta yolunu keserek Müstain'i katlettiler³⁸³. Suyuti; Müstain'in öldürülmesini şu şekilde izah etmektedir: "Mu'tezz halife olduktan sonra Ahmed b. Tulun'a³⁸⁴ onu öldürmesi için mektup gönderdi. Fakat İbn Tulun "vallahı ben halifenin çocuklarına kıyamam" dedi. Bunun üzerine İbn Tulun'un mabeyincisi Said'i bu işi yapması için görevlendirdi. Said, Müstain'in boğazını keserek öldürdü. Müstain öldüğünde henüz otuz bir yaşındaydı³⁸⁵. Mu'tezz, selefi olan Müstain'in kesik başı satranç oynarken huzuruna geldiğinde "hele şu oyunu bitireyim de öyle" deyip oyunu bitirdikten sonra Müstain'in kesik başına bakıp defin edilmesine ruhsat vermiştir³⁸⁶. Bir rivayete göre de Müstain'i Dicle nehrine atmışlardır³⁸⁷. Müstain iki yıl dokuz ay kadar halifelik yapmıştır³⁸⁸.

Abbasi tarihinde ilginç bir husus vardır ki o da şudur: Her altı halifeden altıncısı tahttan indirilmiş, bazıları katledilmiştir. Altıncı Abbasi Halifesi Emin tahttan indirilmiş ve daha sonra öldürülmüştür. Ondan sonra gelen bir diğer altıncı halife olan Müstain de aynı akıbeti yaşamıştır. Ondan sonra tahta çıkan altıncı halife olan Muktedir ise iki kez tahttan indirilmiş ve bu durum, bu şekilde sürüp gitmiştir³⁸⁹.

³⁸² Özaydın, s.113.

³⁸³ Üçok, s.105; Hasan, *İslam Tarihi*, s.140; Kennedy, *The Prophet And The Age of The Caliphates*, p.171; C. Brockelmann, s.140; *A Chronology of The Byzantine Empire*, s.264; Algül, s.344.

³⁸⁴ Tolun 815 yılında Halife Me'mun'a hediye olarak Buhara Valisi tarafından gönderilen Türk asıllı bir köleydi. Kendisi Bağdat'ta hızla yükselerek önemli mansıplar aldı. Onun oğlu Ahmed ise 835'de doğdu. Hem dini hem de askeri alanda sıkı bir eğitimden geçti. Ahmed b. Tolun dönemin ilim adamlarının nezdinde ilim aşkıyla Tarsus'a gitti. Aynı yerde kalıp çalışmalarını daha da ileri boyutlara taşımak için izin istedi fakat belli bir süre sonra annesinin onun yokluğundan son derece rahatsız olduğunu öğrendi. Böylelikle o Samarra'ya geri döndü. Yol üzerinde Constantin'den maliyetli sanat eserlerini getiren hilafet elçisinden bedevilerce alınan büyük bir hazineyi kurtardı. Bu sayede Halife Müstain'in gözüne girmeyi başararak onun en yakın adamlarından biri oldu. Halife Müstain ayrıca Ahmed b. Tolun'a ileride Humareveyh'in annesi olacak olan köle bir kadını hediye etti. 866'da Halife Müstain, Türkler tarafından tahttan indirilince sürgünde halifeye eşlik etmek amacıyla Ahmed b. Tulun da bulunuyordu. Bir süre sonra Mu'tezz'in annesi, İbn Tolun'a Müstain'i öldürmesini, bunu yaparsa şayet kendisine Vâsıt'ın verileceğini söylediye de İbn Tulun, Müstain'e sadık kalmayı seçmiştir. Bkz. Eustace K. **Corbet**, "The Life and Works of Ahmad Ibn Tulun", *Journal of The Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, (Oct. 1891), pp.533-537; *The Cambridge History of Egypt*, p.91.

³⁸⁵ Suyuti, s.371.

³⁸⁶ İbn Kesir, *El-Bidaye Ve'n-Nihaye*, C.11, s.40; Ahmet Cevdet, s.96.

³⁸⁷ Sırma, s.135.

³⁸⁸ Taberi, s.519.

³⁸⁹ Joseph de **Somogyi**, "A History of The Caliphate in The Hayat al-Hayawan of Ad-Damiri" *Bulletin of The School of Oriental Studies*, University of London, Vol.8, No.1, (1935), pp.147-151.

2.3.1. Müstain Dönemi İsyân Hareketleri

Ebu'l-Amud es-Salebi adında birisi 862-863 yılında Kefertusa'da isyan etmiştir. Halife Müstain bu gelişme üzerine bölgeye Anucur et-Türkî kumandasında bir ordu sevk etti. Yapılan savaşta Ebu'l-Amud yakalanıp öldürülünce isyan bastırılmış oldu³⁹⁰.

Müstain devrinde Hıms'da da benzer bir isyana şahit olunmuştur. Buna göre şehir halkı başlarında Utayf b. Nime el-Kelbî bulunduğu halde Hıms valisi Fazl b. Karin'i katlettiler. Bunun üzerine Musa b. Boğa el-Kebîr harekete geçerek 864 Ekiminde asileri mağlup edip sık sık isyan eden Hıms ahalisine ders olması için şehri yakıp yıkmıştır³⁹¹.

Alioğullarından Yahya b. Ömer sırf peygamber akrabası olduğu için çok zorluk çekmiş, Abbasilerce horlanmıştır. Bunun üzerine Yahya, Kûfe'deki bedevilerle Felluce'de toplandı. Sonra Kûfe'de hapishaneyi basıp hapistekileri serbest bıraktı. Ardından Beytü'l-malı ele geçirdi. Kendi safında sadece Şii'ler değil; aynı zamanda dinle ilgili olmayanlar bile bulunuyordu. Yahya'nın ciddi bir tehlike arz etmesi nedeniyle üzerine Abdullah b. Mahmut gönderildi. Yapılan savaştan Yahya galip ayrılınca bu sefer etrafındaki tecrübesiz isimlerin ısrarıyla üzerine gönderilen Türkler'den müteşekkil kuvvetlerle harbe tutuştuysa da yenildi. Baş kesilerek Müstain'e gönderildi³⁹². Yahya b. Ömer'e tabi olanlar onun öldürülmesine rağmen buna inanmadılar. Onun ölmediğini, canlı olduğunu ve yeryüzü adaletle doluncaya kadar ölmeyeceğini anlattılar³⁹³.

Alioğulları tarafından çıkarılan bir diğer isyanı Hasan b. Ahmed el-Kevkebî, Kazvin'de başlattı. 866 yılı sonlarına doğru Deylem hâkimi Agâr b. Custan ve yine kendi ailesinden Ahmed b. İsa ile birleşip kısa sürede Rey'i zapt etti. İsyânın büyümesi üzerine halife Musa b. Boğa el Kebîr'i isyanı bastırmayı memur etti. Musa'nın gerçekleştirdiği sefer sonucunda isyancılar mağlup edilmiş, pek çoğu yanarak hayatını kaybetmiştir. El-Kevkebî Deylem'e kaçmayı başarmıştı. Musa ise savunmasız durumda kalan Kazvin'i kolaylıkla ele geçirmiştir³⁹⁴.

³⁹⁰ Apak, *Ana Hatlarıyla İslam Tarihi*, s.299; *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, s.249.

³⁹¹ Apak, *Ana Hatlarıyla İslam Tarihi*, s.299; *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, s.249.

³⁹² Azimli, *X.yy'a Kadar Şii Karakterli Hareketler*, s.65; Özeydin, s.113.

³⁹³ Israel **Friendlaender**, "The Heterodoxies of The Shiites in The Presentation of Ibn Hazm" *Journal of The American Oriental Society*, Vol.29, (1908), pp.76-79.

³⁹⁴ Apak, *Ana Hatlarıyla İslam Tarihi*, s.302.

2.4. Mu'tezz Dönemi Cinayetleri

Asıl adı Abdullah Muhammed b. Cafer olan Mu'tezz, Mütevekkil ile Kabiha isimindeki cariyenin oğludur. Müstain hilafetten çekilmek zorunda bırakılınca 25 Ocak 866'da halife oldu. Mu'tezz'in babası Mütevekkil, Türkler tarafından katledilmişti. Kaderin cilvesine bakın ki yine onların eliyle hilafete gelmişti. Ancak Mu'tezz Türklere güvenmiyor; onlardan kurtulma planları yapıyordu³⁹⁵. Bu amaçla Türklere karşı Afrikalılar'dan müteşekkil bir muhafız alayı meydana getirmeyi denerdi³⁹⁶.

İktidar hala Vâsif ve Boğa es-Sagir'in elinde olduğu için Halife Mu'tezz, Müstain'i tahttan indirmesine rağmen kendisini güvende hissetmiyordu. Bunun önüne geçmek amacıyla Bağdat valisi Muhammed b. Abdullah'a yazdığı mektupta Vâsif, Boğa ve onların adamlarının derhal devlet hizmetinden uzaklaştırılmasını emretti. Hatta bir diğer mektubunda onların derhal öldürülmelerini istiyordu³⁹⁷. Vâsif ve Boğa ise etraflarında yeterli miktarda kuvvet olmadığından huzursuzluk duyuyorlar ve bir an önce Samarra'ya dönmek istiyorlardı. Ancak onların Samarra'ya dönmesi Halife Mu'tezz'in iznine bağlıydı. Nitekim Müeyyed ve Ebû Ahmed de bu iki Türk kumandanının Samarra'ya dönmesi hususunda ısrar edince Mu'tezz izin vermek zorunda kaldı³⁹⁸.

Mu'tezz bir taraftan Türklerle uğraşırken diğer taraftan da kendini sağlama alma yolunda adımlar atmaktaydı. Bunun için Mu'tezz'in öncelikle veliaht problemini ele alması gerekiyordu. Mu'tezz, Türklerin Müeyyed ve Ebû Ahmed'e temayülünden tedirgin olduğu için bu iki şahsı el-Cevsak'ta hapsedirdi³⁹⁹. Müeyyed'in hapsedilmesi Kısas-ı Enbiya yazarı Ahmet Cevdet'e göre şu şekilde olmuştur: Azerbaycan valisi tarafından Müeyyed'e işleri yoluna koyması için beşbin altın gönderilmişti. Halife Mu'tezz ise bunu kendisine karşı açıkça bir isyan girişimi olarak yorumlayıp önce veziri İsa b. Ferhanşah'ı göndermek suretiyle bu paraya el koymuş ardından da

³⁹⁵ *The Cambridge History of Iran*, Edt. R. N. Frye Apak, Cambridge University Press, New York 1975, p.77; Apak, *Ana Hatlarıyla İslam Tarihi*, s.304; *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, s.253.

³⁹⁶ C. Brockelmann, s.140.

³⁹⁷ Apak, *Ana Hatlarıyla İslam Tarihi*, s.306.

³⁹⁸ İbnü'l-Esir, s.296.

³⁹⁹ Üçok, s.106.

Müeyyed'i hapsedmişti⁴⁰⁰. Türklerin bunları hapisten çıkaracaklarını öğrenince Müeyyed, 866 yılında hapiste zehirlenmek suretiyle öldürüldü⁴⁰¹.

Halife Mu'tezz veliaht meselesini hallettikten sonra tekrar yönünü Türkler'e çevirdi. Mu'tezz'in daha veliahtlığındayken dayandığı Megaribe gücü çok önemliydi. Türkler ile Megaribe kuvvetleri arasında çıkan savaşta Megaribe kuvvetleri el-Cevsak'da Türkler'i mağlup edip çekilmeye zorladılar. Bunun üzerine Türkler, şehrin diğer semtlerinde oturan soydaşlarını yardıma çağırdılar. Türkler sayıca az olmalarına rağmen Megaribe kuvvetleri onların üzerine kesin taarruza geçemiyorlardı. Bu boşluktan istifade eden Bayık Bey, halk arasında huzursuzluk çıkarıp ihtilaf yaratanların Megaribe liderlerinden Muhammed b. Raşid ve Nasr b. Sa'd olduğunu ileri sürüp onların idam edilmesini istedi. Bu gelişme üzerine Muhammed ve Nasr kaçmaya çalıştıysa da çok geçmeden Türkler tarafından yakalanıp idam edilmişlerdir. Böylelikle Megaribe ile Türkler arasındaki savaş onların tecrübesizlikleri nedeniyle Türkler lehine sonuçlanmıştır⁴⁰².

Halife Mu'tezz, Türkler'e karşı giriştiği iktidar mücadelesinde destek aldığı Megaribe'den bir netice elde edemeyince bu sefer Bağdat ile Horasan bölgesinde hâkim olan Tahiriler'e dayandı. 867 yılında Muhammed b. Tahir ölünce Mu'tezz onun yerine Ubeydullah b. Yahya'yı tayin etti⁴⁰³. Ubeydullah b. Yahya, Halife Mu'tezz ile iyi bir arkadaşlık kurduğu için onun en yakınında yer almıştır. Kendisi devlet adamlığının yanında şair ve müzisyendir⁴⁰⁴.

Vâsıf ve Boğa es-Sagir Bağdat'dan Samarra'ya dönünce yine Halife Mu'tezz baskı altına alındı. Mu'tezz bunun üzerine Tahiriler'den yardım talebinde bulundu. Tahiriler ise Süleyman b. Abdullah'ı Samarra'ya gönderdi. Türkler bu durumdan kuşkulandıkça halifeye baskı yapmaya başladılar. Halife bu baskılara dayanamayınca Süleyman 14 Nisan 868'de Samarra'yı terk etmek zorunda kaldı. Daha sonra başta Türkler olmak üzere Fergana ve Uşrusana menşeli askerler dört aylık maaşlarını birden yönetimden

⁴⁰⁰ Ahmet Cevdet, s.96.

⁴⁰¹ Ali Aktan, "Mu'tezz Billah", *DİA*, C.31, İstanbul 2006, ss.390-391; Suyuti, s.372; Ahmet Cevdet, s.96; Apak, *Ana Hatlarıyla İslam Tarihi*, s.307.

⁴⁰² Apak, *Ana Hatlarıyla İslam Tarihi*, s.308.

⁴⁰³ Apak, *Ana Hatlarıyla İslam Tarihi*, s.309.

⁴⁰⁴ *Encyclopedia of Arabic Literature*, Vol.2, p.753.

talep ettiler⁴⁰⁵. İsteklerinin geri çevrilmesi üzerine çarşı pazarı yağmaladılar. Hatta kendilerine engel olmaya çalışıp isyanı bastırmaya çalışan Türk kumandanlarından Vâsıf'ı katlettiler⁴⁰⁶. Halife Mu'tezz, Vâsıf'ın sahip olduğu tüm görevleri Boğa es-Sagir'e tevdi etti⁴⁰⁷. Böyle bir ayaklanmanın çıkmış olması ilk etapta halife'nin işine gelmişti. Şimdi sıra Boğa'ya gelmişti. Ancak Mu'tezz, Türkler'in bir etkisi olmadan bir şey yapamayacağını bilincindeydi. Emellerini gerçekleştirebilmek için Türkler arasında kıskançlık tohumları ekmeye başladı. Türk kumandanlarından Bayık Bey ve Salih b. Vâsıf'a daha yakın davranarak onları Boğa'dan uzaklaştırdı. Boğa kendisine karşı tüm bu olup bitenlerden kuşkulanınca Samarra'dan kaçmayı düşündüyse de başarılı olamadı ve nihayetinde o da halife'nin emriyle 868'de katledilmiş oldu⁴⁰⁸. Halife Mu'tezz, Boğa hayattayken doğru dürüst uyku uyuyamaz, ondan korktuğu için silahını gece gündüz yanından ayırmazdı. Hatta onun "Boğa mı benim kellemi alacak, yoksa ben mi onun kellesini alacağım" dediği mervidir⁴⁰⁹. Musa b. Boğa el-Kebîr ise Hemedan'a sürgün edildi⁴¹⁰. Halife Mu'tezz tüm bu gelişmelerden sonra bile Türk baskısının önünü alamamıştı. Bu defa karşısına Salih b. Vâsıf çıktı. Asker üzerinde mutlak bir hâkimiyet tesis eden Salih, 869'da saray memurlarından Ahmed b. İsrail, Hasan b. Mahlad ve Ebû Nuh İsa b. İbrahim'i tutuklayarak mallarına el koydu. Ardından eyaletlere kendi tarafında olan kimseleri tayin ettirip daha fazla söz sahibi olma düşüncesindeydi. Bu durum sıranın yavaş yavaş Mu'tezz'e geldiğini göstermekteydi⁴¹¹. Çok geçmeden maaşlarını alamayan Türk askerleri, Megaribe ile de anlaşarak yeniden isyan ettiler⁴¹². İsyan eden Türkler, kâtipler üzerine hücum edip de mal ve maaşlarının ödenmesini isteyerek şöyle söylemişlerdir: "Bize maaşlarımızı verirseniz buna karşılık olarak biz de Salih b. Vâsıf'ı öldürürüz." Ne var ki Halife Mu'tezz'in bunlara verecek bir parası yoktu⁴¹³. Mu'tezz, annesi Kabiha'dan yardım istemiş fakat buna oğlunun canı pahasına olumsuz yanıt vermiştir⁴¹⁴. Halbuki

⁴⁰⁵ Apak, *Ana Hatlarıyla İslam Tarihi*, s.310-311.

⁴⁰⁶ Kennedy, *The Prophet And The Age of The Caliphates*, p.172; Aktan, "Mu'tezz Billah", ss.390-391; Şen, s.57; *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, s.256.

⁴⁰⁷ Ahmet Cevdet, s.96.

⁴⁰⁸ Apak, *Ana Hatlarıyla İslam Tarihi*, s.311; Aktan, "Mu'tezz Billah", ss.390-391; Ahmet Cevdet, s.97; Şen, s.57; *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, s.257.

⁴⁰⁹ Mesudi, s.414.

⁴¹⁰ Kennedy, *The Prophet And The Age of The Caliphates*, p.172.

⁴¹¹ Apak, *Ana Hatlarıyla İslam Tarihi*, s.312; Kennedy, *The Prophet And The Age of The Caliphates*, p.172.

⁴¹² Aktan, "Mu'tezz Billah", ss.390-391.

⁴¹³ Şen, s.58.

⁴¹⁴ Apak, *Ana Hatlarıyla İslam Tarihi*, s.313.

Kabiha'nın değerli mücevherlerle birlikte yaklaşık bir milyon üç yüz bin tutarında dinarı vardı. Kabiha'nın olumsuz cevabı üzerine Türkler halifeyi tahttan indirmişlerdir⁴¹⁵. Mu'tezz öldürülmeyeceği, ailesine, çocuklarına ve malına dokunulmayacağı konusunda teminat verilmesi halinde halifelikten feragat etmeyi kabul etti. Daha sonra Mu'tezz, Mühtedi'ye biat etti⁴¹⁶. Biat merasiminden sonra Suyuti'ye göre Mu'tezz'i bir hamama kapattılar. Yıkınca susadı fakat ona su vermediler. Sonra dışarı çıkarıp ona kar suyu verdiler. Mu'tezz bunu içer içmez oracıkta öldü⁴¹⁷. Mesudi'ye göre ise Mu'tezz biat merasiminden sonra altı gün kadar hapiste kalmış ve ondan sonra ölmüştür. Yerine Mühtedi Billah halife ilan edilmiştir⁴¹⁸.

Abbasi halifelerinin cümlesi giyim kuşamlarında, süslemelerinde ve yeme içme gibi öteki işlerinde savrukluktan ve eli açıklıktan uzaktı. Zaten yaşamlarındaki bedevi Arapçılığın, kaba sabalığın ve koyu dinciliğinden sıyrılamamışlardı daha. Nitekim Mesudi ve Taberi, Abbasi halifelerinin kemerlerde, kılıçlarda, gemlerde ve semerlerde ucuz süsleme yolunu seçip, gümüş süslemeli gereçler kullandıkları binitlere bindiklerini aktarırlar. Altın süslemeli gereçlerle müzeyyen binitleri ilk kullanan halife Mu'tezz olmuştur⁴¹⁹. Yine Mu'tezz döneminde bahşedilen hediyelerin niteliğinde de bir değişiklik söz konusudur. Mesela Ebu Ahmed'e kazandığı askeri başarıları neticesinde bir kılıç, bir taç ve değerli taşlarla süslü bir kep armağan edilmiştir⁴²⁰.

Halife Mu'tezz'in müzisyen ve şair tabiatlı olduğunu bilmekteyiz. Onun devrinde nahoş görülen aşk da şiirlere ve şarkılara yansıyan konular arasındaydı. Halife Mu'tezz, kekiklerle dolu bahçede arkadaşları ile içerken yeşil elbise *qaba* giymiş sevdiğinin yaklaştığını görüp şöyle söyledi: “Elbisenin yeşilliği ve yanaklarının kırmızılığını sevdim”. Sonra Mu'tezz bu sözlerin bestelenerek şarkı yapılmasını arzu etti⁴²¹.

⁴¹⁵ Aşır Karagöz, “Abbasi Halifesi Mu'tezz ve Dönemi”, Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi, Kayseri 2013, s.66.

⁴¹⁶ Mesudi, s.415.

⁴¹⁷ Suyuti, s.373.

⁴¹⁸ Mesudi, s.415; Kennedy, *The Prophet And The Age of The Caliphates*, p.172; C. Brockelmann, s.140; *The Cambridge History of Iran*, p.78; Algül, s.340; Aktan, “Mu'tezz Billah”, ss.390-391; Hasan, s.348; Üçok, s.106

⁴¹⁹ İbn Haldun, *Mukaddime*, (Derleyen: Süleyman Uludağ), C.1, Dergâh Yayınları, İstanbul 2013 s.80; Hitti, s.437.

⁴²⁰ Lynn Jones, “Abbasid Suzerainty in The Medieval Caucasus: Appropriation and Adoption of Iconography and Ideology”, *Gesta*, Vol.43, No:2, (2004), pp.145-149.

⁴²¹ G.D. Sawa, “The Status and Roles of The Secular Musicians in The Kitab al-Aghani of Abu al-Faraj al-Isfahani”, *Asian Music*, Vol.17, No:1 (1985), pp.70-74.

2.4.1. Mu'tezz Dönemi İsyân Hareketleri

Hz. Ali oğullarından İsmail b. Yusuf 865'te Mekke'de isyan etti. Pek çok kişiyi öldürdü. Mekkeliler aç kaldılar. Yiyecekler karaborsaya düştü. Bir yudum su üç dirhem, et dört dirhemden satılır oldu. O yıl yüz hacı öldürüldü. İsmail daha sonra Cidde'ye gidip halkın gemilerini soydu ve 866'da öldü⁴²².

Hz. Ali soyundan gelen Hüseyin b. Ahmed, 865'de Kazvin ile Zencan'a hâkim oldu. Hüseyin b. Ahmed 866 yılında Deylem hâkimi Agar b. Custan ve Rey'de Muhammed b. Tahir'in elinden kurtulduğu anlaşılan Ahmed b. İsa el-Alevi ile birleşti. Hüseyin b. Ahmed liderliğindeki Zeydi ordusu Rey'i zapt ederek burada yağma ve katliamlarda bulundu. Burada Tahiroğulları adına valilik yapan Abdullah b. Aziz şehirden kaçtı. Hüseyin b. Ahmed ve isyancı arkadaşları Rey halkından iki yüz milyon dirhem alıp şehirden kaçtılar. Bu isyanın gittikçe büyümesi üzerine Cibal bölgesine vali tayin edilen Musa b. Boğa isyancılar üzerine yürüyerek 867 yılında onları büyük bir yenilgiye uğrattı. Çatışmada canını zor kurtaran Hüseyin b. Ahmed, Kazvin'i tamamen terk etti. Deylem üzerinden Taberistan'da yeniden hâkimiyeti ele geçiren Hasan b. Zeyd'e katılmak için giderken yolda öldü⁴²³.

Basra civarındaki bataklıklarda Sudan'dan getirilen Zenciler çok kötü şartlarda çalıştırılıyorlardı. İşte bu durumu fırsata dönüştüren Ali b. Muhammed isimli birisi daha fazla destek toplamak amacıyla Hz. Ali soyundan olduğunu iddia ederek Zenci köleleri isyana teşvik etti⁴²⁴. Konuşmalarında sürekli taraftarlarını zengin edeceğini, onlara mal-mülk vereceğini vaat ediyordu. Ali b. Muhammed'in etrafındakilerin sayısı üç yüz bini buldu. Zenciler bir süre sonra Abbasiler'in Şattü'l-Arab'daki donanmasını ve Übüle gibi önemli bir limanı ve Ahvaz ile Abadan'ı ele geçirdiler. El-Muhtara'yı merkez edindiler. Bu isyan Mu'tezz devrinde bastırılmadığı için biz buna daha sonra tekrar değineceğiz⁴²⁵.

⁴²² Azimli, X. *Yy'a Kadar Şii Karakterli Hareketler*, s.68.

⁴²³ Kurt, *Türk-İslam Dönemine Geçişte Tahiroğulları*, s.108.

⁴²⁴ Taberi, *The History of Al-Tabari*, (Translator: Dawid Waines), New York University Press, Vol.36, New York 1992, p.30.

⁴²⁵ Azimli, X. *Yy'a Kadar Şii Karakterli Hareketler*, s.68.

2.5. Mühtedi Dönemi Cinayetleri

Halife Mu'tezz'in görevden alınmasından sonra kumandanlar bir araya gelerek Muhammed b. Vasık'a biat etmeye karar verdiler⁴²⁶. Muhammed bu zamana kadar siyasi hadiselerle karışmayıp sakin bir hayat yaşamıştı. Kumandanlarca halife seçildiğini öğrenince önce kabul etmediyse de daha sonra Mu'tezz'in kendi rızasıyla hilafetten çekildiğini öğrenince 3 Temmuz 869'da halktan biat aldı⁴²⁷. Bundan sonra siyasi alanda hiçbir etkinliği bulunmayan Süleyman b. Abdullah'a Mu'tezz'in yerine Mühtedi'nin hilafet makamına oturtulduğu bildirilmiş ve kendisinden Bağdatlıların yeni halifeye bağlılıklarını bildirmeleri için gerekli işlemleri yapması istenmişti⁴²⁸. Ancak bu haber Bağdat'a ulaşınca halk onun halifeliğini kabul etmeyip Ebu Ahmed'e biate karar verdi. Türkler ise Bağdat halkının gönlünü etmek amacıyla Yarcuh et-Türki ile para gönderdi. Bağdat halkının gönlünü etmeleri neticesinde halktan 21 Temmuz'da Mühtedi adına biat alındı⁴²⁹.

Mühtedi'nin ilk altı ayında hilafet Salih b. Vâsıf tarafından idare ettirildi⁴³⁰. Bu durumdan oldukça rahatsız olan Mühtedi, halifelik otoritesini tekrardan sağlamlaştırmayı denedi. Sivil yöneticilerin desteğiyle Mühtedi, Türk kumandanlarını bertaraf etmede başarılı oldu. Muhammed b. Boğa el-Kebir önce mağlup edildi ve daha sonra da katledildi. Fakat onun kardeşi Musa hala yaşıyor ve Mühtedi için tehlike uyandırmaya devam ediyordu⁴³¹. Nitekim Musa, Mühtedi'nin halifeliğini dahi tanımamıştı⁴³².

Bağdat Valisi Süleyman b. Abdullah b. Tahir'in maaşlara el koyması üzerine, asker isyan etti. Bu valiyle birlikte gelen Horasanlılar da Bağdat halkını çok rahatsız ediyordu. Bunun üzerine galeyana gelen halk, valilerinden kurtulmak için ayaklanıp onu kovdular. Diğer taraftan Şiiler de ülkenin değişik kesimlerinde isyan ateşini yaktılar. Nitekim Alioğullarından Hasan b. Zeyd, Taberistan'da isyan etmişti. Bu isyan 869 yılında bastırıldı. Bundan sonra daha büyük çaplı ayaklanmalar görülecek ki

⁴²⁶ Kennedy, *The Prophet And The Age of The Caliphates*, p.173; *The Cambridge History of Iran*, Vol.4, p.78

⁴²⁷ *The Cambridge History of Egypt*, p.94; Apak, *Ana Hatlarıyla İslam Tarihi*, s.316.

⁴²⁸ Kurt, *Türk-İslam Dönemine Geçişte Tahiroğulları*, s.158.

⁴²⁹ Apak, *Ana Hatlarıyla İslam Tarihi*, s.316; Kurt, *Türk-İslam Dönemine Geçişte Tahiroğulları*, s.159.

⁴³⁰ Kennedy, *The Prophet And The Age of The Caliphates*, p.173.

⁴³¹ *The Cambridge History of Egypt*, p.94.

⁴³² *The Cambridge History of Iran*, Vol.4, p.78.

bunlardan en önemlisi Abbasi Devleti'ni on dört sene boyunca tehdit edecek olan Zenci isyanıdır. Diğer yandan Abbasiler'i meşgul eden bir başka oluşum ise Haricilerin Müsavir eş-Şari liderliğinde Musul'da ayaklanıp bölgeye hâkim olduğu isyanıdır⁴³³. İsyanı bastırmak için görevlendirilen Hasan b. Eyyub el-Adevi kumandasında bölgeye gönderilen Abbasi ordusu, asiler karşısında tutunamayınca başkent Samarra dahi tehdit edilir bir hale gelmişti⁴³⁴.

Memleketin birçok yerinde isyanlar patlak vermiş, devleti ciddi bir zaafiyete maruz bırakmıştır. Bu isyanların en önemlilerinden biri Ahmed b. İsa b. Şeyh'in ayaklanmasıdır. Ahmed b. İsa hilafet merkezine vergi göndermekten vazgeçerek isyanını Şam bölgesinin diğer beldelerine yaymıştı. Bu isyanı bastırmak için Mâcur et-Türki idaresinde bir birlik gönderilmiş ve o da isyancıları mağlup etmeyi başararak Şam'ı ele geçirmiştir. Ahmed b. İsa ise çareyi firarda görerek Ermeniyeye taraflarına kaçtı. Mâcur ise Şam valisi yapıldı⁴³⁵.

Halife Mühtedi isyanları bastırıp ülke genelinde bir nebze olsun sükûneti sağladıktan sonra klasik Abbasi halifeleri taktığıne başvurdu. Bunun için bir süredir arasının bozuk olduğu hatta kendi halifeliğini tanımayan Musa b. Boğa'yı Samarra'ya davet etti. Onun esas amacı Musa'ya yakın olup diğer Türk kumandanlarını bilhassa Salih b. Vâsif'ı bertaraf etmektir⁴³⁶. Nitekim Musa da bu duruma olumlu cevap verip Mühtedi'nin isteğine uyarak Samarra'ya gelip halifeyi koruma altına aldı⁴³⁷. Mühtedi'nin Musa b. Boğa ile kendisi aleyhine işbirliği yaptığını hisseden Salih, bir süre Samarra'da saklandıysa da daha sonra bulunduğu yerde yakalanarak 30 Ocak 870'de idam edildi⁴³⁸. Musa, Salih'in kesik başını onun kız kardeşi Ümmüfâdl'a gönderdi. Salih'in öldürülmesi üzerine Haşimiler'den biri şöyle söylemiştir: "Musa b. Boğa'yı, Salih'i katlettiği için tebrik ediyorum çünkü o, halifeye karşı gelmiş ve dolayısıyla da ölmeyi

⁴³³ Hasan, *İslam Tarihi*, s.350.

⁴³⁴ Apak, *Ana Hatlarıyla İslam Tarihi*, s.316.

⁴³⁵ Hasan, *İslam Tarihi*, s.350.

⁴³⁶ Apak, *Ana Hatlarıyla İslam Tarihi*, s.317.

⁴³⁷ İbnü'l-Esir, s.299.

⁴³⁸ Suyuti, s.375; *The New Cambridge History of Islam*, p.311; Kennedy, *The Prophet And The Age of The Caliphates*, p.173; Apak, *Ana Hatlarıyla İslam Tarihi*, s.317; *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, s.260; Akkuş, s.81.

çoktan hak etmişti. Yine Bayık Bey'i de buna engel olmadığı için tebrik ediyorum. Salih benim kardeşimdi!⁴³⁹”

Halife Mühtedi, Salih b. Vâsıf'ın katledilmesinden sonra Musa ve Bayık Bey'i etkisiz hale getirmek için bir dizi tedbirler aldı. Bu iki Türk kumandanını Musul'da ortaya çıkan isyanı bastırmak için görevlendirip diğer taraftan da Mısır'ın yerli halkından teşkil ettiği Megaribe'yi desteklemekteydi⁴⁴⁰. Musa ile Bayık Bey'in merkezden uzaklaştırılması kısmen de olsa Halife Mühtedi'yi rahatlatmıştı. Şimdi bu ikisini birden yok etme planları kuruyordu⁴⁴¹.

Türkler, 5 Haziran 870'de maaşlarının verilmediğini bahane ederek isyan ettiler. Halife ise maaşların Musa ve Ebu Nasr Muhammed'e verildiğini söyledi. Bununla isyan eden asileri kumandanları aleyhine kışkırtmaya çalışıyordu⁴⁴². Taberi'nin verdiği bilgiye göre mali konularda Türkler'in yoğun bir etkisi söz konusuydu. Yukarıda da değindiğimiz üzere Mühtedi'nin Musa b. Boğa ile Ebu Nasr Muhammed'i ödenekleri ve malları yağmalamakla suçladığını biliyoruz. Ancak Ebu Nasr kendisine isnat edilen suçlamaları tümüyle reddedip böyle bir şeyi asla yapmadığını bunu yapan kişinin bizatihi halifenin kendisi olduğunu söyledi⁴⁴³. Daha sonra Halife Mühtedi'nin Ebu Nasr'ı durumu tahlil etmek için yanına çağırması üzerine halifenin huzuruna çıkan Ebu Nasr derhal hapsedilmiştir. Halife diğer taraftan Musa'ya mektup yazarak birliklerini Bayık Bey'in emrine verdikten sonra Samarra'ya dönmesini, Bayık Bey'e gönderdiği diğer mektubunda ise Musa'yı öldürmesini bildiriyordu. Bir tersliğin olduğunu anlayan Bayık Bey, kendisindeki mektubu Musa'ya gösterdi⁴⁴⁴. Bayık Bey, Musa'ya hitaben “ben bundan hiç hoşnut olmadım; bu artık hepimize dokunuyor” diyerek her ikisi de halifenin kendilerinden kurtulmak istediği kanaatine vardılar⁴⁴⁵.

Bayık Bey ile Musa, halifeye karşı bir ittifak kurup Samarra'da bulunan halifenin yanına gitmek üzere yola koyuldular. Bunun üzerine halife onların gelmekte olduğunu öğrenince Ferganalılar'dan, Eşrasyeliler'den, Emekşiyeliler'den ve Türkler'den

⁴³⁹ Tabari, *The History of Al-Tabari*, p.90.

⁴⁴⁰ Apak, *Ana Hatlarıyla İslam Tarihi*, s.318; Akkuş, s.81.

⁴⁴¹ Apak, *Ana Hatlarıyla İslam Tarihi*, s.319.

⁴⁴² *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, s.260.

⁴⁴³ Gordon, “The Turkish Officers of Samarra: Revenue and The Exercies of Authority”, pp.485-487.

⁴⁴⁴ Apak, *Ana Hatlarıyla İslam Tarihi*, s.319.

⁴⁴⁵ Suyuti, s.375.

müteşekkil bir ordu oluşturdu. Bayık Bey halifenin huzuruna çıkıp onun emirlerine harfiyen uyacağını söyledi. Fakat halifenin etrafındaki ulema; “Ey Müminlerin Emiri! Halifelerden hiçbiri senin şecaat derecene erişemedi. Ebu Müslim bu adamdan daha şerli biriydi. Mansur onu öldürdüğünde fitne ateşi sönmüş, taraftarlarının sesi de kırılmıştı.” Bunun üzerine Halife Mühtedi, Bayık Bey’in boynunu vurdurmak suretiyle öldürtüp, askerlerinin önüne attırmıştır⁴⁴⁶. Ertesi gün Bayık Bey’in kardeşi Tagotyan’ın etrafında toplanan askerler ile sarayı korumakla yükümlü olan hilafet kuvvetleri karşı karşıya gelmiştir. Hilafet ordusunda bulunan Türkler, ırkdaşlarının yanına geçerek Mühtedi’yi zor durumda bıraktılar. Her iki taraf arasında oldukça kanlı çarpışmalar yaşandı. Halife Mühtedi, Türkler’den yaklaşık dört bin kadarını öldürmesine rağmen yenilmek üzereydi⁴⁴⁷. Mühtedi’nin yenilmesine sebep olan şey belki de Megaribe askerlerinin de ağır kayıplar vermesiydi. Halife Mühtedi işlerin kötüye gittiğini hissetmez kaçmaya çalışmış fakat Ahmet b. Hakan tarafından yakalanarak esir edilmiştir⁴⁴⁸. Birkaç gün hapis hayatı yaşadıkdan sonra türlü işkencelere maruz bırakılan Halife Mühtedi, 24 Haziran 870’de öldürülmüştür⁴⁴⁹. Ahmet Cevdet Paşa’nın verdiği bilgiye göre Mühtedi işkence içinde öldürülmesine rağmen cisminde tek bir yara izi olmadığına dair birçok kimse şahit tutulmuştur. Halk, Mühtedi’nin eceliyle ölmüş olduğuna inandırılmıştır⁴⁵⁰.

Mühtedi yaklaşık on bir ay halifelik yapmıştır. Öldüğünde otuz sekiz yaşında olan Mühtedi, açık alınlı, esmer tenli, yumuşak yürekli, ela gözlü, asık suratlı, kısa boylu, geniş omuzlu biriydi⁴⁵¹. Mühtedi, Kubbetü’s-Süleybiyye’ye defnolunmuştur ki burası Samarra’daki sarayın dışında yer almaktaydı. Mühtedi gibi Er-Razi’den önce defnedilen Muntasır ve Mu’tezz de aynı yere gömülmüşlerdir⁴⁵².

⁴⁴⁶ İbn Kesir, *El-Bidâye Ve’n-Nihâye*, C.11, s.57; *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, s.261.

⁴⁴⁷ İbn Kesir, *El-Bidâye Ve’n-Nihâye*, C.11, s.58.

⁴⁴⁸ İbnü’l-Esir, s.306.

⁴⁴⁹ Suyuti, s.375; İbn Kesir, *El-Bidâye Ve’n-Nihâye*, C.11, s.58; *The New Cambridge History of Islam*, p.311; Hasan, *İslam Tarihi*, s.351; Kennedy, *The Prophet And The Age of The Caliphates*, p.173; *The Cambridge History of Iran*, Vol.4, p.78; *The Cambridge History of Egypt*, p.94; *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, s.262; Algül, s.341; C. Brockelmann, s.140; Es-Sercani, s.332; Şen, s.64; Akkuş, s.81.

⁴⁵⁰ Ahmet Cevdet, s.101.

⁴⁵¹ Akkuş, s.81.

⁴⁵² Terry Allen, “The Tombs of The ‘Abbasid Caliphs in Baghdad”, *Bulletin of The School of Oriental And African Studies*, University of London, Vol.46; No:3, (1983), pp.424-428.

Halife Mühtedi'nin Hanefi mezhebini benimsediğine dair elimizde güçlü kanıtlar bulunmaktadır. Halife Mühtedi Bağdat'ta İbn Ebu Yusuf ile sürekli iletişim halindeydi ki bu kişi Hanefi fıkhnın önde gelen simalarındandır. Yine Sourdel'in anlatımına göre Mühtedi ataları gibi Alioğullarına düşmandı. Buna kanıt ise Mühtedi'nin Şiiler üzerine uyguladığı baskıydı. Mühtedi bilindiği üzere Cafer b. Mahmud'u önce Ebu Bekir ve Ömer'i kabul etmiyor diye suçlamış ardından da sürgün etmiştir. Ancak bu durum onun Şiilere karşı alenen baskı uyguladığı anlamına gelemmez. Nitekim bahsi geçen kişi Mu'tezz'in veziriydi. Sürgüne gönderilmesi dini değil; daha çok siyasi sebeptiydi⁴⁵³.

2.6. Mu'temid Dönemi Cinayetleri

Ebu'l-Abbas Ahmed 843 veya 845 yıllarında Samarra'da doğmuştur. Mütevekkil ile Fûtyan isimli cariyenin oğludur. Mühtedi'nin görevden alınmasından sonra Cavsak denilen yerden getirilerek Mu'temid ünvanı ile 19 Haziran 870'de hilafet makamına getirilmiştir⁴⁵⁴. Ordu ve halk onun halifeliğini tanıdığı için Samarra'da sükûnet hâsıl olmuştur⁴⁵⁵. Halife Mühtedi'ye biat merasimi yapıldıktan sonra kardeşi Muvaffak devletin doğu hudutlarına vali tayin edilmiştir⁴⁵⁶. Ubeydullah b. Yahya vezir yapılarak idari ve mali işlerden sorumlu tutulmuştur⁴⁵⁷. Başkumandanlık Musa b. Boğa'nın elindeyken ordunun ekseriyeti Türkler'den müteşekkildi⁴⁵⁸. Oğlu Cafer ise veliaht ilan edilerek Mısır'a gönderilmiştir. Bundan sonra Halife Mu'temid devlet işlerini bir kenara bırakıp kendisini zevk u sefaya vermiştir⁴⁵⁹.

Halife Mu'temid devri, Abbasi tarihinin en kanlı isyanlarının yaşandığı bir dönemdir. Onun zamanında çıkan isyanlardan ilki, esasında Mu'tezz zamanında çıkmış fakat bastırılmayıp Mu'temid dönemine sarkan Müsavir b. Abdülhamid eş-Şari'nin Musul havalisinde 867'de başlattığı ayaklanmadır⁴⁶⁰. 868 yılında Musul ve civarını ele geçiren Müsavir, üzerine gönderilen kuvvetleri mağlup etmiştir. 869'da Yarcuh et-Türkî idaresindeki ordu da aynı akıbeta uğramıştır. Bu başarılar Hariciler'i daha da

⁴⁵³ Christopher **Melchert**, "Religious Policies of The Caliphs From Al-Mutawakkil to al-Muqtadir", *Islamic Law and Society*, Vol.3, No:3 (1996), pp.324-327.

⁴⁵⁴ Apak, *Ana Hatlarıyla İslam Tarihi*, s.325; Kennedy, *The Prophet And The Age of The Caliphates*, p.174.

⁴⁵⁵ İbnü'l-Esir, s.308.

⁴⁵⁶ Suyuti, s.376; C. Brockelmann, s.141; Es-Sercani, s.333.

⁴⁵⁷ Tabari, *The History of Al-Tabari*, p.115.

⁴⁵⁸ Apak, *Ana Hatlarıyla İslam Tarihi*, s.325.

⁴⁵⁹ Suyuti, s.376

⁴⁶⁰ Apak, *Ana Hatlarıyla İslam Tarihi*, s.328.

kuvvetlendirmiştir⁴⁶¹. Halife Mu'temid, 870 yılı sonlarına doğru isyancılar üzerine Musa b. Boğa'yı yollamıştır. Hanikin denilen bölgede isyancılar bozguna uğratıldıysa da Müsavir canını kurtarmayı başarmıştır. Müsavir 876-877'deki ölümüne kadar birkaç defa daha halife kuvvetleri ile karşılaştıysa da her seferinde kurtulmayı başarmıştır. Onun ölümüyle bölge dinginliğe kavuşmuştur⁴⁶².

Mu'temid devrinde çıkan bir diğer isyan Filistin valisi İsa b. Şeyh'in başlattığı ayaklanmadır. İsa b. Şeyh bilindiği üzere Mu'temid'e biat etmemiştir. Bunun yanı sıra Mısır'dan halifeye gönderilen vergilere de el koymuştu. Bunun üzerine Halife Mu'temid, Amacûr et-Türkî idaresindeki askeri birliği Filistin'e yolladı. İsa derhal harekete geçerek Dımaşk yakınlarında halife ordusunu karşılamaya karar verdi. Neticede İsa mağlup edilerek ele geçirildi. Amacûr ise başarılarından ötürü Dımaşk'a vali tayin edildi⁴⁶³.

867'de Fars bölgesine hâkim olan Yakup, takip eden yıllarda Herat, Belh ve Kabil'i ele geçirdi. Yakup b. Leys 870-871'de Tahiriler'in merkezi Nişabur'u zapt ve Muhammed b. Tahir'i de esir etti. İsteddiği Horasan valiliği kendisine verilmeyince bütün kuvvetleriyle batıya döndü. 875'de Vasıt'a girince halife'nin kardeşi Muvaffak ile karşılaştı. İki arasında savaşı akmaya kadar sürmüş neticede Yakup b. Leys büyük bir hezimete uğratılmıştır⁴⁶⁴.

870 yılında Muhammed b. Vâsıl Fars bölgesinden sorumlu olan Hâris b. Simâ'yı katlettikten sonra Fars bölgesine hâkim olmuştur. Daha sonra halifeye itaat arz edip bölge haracını gönderdiyse de bu kabul edilmemiştir. Halife Mu'temid derhal bu asi üzerine Müflih ve Taştémir'i sevk etmiştir. Ancak bu iki kumandan da Muhammed karşısında ciddi bir varlık gösterememiştir. Neticede Müflih esir, Taştémir de öldürülünce ordu dağılmıştır⁴⁶⁵.

Şiiilerin on birinci imamı olan Hasan el-Askari 25 Aralık 873'de vefat etmiştir. Şii tarihçiler onun Halife Mu'temid tarafından zehirlendiğini ileri sürmektedirler. Hasan'ın imamlığı yaklaşık altı ay kadar sürmüştür. Bu zaman diliminde Hasan, Abbasiler'den

⁴⁶¹ İbnü'l-Esir, s.311.

⁴⁶² Apak, *Ana Hatlarıyla İslam Tarihi*, s.328.

⁴⁶³ Apak, *Ana Hatlarıyla İslam Tarihi*, s.329; *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, s.265

⁴⁶⁴ Apak, *Ana Hatlarıyla İslam Tarihi*, s.330; *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, s.267.

⁴⁶⁵ Apak, *Ana Hatlarıyla İslam Tarihi*, s.330.

sürekli baskı görmekteydi. O bu nedenle kendisini takip eden Şiiilerle iletişim kurabilmek için yardımcılarını kullanma eğilimindeydi⁴⁶⁶.

Abbasi Devleti'ni zaafiyete uğratan en önemli ayaklanma hiç kuşkusuz Zenci isyanıdır. Bu isyan zuhur ettiğinde halifenin kardeşi Muvaffak, isyan bitene kadar Bağdat'ta kalmış, isyanı buradan bastırmaya çalışmıştır⁴⁶⁷. Bu isyan esasında bir köle ayaklanması değil; bundan ziyade Afrika soyunun denizci tüccarları tarafından desteklenen ve İran Körfezi'nde Abbasiler'i ciddi manada tehdit eden bir ayaklanmaydı⁴⁶⁸. Bu isyanın asileri tahammül edilemez olan iklim şartları altında pirinç ve şeker yetiştirme işinde oldukça zor şartlar altında çalıştırılan işçilerden müteşekkildi⁴⁶⁹. Bu isyanın büyük çoğunluğunu kölelerin oluşturduğu kesin olsa da onların tamamı siyahi değildir⁴⁷⁰. Bir köle ayaklanması olarak lanse edilen bu isyanın arka planında Hariciler bulunmaktaydı ve bunlar köleliği kaldırma yolunda hiçbir adım atmadılar⁴⁷¹. İsyanın lideri Muhammed b. Ali idi. Harici sloganı olan “la hükme illaallah” Muhammed'in bastırıldığı paraların arka yüzünde yazılıydı. Muhammed fırsatçı bir yapıya sahip olduğundan Hz. Ali soyundan olduğunu iddia ediyordu. Böylelikle çevresini daha da kalabalık bir hale getirme düşüncesindeydi⁴⁷².

Zenci kuvvetleri 870 senesinde mağlup edildiyse de ertesi yıl Müvellid kumandasındaki Abbasi ordusunu mağlup edip Basra'yı ele geçirdiler⁴⁷³. Burada Müslüman ordusu savunma savaşı yaparak şehrin çevresini hendeklerle kazdırsa da fayda etmemiştir⁴⁷⁴. İbnü'l-Rumi şehrin düşüşüne o kadar çok üzölmüştü ki bunun için bir ağıt yazmıştır. Bu ağıt şu şekildedir: “Basra'yı saran bu büyük felaketten sonra uyku kalır mı? Zenci İslam'ın ibadethanelerini tahrip ettiğinde uyku kalır mı? Kalbim üzüntüyle dağlanıyor karadan denize kadar her yerde bu felaket sürüp gidecek” diyerek aslında Zenci isyanını en güzel şekilde aktarmıştır⁴⁷⁵. 870-873 yılları arasında Irak'ın güneyinde yer

⁴⁶⁶ M. Moomen, p.44.

⁴⁶⁷ Le Strange, p.247.

⁴⁶⁸ Hamid **Dabashi**, *Shi'ism*, Harvard University Press, London 2011, p.111.

⁴⁶⁹ *The Cambridge History of Egypt*, p.86; Hourani, *A History of The Arab Peoples*, p.64; Arslan, s.30.

⁴⁷⁰ G.H.**Talhami**, “The Zanj Rebellion Reconsidered”, *The International Journal of African Historical Studies*, Vol.10, No:3, (1977), pp.447-451.

⁴⁷¹ Gustave E. **Grunebaum**, *Medieval Islam*, University of Chicago Press, Chicago 1953, p.210.

⁴⁷² Berkey, p.141; Arslan, s.30.

⁴⁷³ Suyuti, s.376; Azimli, *X. Yy'a Kadar Şii Karakterli Hareketler*, s.70.

⁴⁷⁴ S.A.Q Husaini, p.238.

⁴⁷⁵ R. Allen, p.96.

alan verimli tarım arazilerinin tamamını mahvetmişlerdir⁴⁷⁶. Bu isyan sırasında yaklaşık üç yüz kişiyi katlettiler. 872'de bizzat sefere çıkan Muvaffak da mağlup edilmiştir⁴⁷⁷. Halife Mu'temid 873'de bu isyanı bastırmak üzere Musa b. Boğa'yı vazifelendirmiştir. Musa b. Boğa, Zenci lideri Ali b. Muhammed üzerine iki koldan saldırı düzenlemiştir. Musa'nın emrinde bulunan Abdurrahman b. Müflih Ehvaz'da, İshak b. Kundacık Basra'da Zenciler'le çarpışmıştır. Bu iki kumandan da Zenciler'i mağlup ederek işgal ettikleri yerleri tekrar almışlardır. Ancak bu galibiyetler çok fazla sürmemiş; Musa b. Boğa'nın bölgeden ayrılmasıyla Ali b. Muhammed toparlanma fırsatı yakalayıp Muhtara adlı şehri üs edinmiştir⁴⁷⁸.

Halife Mu'temid 877 yılında Zenci isyanını bastırmak için büyük bir sefer düzenlemeye karar verdi. Samarra'da hazırlıklara başlayan halifenin kardeşi Muvaffak, yanında Musa b. Boğa olduğu halde büyük bir orduyla isyan bölgesine doğru harekete geçti. Fakat ordu Bağdat'a ulaştığı esnada Musa b. Boğa'nın vefat etmesi bu büyük seferi baltalamıştı. 878 yılında Süleyman liderliğinde Vasıt'a hareket eden Zenciler, bölge valisi Muhammed b. Müvellid'i büyük bir yenilgiye uğratarak şehri talan edip birçok Müslümanı da katlettiler⁴⁷⁹.

Zenciler, Vasıt'ı ele geçirince Bağdat için tehlike çanları çalmaya başlamıştı. Muvaffak onları tamamen yok etmek için gereken hazırlıkları tamamlayıp 879 yılında Mesrûr el-Belhî'yi Ehvaz'a vali tayin ederek Zenciler ile savaşmasını emretti⁴⁸⁰. Mesrûr ise Tekin el-Buhari'yi kendi yerine vekil tayin ederek Ehvaz'a gönderdi. Tekin burada Zenciler'e karşı başarılı hücumlar gerçekleştirdi. Bu saldırılara daha fazla direnemeyeceğini anlayan Zenci liderlerinden Ali b. Abân, Tekin ile barış müzakerelerine başladı. Ancak Mesrûr, Tekin'in Zenciler tarafına katılacağını zannederek onu geri çağırıp hapsettirmiştir. Hemen ardından Zenciler ile savaşmak üzere Ağartmış et-Türkî'yi yollamıştır. 880'de Ali b. Abân ile yapılan savaşı Ağartmış kaybetmiştir. Çarpışmalar esnasında pek çok asker ile birlikte Ağartmış da öldürülmüştür⁴⁸¹. Bundan sonra Muvaffak gerekli hazırlıkları yaptıktan sonra, önce oğlu Ebu'l-Abbas'ı yola çıkarıp ardından da esas ordusuyla harp sahasına gelerek isyancılara karşı bir mücadele

⁴⁷⁶ *The Cambridge History of Egypt*, p.86.

⁴⁷⁷ C. Brockelmann, s.141.

⁴⁷⁸ Apak, *Ana Hatlarıyla İslam Tarihi*, s.334.

⁴⁷⁹ İbnü'l-Esir, s.315; Apak, *Ana Hatlarıyla İslam Tarihi*, s.335-336

⁴⁸⁰ Ahmet Cevdet, s.107.

⁴⁸¹ Apak, *Ana Hatlarıyla İslam Tarihi*, s.336; *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, s.270.

başlatmıştır⁴⁸². Muvaffak 880-883 yılları arasında büyük uğraşlar verdi. 882 yılında Ahvaz'dan onları söküp atmayı başardı⁴⁸³. 883'de isyan lideri Ali b. Muhammed yakalanıp, isyan merkezi Muhtara şehri de tamamen tahrip edildi. Bu şekilde yaklaşık yirmi yıl boyunca devleti meşgul eden ve bölgeyi istikrarsızlaştırıp kana bulayan korkunç isyan, Muvaffak tarafından bastırılmış oldu⁴⁸⁴.

Mesudi'nin verdiği bilgiye göre bu korkunç topluluk 883 yılında mağlup edilmesine rağmen tamamen yok edilememiştir. Merkeze uzak bölgelerde hayatlerini sürdüren Zenciler, geceleri gizlilik içerisinde dışarı çıkıp, köpek arayıp, bulduklarını kesip karınlarını doyururlardı. Yine onların içinden biri öldüğünde onun etini kesip bölüşürlerdi⁴⁸⁵.

880 yılında Ahmed b. Abdullah el-Hicabi kendisini Horasan, Kirman ve Sicistan'ın hâkimi ilan edip Irak'a da göz dikmiştir. Kendi adına para bastırıp diğer yüzüne de Mu'temid'in adını koydurmuştur. 880 yılının sonlarına doğru kendi gulamlarınca öldürülünce bu isyan da böylelikle bastırılmış oldu⁴⁸⁶.

2.6.1. Mutemid'in Ölümü ve Şahsiyeti

Halife Mu'temid'in siyasi gücü 883 yılından itibaren ciddi manada azalışa geçmiş, 890 yılında ise otoritesi tamamen çökmüştü. Bunun sebebi kardeşi Muvaffak'ın idareyi ele geçirmesi ve ordunun da onun emrinde olmasıydı. Mu'temid, Muvaffak'ın bütün gücü kendisinde toplamasından son derece rahatsızlık duyduğu için Mısır'a, İbn Tolun'a sığınmak istediye de İbn Tolun'un buna yanaşmaması nedeniyle vazgeçmiştir. Mu'temid bir halk meclisi toplamış ve burada aldığı karar neticesinde oğlu Mufavvaz'ı veliahtlıktan düşürerek kardeşinin oğlu Ebu'l Abbas'a biat etmiştir. Mu'temid bu biat merasiminden birkaç ay sonra aniden vefat etmiştir. Kimilerine göre zehirlenerek kimilerine göreyse uykusunda boğularak öldürülmüştür⁴⁸⁷. Halife Mu'temid

⁴⁸² *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, s.270.

⁴⁸³ Mesudi, s.420; Azimli, *X. Yy'a Kadar Şii Karakterli Hareketler*, s.70.

⁴⁸⁴ Suyuti, s.377; Apak, *Ana Hatlarıyla İslam Tarihi*, s.337; Azimli, *X. Yy'a Kadar Şii Karakterli Hareketler*, s.70; C. Brockelmann, s.144; Berkey, s.141; *The Cambridge History of Egypt*, p.86; Hitti, s.639; Es-Sercani, s.334; Arslan, s.30; Ahmet Cevdet, s.107; *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, s.270.

⁴⁸⁵ Mesudi, s.421.

⁴⁸⁶ Suyuti, s.377.

⁴⁸⁷ Suyuti, s.380; Hasan, *İslam Tarihi*, s.359; A.S. Tritton, "Sidelights on Muslim History", *Bulletin of The School of Oriental and African Studies*, University of London, Vol.21, No:1/3, (1958), pp.464-468.

musikişinas bir kişiydi. Onun zamanında müziğe, şiire ve dansa çok önem verilmiş hatta İbn Hurdadbih, müzik ve dans ile ilgili son derece önemli diyebileceğimiz bir çalışma gerçekleştirmiştir⁴⁸⁸.

2.7. Mu'tazid Dönemi Cinayetleri

Ebu'l-Abbas b. Talha, Muvaffak'ın Rum asıllı Zirâr adındaki cariyesinden Nisan 857'de doğan oğludur. O, ülkenin fiili idarecisi konumunda olan Muvaffak'ın son iki yılı esnasında iktidarın hakiki sahibi olmuş, Halife Mutemid'in ölümünden sonra da Mu'tazid unvanıyla halife seçilerek iktidarı resmileştirilmiştir⁴⁸⁹. Mu'tazid'a, babası ve Musa b. Boğa tarafından oluşturulan Türk ordusu tevarüs etmişti. Ordu, Mu'tazid'ın taht-ı müddetinde ona sadık kalıp onun politikalarının yegâne destekçisi olmuştur. Mu'tazid, halife olur olmaz hükümetin kontrolündeki toprakları artırma düşüncesine kapıldı⁴⁹⁰. O bu amaçla sağlam bir finans sistemi kurmak için yeni bir hükümet kadrosu ihdas etti. Mu'tazid, işkence sonucu öldürttüğü Ebu's-Sakr'ın yerine vezaret makamına Ubeydullah b. Süleyman b. Vehb'i⁴⁹¹ getirdi. Ordu kumandanı Bedr idi. Mu'tazid'ın oğlu Bedr'in kızıyla evlenmiş ve bu iki aile arasında ciddi bir akrabalık oluşturulmuştur⁴⁹². Mu'tazid'ın halifeliğini ilk tanıyan Ağlebiler'den Ziyadetullah olmuş, yeni halifeyi tebrik maksadıyla hediyeler takdim etmiştir. Mu'tazid tahta çıktıktan hemen sonra Mısır valisi Humaraveyh'in kızıyla evlenerek akrabalık tesis etti⁴⁹³.

Mu'tazid halife olur olmaz Saffari hükümdarı Amr b. Leys'in elçisi Bağdat'a gelerek halifeyi tebrik edip bağlılık arz etmiş ve ardından Horasan'ı talep eden mektubu

⁴⁸⁸ Hitti, s.578.

⁴⁸⁹ Apak, *Ana Hatlarıyla İslam Tarihi*, s.342; William G. Millward, "The Adaptation of Men to Their Time: An Historical Essay by Al-Yaqubi", *Journal of The American Oriental Society*, Vol.84, No:4, (Oct.-Dec. 1964), pp.334-337.

⁴⁹⁰ Kennedy, *The Prophet And The Age of The Caliphates*, p.180; Saim Yılmaz, *Mu'tazid ve Müktefi Döneminde Abbasiler*, Kayıhan Yayınları, İstanbul 2010, s.80.

⁴⁹¹ Irak Hristiyanları, Abbasilerin ikinci yüzyılında idari görevlere getirilen ikinci büyük yetenek havuzuydu. Bunlardan Vehb ailesi çok mühimdir ki birçok vezir, müderris, memur bunlardan yetişmiştir. Mu'tazid ve Müktefi'ye vezirlik yapan el-Kasım b. Ubeydullah b. Süleyman b. Vehb bu ailedendi. Kendisi İshak b. Huneyn'i hizmetine alıp ona Aristoteles'in Fizik kitabını çevirtirdi. Yine Yunanlılar'dan Tıp Tarihi üzerine kitaplar çevirtirmiştir. Bkz. Guntas, s.129.

⁴⁹² Kennedy, *The Prophet And The Age of The Caliphates*, p.180; Yılmaz, s.80.

⁴⁹³ Amira K. Bennison, *The Great Caliphs: The Golden Age of The Abbasid Empire*, Yale University Press, London 2009, p.41.

sunduğunda halife de onu Horasan valiliğine tayin etmek zorunda kalmıştır⁴⁹⁴. Ancak Amr bir süre sonra buralarla yetinmeyip Maverâünnehir'e de göz dikmiştir. Halife bunu da kabul edip Maverâünnehir'i Samanoğulları'ndan alıp kendisine vermiştir (Şubat 898). Ancak Samani orduları bir süre sonra Amr'ı mağlup edip bölgenin tek güçlü devleti olduklarını gösterdiler. Halife de bunun üzerine Amr b. Leys'in hâkim olduğu her yeri Samani emiri İsmail b. Ahmed'e vermiştir⁴⁹⁵. Amr ise önce hapsedilmiş ardından Bağdat'a, halifenin huzuruna gönderilmiştir. Halifenin huzurunda Amr b. Leys idam edilmek suretiyle öldürülmüş ve nihayetinde Saffariler büyük bir darbe almıştır⁴⁹⁶.

Halife Mu'tazid döneminde ele alınması gereken bir diğer sorun Dülefililer meselesiydi ki onlar Cibâl bölgesinde yarı bağımsız bir biçimde hareket etmekteydiler. Dülefi Emiri Ahmed b. Abdülaziz, Rey üzerine saldırıp Horasan valisi Rafi'yi mağlup edip onun kaçmasına sebep olmuştu. Ancak bu galibiyetten kısa bir süre sonra Ahmed vefat edince Rafi geri dönerek şiddetli bir savaştan sonra 893'de Rey'i tekrar ele geçirdi. 896'da tekrar Dülefililer üzerine yürünmüş, Cebel'e girilmiş, Ömer b. Abdülaziz eman dileyince bu kabul edilerek kendisine hil'at giydirilmiştir⁴⁹⁷. Ancak 897 yılında tekrardan Abbasi-Dülefi ilişkisi bozulmuştur. Hanedan lideri Ebu Leyla Haris b. Abdülaziz başlattığı isyan sonucunda çıkan çatışmada öldürülünce Dülefililer'in siyasi varlığına son verilmiş oldu. Bundan sonra onların toprakları Abbasi halifeleri tarafından tayin edilen valilerce yönetilmeye başlandı⁴⁹⁸.

Mu'tazid'in son seferi, Sugûr bölgesini ele geçirmiş olan Vâsıf el-Hadim üzerine olmuştur. Vâsıf, Sacoğulları'ndan İbn Ebi's-Sac ile arasının açılması üzerine onun yanından ayrılarak askerleriyle birlikte Malatya'ya gelerek burayı ele geçirdi. Bundan sonra halifeye mektup yazıp Sugûr bölgesine vali tayin edilmesini bildirdi. Ancak Mu'tazid'in bunu kabul etmediği bilinmektedir. Mu'tazid, Massisa'da bulunan Sevda kilisesinde üç gün kalıp ordunun ikmalini yaptıktan sonra bizzat Aynizerba'ya ulaşan ve oradan savaş mevkiine gitmek üzere hareket eden Mu'tazid'a, Vâsıf el-Hadim'in yakalandığı haberi getirildi. Yakalandıktan sonra Bağdat'a getirilen Vâsıf'ın, 900

⁴⁹⁴ Yılmaz, s.86.

⁴⁹⁵ Apak, *Ana Hatlarıyla İslam Tarihi*, s.342.

⁴⁹⁶ *The Cambridge History of Iran*, Vol.4, p.138.

⁴⁹⁷ Yılmaz, s.91.

⁴⁹⁸ Apak, *Ana Hatlarıyla İslam Tarihi*, s.345; Yılmaz, s.91.

yılında asılarak öldürüldüğü bilinmektedir. Böylece Sugûr yeniden istikrara kavuşturuldu⁴⁹⁹.

2.7.1. Karmatiler Hareketi

Karmati isyanı her sene adam başına bir dinarlık yeni bir verginin ihdas edilmesine karşı bir tepki olarak gelişmişti. Bu vergi ise çift resmi toplamaktan sorumlu olan Ahmet et-Tâî tarafından emredilmişti. Bunun dışında İslam Tarihi'nde ilk defa olarak gelirden yüzde yirmi oranında bir vergi daha alınmaktaydı ki alınan bu vergi zengin-fakir herkesi, toplumun her katmanını rahatsız etmişti⁵⁰⁰. Karmatiler bütün bu ekonomik sıkıntıları ve devletin cebri noktada yaptığı zorlamaları, isyanını daha da büyütme fırsatı olarak telakki edip, bütün olumsuzlukları fırsata dönüştürmüştü. IX.-XII. yy'da İslam âleminde, eşitlik esasına dayanarak geniş bir sosyal ve adalet hareketlerinin savunucusu ve uygulayıcıları olarak ortaya çıkan Karmatiler, özellikle kalabalık çiftçi kitleleri arasında geniş ve etkili propagandalara girişerek bazı halk kitlelerinin kendilerine katılmalarını sağladı⁵⁰¹.

Karmati hareketi, Abbasi halifesi Mu'temid devrinde göçebe topluluk olan bedeviler tarafından başlatılmış; Mu'tazîd, Müktefî ve Muktedir dönemlerinde Irak ve Suriye bölgelerini tehdit eder bir vaziyet almıştır⁵⁰². Kaynakların mutabık bildirimine göre, Abbasilerin 883 yılına kadar Zenci isyanıyla uğraşması ve sonrasında çeşitli bölgelerde Harici ve bedevilerin çıkarmış oldukları isyanların yanı sıra bağımsız devlet haline gelmiş veya devlet olma yolunda olanlarla mücadele etmek zorunda kalması, Karmatilerle ilgilenmeyi engellemiştir⁵⁰³. Ancak Abdullah Ekinci'nin verdiği bilgiye göre Abbasiler yukarıda belirtilen sebeplerden dolayı Karmatilerle ilgilenememiş değildir. Bundan ziyade Karmati hareketi, Zenci isyanından beri Güney Irak'da denetimlerini etkili bir şekilde kuramamış olan Abbasilerin dikkatinden öyle ya da

⁴⁹⁹ Yılmaz, s.261.

⁵⁰⁰ *The New Cambridge History of Islam*, p.328; *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, s.287.

⁵⁰¹ Abdullah **Ekinci**, "İsmaili-Karmati Mücadelesi", (*Selçuklu Siyasi Tarihi Bildiriler*) Edt. Prof. Dr. Metin Hülagü, TTK, Ankara 2014, s.4.

⁵⁰² Algül, s.343.

⁵⁰³ Yılmaz, s.238; İbn Kesîr, *El-Bidaye ve'n-Nihâye*, (Çev. Mehmet Keskin), C.12, İstanbul 1995, s.137.

böyle kaçmıştır ve ancak 892 yılında Kûfe'den gelen raporlar sayesinde bu isyancı güruhun farkına varabilmişlerdir⁵⁰⁴.

Abbasiler, Karmati isyanına karşı, bu isyanların büyümesini engellemek adına onların sadece “dâî”⁵⁰⁵ dediğimiz elebaşlarını öldürmekle yetinmiştir. Nitekim 900 yılında düzenlenen askeri operasyonda, isyana katılanların çoğunun çiftçi-köylü sınıfından oluşmasından dolayı sadece liderlerinin öldürülmesi yoluna gidilmiştir⁵⁰⁶. Böylelikle halkın tepkisini çekmek istememişlerdir. Bunun hemen ardından Suriye dâîsi Hamdan Karmat, 902 yılında kayımbiraderi olan Abdân'ı, isyana teşvik etmiş ve o da emrindeki Zikreveyh b. Mikreveyh aracılığıyla planını tatbik etmişti. Zikreveyh bu yıl hacdan dönen kafiyeyle saldırıp, hacıları soymuş ve bütün çevreyi korku içerisinde bırakmıştı. Ancak merkezi otoritenin kumandanı Ahmet et-Tâî kumandasındaki İbn Tolun'un ordusu, Zikreveyh'in ordusunu mağlup ederek onu da başından yaralamıştı. Neticede takriben beş gün sonra ölen Zikreveyh'den hemen sonra Suriye/Salamiya bölgesindeki Karmatiler imha edilmiştir⁵⁰⁷. F. Daftary'nin verdiği bilgiye göre ise merkezi liderliğe sadık olan Irak'daki dâî Zikreveyh b. Mikreveyh, 902 senesinde önce Abdân'ı öldürtmüş ve onun ölümünün ardından Hamdan b. Karmat ortadan kaybolmuştu. Dolayısıyla da 902 senesinde gerçekleştirilen hareketleri bizzat Zikreveyh'in organize ettiği anlaşılmaktadır⁵⁰⁸.

Mu'tazid'in uğraşmak zorunda kaldığı bir diğer Karmati grubu 889'da Bahreyn'i ele geçirmiş olan Ebu Said el-Cennabi idi. İsmaili davanın en önemli temsilcilerinden olan Ebu Said, bölgenin en etkili ailelerinden olan Hasan b. Senbâr'ın kızıyla evlendi ve kısa zamanda gerek bedevilerin gerekse İranlıların desteğini sağlayarak bölgede iyice güçlenmişti. 899 yılına gelindiğinde Bahreyn'in geniş bir bölgesini ve Doğu Arabistan'ın kıyısındaki Katif'i denetimi altına alması Basra'daki Abbasi idarecilerini telaşlandırdı. Ebu Said, merkezi otorite tarafından sıkıştırıldığında çöllere kaçıp gerilla savaşı yaparak Abbasi ordusunu yıpratıyordu. Merkezi idare 901 yılında bunlar üzerine

⁵⁰⁴ Abdullah **Ekinci**, *Ortadoğu'da Marjinal Bir Hareket: Karmatiler*, Odak Yayınları, Ankara 2005, s.141.

⁵⁰⁵ “Dâî” ç. “Duât” Arapça bir kelime olup propaganda yapan, davetçi, davet sahibi manalarına gelmektedir. Bkz. Serdar **Mutçali**, *Arapça-Türkçe Sözlük*, Dağarcık Yayınları, Ankara 2012, s.306.

⁵⁰⁶ Yılmaz, s.239.

⁵⁰⁷ Azimli, *X. yy'a Kadar Şii Karakterli Hareketler*, s.90; Arslan, s.226; *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, s.287; Ekinci, s.142.

⁵⁰⁸ Farhad **Daftary**, *Ismailis Their History and Doctrines*, Cambridge University Press, USA, p.117.

Abbas Amr Ganevi'yi gönderdiyse de Ebu Said bu ordunun tamamını kılıçtan geçirmişti⁵⁰⁹. İlgili rivayetler Ebu Said'in Bahreyn bölgesinde bu kadar kısa bir zamanda başarıya ulaşmasını, bölge halkının İslam'ın emir ve yasaklarından haberi olmayan, şiddeti ve savaşı davet eden cahil kimselerden oluşmasıyla izah etmektedir⁵¹⁰.

Muktedir Billah döneminin 913 yılında Karmati reisi Ebu Said el-Cennabi'ye "namazı ve zekâtı terk etmesi; Allah'ı zikreden, tespih ve tahmidde bulunan kimseleri horlaması, dinle alay etmesi, hür insanları köle edinmesi" nedeniyle ona kınar nitelikte bir mektup gönderdi. Ancak el-Cennabi'nin bu tarihte ölmesinden dolayı mektup oğlu Ebu Tahir Süleyman'a ulaştırıldı. Ebu Tahir buna cevap olarak; "Mu'tazid'in kendileri üzerine yürüdüğünü ve kendi ordusunun sadece bunlara karşılık verdiğini söyledi. Yine namaz ve zekât hususunda bunları terk etmediklerini ve bunun doğruluğunu ispat etmenin mümkün olmadığını" belirtti⁵¹¹.

Yirmi bin kişilik ordusu olan Ebu Said'in 913 yılında bir hizmetkârı tarafından öldürülmesiyle Fatımi-Karmati ilişkisi tamamen kopmuştu. Esasında Fatımi-Karmati ilişkisinin yolunda gittiği hiçbir dönem düşünülemez. Bu iki oluşum da Şiiliği benimsemesine rağmen akideleri farklıdır. Yine W. Ivanow'a göre "her ikisi de sosyal, ekonomik ve etnik durum itibarıyla farklıydılar"⁵¹². C.E. Bosworth ise; "Fatımi-Karmati ilişkileri belirsizdir. X. yy'ın ilk yarısında gerçekleştirilen eylemlere bakıldığında her ikisinin de ayrı hareket ettiği görülmektedir" demektedir⁵¹³. Diğer taraftan Albert Hourani'nin verdiği bilgiye göre Şiiler arasındaki ilk ayrılıklar X. yy'ın başlarında tezahür etmişti. Bundan önce Şiiler arasında (Karmati-Fatımi) bir birlik olduğunu, onların müşterek; ortak bir mefkûre uğrunda mücadele ettiklerini belirtmiştir⁵¹⁴. Ancak Ebu Said'in Fatımiler tarafından öldürüldüğü düşünüldükten sonra her iki grup arasında bitmek tükenmek bilmeyen mücadeleler de başlamış olacaktır⁵¹⁵. İslam dünyasının batısındaki Müslümanlar Ubeydullah'ın imamlığını kabul ederken Doğu'da, Irak'da Muhammed b. İsmail'in imameti üzerinde ısrar eden

⁵⁰⁹ Kennedy, *The Prophet and The Age of The Caliphates*, p.184; Yılmaz, s.247; Azimli, *X.yy'a Kadar Şii Karakterli Hareketler*, s.91; Ekinci, s.173.

⁵¹⁰ Yılmaz, s.249.

⁵¹¹ Arslan, s.229.

⁵¹² W. Ivanow, *Ismaili Tradition Rise of The Fatimids*, Oxford University Press, UK 1942, p.70.

⁵¹³ C. E. Bosworth, s.70.

⁵¹⁴ Hourani, p.40.

⁵¹⁵ Ekinci, s.175.

Karmatiler, onun imametini kabul etmiyordu⁵¹⁶. Ebu Said'in öldürülmesinden sonra yerine oğlu Ebu Tahir Süleyman geçmişti. Ebu Tahir, Şiilerin doktrinlerini tam manası ile öğrenebilmek için *Kitabü'l-Belagati's-Sabiat* adlı eseri getirtti. Bu kitabı okuyup Şiiğin hakikatlerini öğrenebilme fırsatı yakaladı⁵¹⁷. Ebu Tahir göreve gelir gelmez hac yollarını kesip birçok hacıyı öldürdü ve mallarını da yağmaladı⁵¹⁸.

Karmatilerin Ebu Tahir liderliğinde 911-923 yılları arasında önemli eylemleri bulunmamaktadır. Bu dönemde onların oluşum ve toparlanma süreci içerisinde oldukları görülmektedir. Ancak yine de küçük gruplar halinde insanların yollarını keserek özellikle de hac kafilelerine büyük zararlar vermişlerdi. 914 yılında Mekke'den dönmekte olan hac kafilisine saldıran Karmatiler, hacıların değerli eşyaları olarak ne varsa cümlesini yağmalayarak birçok kadın ve çocuğu da esir almışlardı⁵¹⁹.

Karmatiler 923-930 yılları arasında çok kanlı eylemlerde bulunarak yüzyıllar sonra bile unutulmayacak olan derin izlenimler bırakmışlardır. Karmati lideri Ebu Tahir bin yedi yüz adamı ile Basra'ya girip şehri talan etti. Vezir İbnü'l-Furat onların üzerine asker gönderdiyse de Abbasi ordusu çölde imha edilmiştir. 924 yılında Mekke'den dönen hac kervanına saldırı yaparak hükümet merkezini büyük bir korku içerisine sokmuşlardır. Bunun akabinde hükümet kadrosunda önemli değişiklikler yapılarak İbnü'l-Furat vezaretten def edilmiş yerine Munis tayin edilmiştir⁵²⁰.

Halife Muktedir 926 yılında Yusuf Ebi's-Sac adındaki emirini Karmatiler ile muharebe etmek için Vâsit'a gönderdi. Ebu Tahir ise Kûfe üzerine yürüdü. Karmati ordusunun azlığını gören Yusuf Ebi's-Sâc, "bunlar benim elimdedir" diyerek daha harbe girişmeden evvel halifeye müjdeleyici haberi gönderdi fakat Karmatiler onların hepsini kılıçtan geçirdi. Ebi's-Sâc ve diğer emirler katledildi. Bunların bakiyeleri ise Bağdat'a çıplak vaziyette erişti. Bu durumu gören halife, Mûnis kumandasında bir ordu daha sevk ettiyse de bunlar da Karmatiler karşısında çareyi firarda görüp kaçmışlardı⁵²¹.

⁵¹⁶ Hamid **Haji**, *Founding The Fatimid State*, Touris Publishing, London 2006, p.11; *The New Cambridge History Of Islam*, p.330.

⁵¹⁷ **Nizamülmülk**, *Siyasetname*, (Çev. Nizamettin Bayburtlugil), Dergâh Yayınları, İstanbul 2014, s.245.

⁵¹⁸ Azimli, *X.yy'a Kadar Şii Karakterli Hareketler*, s.92.

⁵¹⁹ Arslan, s.230.

⁵²⁰ Kennedy, *The Prophet and The Age of The Caliphate*, p.191-192; Azimli, *X.yy'a Kadar Şii Karakterli Hareketler*, s.94.

⁵²¹ Ahmet Cevdet, s.126.

Karmatiler, 929 yılında eşi benzeri görülmemiş bir hadisenin ibtidasını oluşturmuşlardı. Tevriye günü Kâbe'ye baskın düzenleyerek onun kutsiyetini ayaklar altına almışlardı. Ebu Tahir liderliğindeki Karmatiler, Kâbe'ye gelerek içerideki birçok kişiyi kılıçtan geçirerek mallarını yağmalamışlardı⁵²². Bu esnada Ebu Tahir: “ben Allah’ım, ben Allah ileyim, yaratan benim!” demişti. İnsanlar kaçışarak Kâbe'nin örtüsüne yapışıyordu fakat yine de öldürülüyorlardı. Kâbe'nin örtüsünü parçalayarak Hacerü'l-esved'i yanlarında götürdüler. Bütün bunları yaparken naralar atarak “Ebabil kuşları nerede? Ebrehe askerlerine atılan taşlar nerede?” demişlerdi⁵²³. Bu hadise ile ilgili er-Rebi b. Süleyman şöyle söylemiştir:

“Karmatilerin orada buldukları sene Mekke'deydim. İçlerinden biri, su oluşunu sökmek için Kâbe'nin üzerine tırmandı. Ben de onu izliyordum fakat sonunda sabrım kalmadı. Ya rabbi! Daha ne kızdırabilir ki seni dedim. Bunun üzerine adam kafası üzerine yere çakılarak oracıkta öldü”⁵²⁴.

Karmatilerin Mekke ve Kâbe'ye yaptıkları, Fatımi hükümdarı Ubeydullah Mehdi'ye ulaşınca, Ebu Tahir'in yaptıklarını kınayarak, “bu yaptıklarınla bizim ve taraftarlarımızın, davet ve devletimizin küfür ve ilhâd ismini almasına sebep oldun. Eğer Mekke halkı, hacılar ve diğerlerinden almış olduğun malları iade etmeyip, Hacerü'l-esved'i yerine koymaz, Kâbe örtüsünü de iade etmezsen dünya ve ahirette ben senden uzağım” demiştir. Karmatiler bu mukaddes taşı 951 yılına kadar iade etmemişlerdi⁵²⁵.

Karmatiler bugünkü Cumhuriyet rejimine benzer bir yönetim tesis etmişti. Onların gücü XI.yy'ın sonlarına doğru iyice azalmıştı. Onlar yıkıldıktan sonra takriben iki-üç yüzyıl kadar daha “Karmati doktrini” özellikle Bahreyn ve çevresinde etkili olmuştur⁵²⁶.

⁵²² Hodgson, s.491.

⁵²³ Suyuti, s.396; Hitti,s.605; C. Bostworth, s.70; Arslan, s.244; Algül, s. 346; Azimli, *X.yy'a Kadar Şii Karakterli Hareketler*, s.94; Nizamülmülk, s. 246.

⁵²⁴ Suyuti, s.70.

⁵²⁵ Arslan, s.245.

⁵²⁶ C. Bostworth, s.72.

2.7.2. Mutazıd'ın Ölümü ve Şahsiyeti

X. yy'ın başında insanların üç türlü yönetim erkini oluşturmaktaydı. Bunlar fakihler, âlimler ve nedimlerden müteşekkildi. Mesela Mubarrad'ın talebesi Ez-Zaccâc, Halife Mu'tazıd'ın nedimiydi. Fakih, âlim ve nedim statüsündeki vazifelerinden dolayı yıllık olarak üç yüz dinar tutarında bir ödenek almaktaydı⁵²⁷. Edebiyatçı ve astrolog olan Ebu el-Enbas Muhammed b. İshak ve ünlü yazar ve düşünür olan es-Serahsi, Mu'tazıd'ın nedimi idi. Her ikisi de oldukça yüksek ödeneklere haizdi. Muhtemelen bu kişi halifenin sırlarından birini ihlal ettiği için katledilmiştir⁵²⁸. Bir başka rivayete göreyse Vezir Ubeydullah ve Türk kumandanı Bedr'in entrikaları sonucunda öldürülmüştü. Buna göre es-Serahsi, Ubeydullah'dan sonra vezarete bir başkasını düşünmüş, bu da ona pahalıya mal olmuştu⁵²⁹. Ünlü astronom ve matematikçi olan Sabit b. Kurra el-Harranî de, Mu'tazıd'ın istifade ettiği kişiler arasındaydı. Ancak bu kişi yazdığı eserler hakkında pek fazla bilgimiz bulunmamaktadır. Bunun sebebi onun hayatı konusunda hemen hemen hiçbir incelemenin yapılmamış olmasıdır⁵³⁰. Ancak Sabit'in Harranlı bir Sabian⁵³¹ olduğuna kuşku yoktur. Kendisine Harran'da baskı yapılması sonucunda Bağdat'a gelmiş ve Mu'tazıd'ın maiyetine girmiştir⁵³². Burada silindir, koni, dik üçgen ve zamanın ölçümü üzerine müstakil matematik kitapları yazdı ve nicelik teorisini geliştirmede önemli katkılarda bulundu⁵³³. Fakihler arasında sayabileceğimiz Ebu'l-Hüseyin Ahmed b. Muhammed el-Nuri bulunmaktaydı ki kendisi Bağdat sufileri arasında seçkinliğini korumuştur. Bir keresinde Mu'tazıd'a ait olan şarap küpünü kırmış ve halife bu noktada onu sorguladığında o bilhassa pazar yerlerinde kamu ahlakını denetlemekle sorumlu bir memur, muhtesip olduğunu iddia etti. Halife Mu'tazıd; "seni buraya kim tayin etti?" diye sorduğunda ise Nuri; "halifeyi tayin eden her kimse beni de o tayin etti" cevabını verdi. Bunun üzerine Mu'tazıd'ın övgüsüne

⁵²⁷ M.S. Khan, "Miskawayh and The Buwayhids", *Oriens*, Vol.21/22, (1968/69), pp.238-239.

⁵²⁸ A.G. Chejne, "The Boon-Companion in Early Abbasid Times", *Journal of The American Oriental Society*, Vol.85, No:3 (1965), pp.327-331.

⁵²⁹ Guntas, s.126.

⁵³⁰ Francis J. Carmody, "Notes on The Astronomical Works of Thabit B. Qurra", *Isis*, Vol.46, No.3, (1955), pp.235-237.

⁵³¹ Sabianlar Harran'da resmîyette kendilerini Müslim ya da Hıristiyan olarak tarif ediyor, easında ise gizli pagan olarak yaşıyorlardı. Sabaianlar X. Yy'dan itibaren Abbasi sarayında tesirli bir hal almaya başlayarak devlet kademesinde üst düzey mevkiler elde ettiler. Bkz. Berkey, p.169.

⁵³² Berkey, p.170.

⁵³³ Goldziher, s.146.

mazhar olarak kendisine bir ödenek tahsis edildi. Nuri ise kendisine tahsis edilen meblağı Bağdat sufileri arasında dağıtmıştır⁵³⁴

Arapların VIII. yy'da başlatmış olduğu çeviri hareketleri Mu'tazid zamanında da tüm hızıyla devam etmiştir. Bu dönemde de bilimsel ve felsefi türden pek çok eser Arapça'ya tercüme edilmiştir. Bu sayede Müslüman bilimadamları Aristo felsefesi ile daha yakından tanışma fırsatı yakalamıştır⁵³⁵.

Mu'tazid devrinde kültürel anlamda bir mihne politikasının güdüldüğünü görmekteyiz. Onun zamanında kitapçılara konan sansür, kışkırtıcı tanrıbilimsel tartışmalarını ve Bağdat'ta kaynayan kazanın taşmasını önlemek amacıyla konmuştur. Satışı yasaklanan kitaplarda insanları (Zenci-Karmati) bu tip gösterilere yöneltecek türden konular yer almaktadır. Buradan da anladığımız üzere bu sansürün amacı kamu düzenini sağlamaktı; doktrinsel bir içeriği bulunmuyordu⁵³⁶. Böyle bir şey olsa, o zaman Mu'tazid devrinde de devam ettirilen çeviri faaliyetlerine son verilmesi gerekirdi. Ancak buna son verilmeyip aynı süratle devam ettiği görülmektedir. Bir başka yasaktan da bahsetmemiz gerekmektedir ki o da *kasas* dersleri idi. Artık camilerde, pazarlarda, sokak aralarında böyle şeyler yapılmayacaktı. Yine Muaviye'ye karşı açıktan bir lanet okumamaları, vaizlere açık bir dille anlatılmıştı. *Kasas* dediğimiz şey Cahiliye döneminden gelen bazı efsanevi şeyler, Yahudi-Hıristiyan geleneği ya da İran orijinli bir materyaldir. *Kasas*'a karşı neden bu derece yasakçı olduğuyula ilgili onların toplum nezdinde son derece tesirli oldukları, kitleleri isyana kolaylıkla teşvik edebildikleri ve düşmanca nefretleri aşılayabilecekleri örnek olarak gösterilebilir⁵³⁷.

Mu'tazid, kan dökmeye çok istekliydi ve öldürdüğü kişiyi seyretmeye bayılırdı. Kızdığı zaman, gözünün önünde bir çukur açtırır, sonra baş üstüne dikerek çukura sokar,

⁵³⁴ Ahmet T. **Karamustafa**, *Sufism The Formative Period*, Edinburgh University Press, London 2007, p.13.

⁵³⁵ C. **Bosworth**, "A Pioneer Arabic Encyclopedia of The Sciences: Al-Khwarizmi's Keys of The Sciences, *Isis*, Vol.54, No.1 (1963), pp.97-100.

⁵³⁶ Shawkat M. **Teorawa**, *İbn Abi Tahir Tayfur And Arabic Writerly Culture*, Routledge Press, New York 2006, p.20; Guntas, s.158.

⁵³⁷ Khalil **Athamina**, "Al-Qasas: His Emergence, Religious Origin and Its Socio-Political Impact on Early Muslim Society", *Studia Islamica*, No.76, (1992), pp.53-57.

vücudunun yarısı dışarıda kalacak şekilde çukuru toprakla doldurturdu. Sonra üstüne çıkıp toprağı ayakları ile çiğnerdi⁵³⁸.

Mu'tazid Abbasi Devleti'nin son etkin halifesiydi. Birçok rivayette onun protagonistliğinden bahsedilmektedir. Mu'tazid'i diğer halifelerden veya idarecilerden üstün yapan şey, onun yaptığı akıllı tercihleri ve seçimleriydi⁵³⁹. Halife Mu'tazid, Samarra'daki Türk nüfuzu dönemi ile Bağdat'ın Büveyhiler'in eline düştüğü tarih arasındaki en başarılı devlet adamı olarak telakki edilmektedir. Bağdat'ı yeniden canlandırmış ve devlet hazinesini artırmıştır⁵⁴⁰. Ancak bu çok da uzun sürmemiş, Mu'tazid 902 yılında amansız bir hastalığa yakalanmıştı. Zira aşırı derecede şehvete düşkün olduğu için sağlığı epey bozulmuştu. Fakat sonra iyileşti. Bunun üzerine İbnü'l-Muattaz şöyle söylemiştir: “Çırpındı kalbim titrete kanatlarıyla. İnleyerek felaketlerin aksiliklerinden. Korku içindeydi sana beddua ettiler diye. Sen ki, devletin aslanı ve savaşın kılıcı”. Ancak Mu'tazid'in hastalığı tekrardan nüks edince 10 Mart 902'de vefat etti⁵⁴¹.

---

⁵³⁸ Mesudi, s.434.

⁵³⁹ *Islamic Cultures, Islamic Contexts*, p.439.

⁵⁴⁰ David **Bruce**, “*The Political Culture of The Abbasid Court (279-324*”, (Doktora Tezi), Princeton University, USA 1994, p.36.

⁵⁴¹ Suyuti, s.387.

SONUÇ

Abbasiler kuruluş safhasından önce Emevilere karşı ihtilal planını kusursuz bir şekilde başlatarak kendilerinden önce Alioğullarının başarısız ayaklanmalarını iyi bir şekilde değerlendirip bir daha aynı hataları yapmamak üzere bir çıkarımda bulunmuşlardır. Alioğulları daha Hz. Ali'nin vefatını müteakip bilhassa Hicaz bölgesinde çeşitli isyan girişimlerinde bulunmuşlarsa da bu girişimler zamansız ve eksiklikten uzak bir biçimde olmaması sebebiyle kolaylıkla bastırılmıştır. Abbasoğulları ise tüm bu başarısız girişimleri göz önüne alıp Emevileri tek seferde değil, tedricen, yavaş yavaş yok etme politikası takip etmişlerdir. Bu amaçla isyan girişimleri öncelikle beyinde başlatılmış, güvenilen vaizler aracılığıyla avama, Emevilerin fisk içinde olduğunu, İslam'ın özünün onlarla birlikte yok olduğunu, onlara son verilip Hz. Muhammed ailesinden birine biat edilmesi gerektiğini anlatıyorlardı.

Abbasiler ihtilal teşebbüslerini Emevilerin hâkim olduğu Şam dolaylarında değil, daha uzak diyarlarda, Fars-Ali taraftarlarının yoğun olduğu yerlerde başlatmıştır. Fars etkisinin hâkim olduğu Horasan bölgesi, Emevi hâkimiyeti açısından en cılız bölge olarak telakki ediliyordu. Ayrıca bura halkı Emevilerin katı Arapçılığından son derece rahatsız olmaktaydı. Yine Kûfe, Hz. Ali taraftarlarının yoğun olduğu bir beldeydi. Horasan bölgesinde Ebu Müslim, Kufe'de ise Ebu Seleme el-Hallal ihtilal ateşini başlatıp halktan Hz. Muhammed ailesinden birine biat topluyordu. Ancak tüm bunlar büyük bir gizlilik içerisinde yapılıyordu.

VIII. yy'ın ortalarında Emevi halifesi II. Mervan'ın Zap Suyu'nda yenilgiye uğratılıp katledilmesinden sonra Abbasiler'den Ebu'l-Abbas es-Saffah'a biat edilmiştir. Abbasoğullarının hilafeti ile birlikte her tarafta Emevilere karşı intikam siyaseti güdülerek Ümeyyeoğullarından kadın, çocuk, yaşlı denilmeden katledilmiştir. Devrin uleması yapılan bu uygulamalardan son derece rahatsız olmalı ki Abbasileri, Emevilerle aynı olmakla itham ediyorlar, uygulamalarını şiddetle eleştiriyorlardı. Bunlardan Ebu Hanife: "Abbasiler ile savaşmak küffara karşı savaşmaktan daha evladır" diyerek

Alioğullarından birine biat edilmesi gerektiğine inanıyordu. Nitekim Halife Mansur zamanında Alioğullarından Muhammed b. Abdullah 762 yılında, kardeşi İbrahim ise 763 yılında çıkardıkları isyan neticesinde katledilmişlerdir. Bu tarihten sonra Alioğullarına karşı büyük bir takibat başlatılmış, isyan temayülünde bulunan kim olursa olsun katledilmiştir.

Harun Reşid'in ölümünden sonra Abbasi tarihinde bir dönüm noktası yaşanmıştır ki bu da Arap-Fars mücadelesine sebebiyet verecek olan Emin-Me'mun mücadelesiydi. Emin, Arap kökenli bir cariyeden gelmesi hasebiyle Araplar tarafından, Me'mun ise Fars kökenli bir cariyeden gelmesi nedeniyle Farslılar tarafından desteklenmekteydi. İki arasında gerçekleşen savaşta Farslıların eliyle Me'mun halife olmuş ve Emin katledilmiştir. Bu dönemden sonra devlet bürokrat kadrosu daha yoğun bir şekilde Fars etkisi altına girmiştir.

Me'mun, Mu'tasım ve Vâsık devirleri Mutezile mezhebi doktrinlerinin hâkim olduğu dönemlerdir. Bu dönemlerde Mutezile mezhebinin temel prensibini oluşturan Halku'l-Kur'an görüşünü kabul etmeyen ulemaya mihne uygulanmıştır. Bunlardan Ahmed b. Hanbel, "Kur'an mahlûk değildir" dediği için işkenceye maruz bırakılmıştır. Mutezile görüşü Mütevekkil devrinde terk edilene dek birçok âlim konumunda olanlara işkenceler edilmiş, bazıları ise katledilmiştir.

Abbasilerin bir diğer kırılma noktası ise Halife Mütevekkil'in daha Me'mun zamanında Ortaasya'dan getirilen Türklerce katledilmesiyle olmuştur. Halife Mütevekkil, Türkler tarafından suikasta uğrayınca devlet tamamen onların hâkimiyeti altına girmiş ve onlar kimi isterse hilafeti ona tevdi etmiştir. Hatta IX. yy'ın genel anlayışı şu şekildeydi: "Türkler kimi isterse o halife olur". Evet bu durum bize Türklerin ne denli kuvvetli ve hilafette ne derece belirleyici olduğunu kanıtlamaktadır.

Halife Mütevekkil'in öldürülmesinden sonra Abbasi Devleti büyük bir inkıraza doğru sürüklenmiştir ki buna sebep Türklerin amansız uygulamalarıydı. Nitekim Mütevekkil'in katledilmesinden sonra tahta çıkan tüm halifeler onların marifetiyle işbaşına gelmişlerdir. Muntasır, Müstain, Mu'tezz ve Mühtedi dönemleri 861-870 yılları arasını kapsamaktadır. Elbette hızlı halife değişiklikleri istikrarı da olumsuz etkilemişti. Bu dönemde Abbasilerin maruz kaldığı siyasi buhranlar beraberinde

ekonomik sıkıntıları da getirmiş, enflasyon her alanda kendini göstermiş; metaya uygulanan fiyat artırımını, vatandaşın alım gücünü hissedilir bir şekilde düşürmüştür.

Halife Mu'temid devri 869 yılında çıkan Zenc isyanıyla başlamıştı. Zenc isyanında bulunan asilerin temel şikâyeti zor şartlar altında düşük ücretlerle çalıştırılmaları meselesiydi. Bu isyan o kadar büyümüşü ki ancak 883 yılında halifenin kardeşi Muvaffak'ın yoğun teşebbüsleri ile bastırıldıysa da yine de Zenc bakıyyeleri hayatiyetlerini sürdürmekteydiler. Abbasilerin bu dönemde maruz kaldığı çeşitli isyanlar yüzünden Mısır bölgesinde Tolunoğulları, Fars bölgesinde önce Saffariler daha sonrasında da Samaniler müstakil hareket etmekteydiler. Abbasi halifeleri bunlara karşı hangisi kuvvetliyse onun yanında yer alma gibi bir politika izlemiştir.

Halife Mu'temid'in ölümünden sonra 902 yılında Muvaffak'ın oğlu Mu'tezid halife olmuştur. Onun zamanındaki en önemli olaylar Karmati hareketleridir. Esasında Karmatiler daha önce Mu'temid zamanında çıkan Zenc isyanından beri var olan bir gruptu. Onların teşkilatlanıp gün yüzüne çıkması Hamdan Karmat zamanında olmuştur. Hamdan Karmat'ın etkin olduğu isyan bölgesi bugünkü Suriye dolaylarıydı. 902 yılında Hamdan Karmat, kayınbiraderi Abdân'ı isyana teşvik etmiş, o da Zikreveyh b. Mikreveyh'i görevlendirmiştir. Ancak onun liderliğindeki Karmati ordusu İbn Tolun tarafından mağlup edilince bu bölgedeki Karmati varlığına son verilmiştir. Ancak Karmatiler tam manasıyla yok edilememiş, Bahreyn dolaylarındaki bir diğer dâî olan Ebu Said el-Cennabi bırakılan yerden devam etmiştir.

Abbasiler X. yy'dan itibaren Mısır'da Fatımiler, Arabistan'ın güneyinde Karmatiler ve merkezde Büveyhiler tarafından kısıpaca alınmışlardır. Bu nedenle Arap coğrafyasında X-XII. yüzyılda hissediler şekilde Şii doktrinlerinin hâkimiyeti söz konusudur.

KAYNAKÇA

- A Chronology of The Byzantine Empire, Edt. Timothy Venning, Palgrave Macmillian Press, New York 2006
- ABRAHAMOV**, Bünyamin, Divine Love in Islamic Mysticism, Routledge Press, London 2003
- ADAMSON**, Peter, Al-Kindi And The Mutazila: Divine Attributes, Creation And Freedom, Arabic Sciences and Philosophy, Vol.13, (2003), pp.43-77
- ADANG**, Camilla, Muslim Writers on Judaism And The Hebrew Bible From Ibn Rabban to Ibn Hazm, Brill, Leiden 1996
- AERTS**, Stijn, “The Prayers of Abu Muslim and Al-Ma’mun”, Journal of Abbasid Studies I, (2014), pp.66-83
- AKKUŞ**, Murat, Abbasi Halifelerinin Ölüm Sebepleri, (Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniversitesi, Konya 2010
- AKSU**, Ali, “Emevilerin, Abbasiler Tarafından Soykırımı Uğratılması“, CÜİFD, C.4, Sayı:1, Sivas 2000, ss.163-171
- AKTAN**, Ali, “Mu’tezz Billah”, DİA, C.31, İstanbul 2006, ss.390-391
- _____, Başlangıçtan Emevilerin Sonuna Kadar İslam Tarihi, Nobel Yayınları, Ankara 2000
- ALGÜL**, Hüseyin, İslam Tarihi, C.3, Gonca Yayınevi, İstanbul 1989
- ALİKILIÇ**, Dündar, İrisân Beyleri, Bilge Matbaacılık, İstanbul 2005
- ALLEN**, Roger, An Introduction To Arabic Literature, Cambridge University Press, USA 2000
- ALLEN**, Terry, “The Tombs of The ‘Abbasid Caliphs in Baghdad”, Bulletin of The School of Oriental And African Studies, University of London, Vol.46; No:3, (1983), pp.421-431
- AMEER Ali**, Seyyid, A Short History of The Saracens, Mac Millon&Company, Kalküta 1898

- ANJUM**, Ovamir, *Politics, Law And Community in Islamic Thought*, Cambridge University Press, New York 2012
- ANJUM**, Tanvir, “Prelude To The Generals: A Study of Some Aspects of The Reign of The Eight ‘Abbasid Caliph, Al-Mutasim Bi-Allah (833-842)”, *Islamic Studies*, Vol.41, No:4, (2000), pp.763-769
- ANSARY**, Tamim, *Destiny Disrupted*, Public Affairs Press, New York 2010
- APAK**, Adem, “Abbasilerin İlk Asrında Arap-Bizans İlişkileri“, F.Ü, Ortadoğu Araştırmalar Merkezi, Beşinci Uluslararası Ortadoğu Seminer, İslamiyetin Doğuşundan Osmanlı İdaresine Kadar Ortadoğu, 2-4 Kasım 2010
- _____, *Ana Hatlarıyla İslam Tarihi*, Ensar Yayınları C.4, İstanbul 2013
- _____, “Şuubiyye”, *DİA*, C.39, 2010, ss.243-245.
- APAYDIN**, H. Yunus, “Siyaset-i Şeriyeye”, *DİA*, C.37, 2009, pp.296-301.
- ARSLAN**, İhsan, *Muktedir Billah Döneminde Abbasiler*, Okur Akademi, İstanbul 2014
- ASLANTAŞ**, Nuh, *İslam Dünyasında İktisadi ve İlmi Hayatta Yahudiler*, MÜİFY, İstanbul 2009
- _____, *İslam Dünyasında Samiriler*, İz Yayıncılık, İstanbul 2008
- ATHAMINA**, Khalil, “Al-Qasas: His Emergence, Religious Origin and Its Socio-Political Impact on Early Muslim Society”, *Studia Islamica*, No.76, (1992), pp.53-74
- _____, “The Black Bonnets And The Socio-Political Significance of Flags And Slogans In Medieval Islam”, *Journal of Arabica*, Vol.36, (1989), pp.307-326
- ATTÂR**, Feridüddin, *Mantık Al-Tayr*, (Çev. Abdülbaki Gölpınarlı), TİB Yayınları, İstanbul 2014
- AYDINLI**, Osman, “Süryani Bilginlerin Çeviri Faaliyeti ve Mutezile Düşüncesinin Etkisi”, *HÜİFD*, 2007/1, C.6, Sayı:11, ss.7-33
- _____, *Akılcı Din Söylemi Farklı Yönleriyle Mutezile Ekolü*, Hitit Kitap, İstanbul 2011

- AYKAÇ**, Mehmet, Abbasi Devleti'nin İlk Dönemi İdari Teşkilatında Divanlar, TTK, Ankara 1997
- AZİMLİ**, Mehmet, Abbasiler Dönemi Babek İsyanı, İlahiyat Yayınları, Ankara 2004
- _____, Halifelik Tarihine Giriş, Çizgi Kitabevi, İstanbul 2012
- _____, X. Yy'a Kadar Şii Karakterli Hareketler, Öykü Yayıncılık, İstanbul 2006
- BAĞLIOĞLU**, Ahmet, "Abbasi Devleti'nin Oluşum Sürecinde Şii Hareketler" Dini Araştırmalar Dergisi, Eylül-Aralık 2000, C.3, ss.36-60
- BALDICK**, Julian, Mystical Islam An Introduction to Sufism, I.B. Tauris Publishing, New York 2012
- BARMASH**, Pamela, *Homicide In The Biblical World*, Cambridge University Press, New York 2005
- BATES**, Michael L., "Kurasani Revolutionaries and al-Mahdi's Title," Culture and Memory in Medieval Islam: Essays in Honour of Wilferd Madelung (Edt. Farhad Daftary and Josef W. Meri; London and New York: I. B. Tauris and the Institute for Ismaili Studies, 2003), pp.279-317
- BAYHOM**, Tamima, "Al- Ma'mun's Alleged Apocalyptic Beliefs: A Reconciliation of The Evidence", Bulletin of The School of Oriental and African Studies, University of London, Vol.71, No.1 (2008), pp.1-24
- BENNİSON**, Amira K, The Great Caliphs: The Golden Age of The Abbasid Empire, Yale University Press, London 2009
- BERKEY**, Jonathan, The Formation of Islam: Religion and Society in The Near East (600-1800), Cambridge Press, UK 2003
- BERNHEİMER**, Teresa, "The Rise of Sayyids And Sadat: The Al Zubara And Other Alids in Ninth-To Eleventh Century Nishapur", Studia Islamica, 2005, pp.44-68
- BETAİNA**, David, "Christians in Medieval Shi'i Historiography: From Legend To History", Journal of Medieval Encounters, Vol.19, (2013), pp.379-407

- BOSWORTH, C.E.**, “A Pioneer Arabic Encyclopedia of The Sciences: Al-Khwarizmi’s Keys of The Sciences, *Isis*, Vol.54, No.1 (1963), pp.97-111
- _____, Al-Maqrizi’s “ Book of Contention And Strife Concerning The Relations Between The Banu Umayya And The Banu Hashim”, *Journal of Semitic Studies*, University of Manchester, UK 1980
- BOZKURT, Nahide**, Mutezile’nin Altıun Çağı: Me’mun Dönemi, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2002
- BROCKELMANN, C.**, İslam Milletleri ve Devletleri Tarihi, (Çev. Neşet Çağatay), AÜİFY, Ankara 1964
- BROOKMAN, Fiona**, *Understanding Homicide*, Sage Publications, London 2005
- BROWN, Jonathan**, “The Rules of Matn Criticism: There Are No Rules” *Jornal of Islamic Law and Society*, Vol.19 (2012), pp.356-396
- BRUCE, David**, “The Political Culture of The Abbasid Court (279-324”, (Doktora Tezi), Princeton University, USA 1994
- BURGE, Stephen**, “Al-Suyuti on The Merits of Imam Ali”, *The Institute of Ismaili Studies*, 2010, pp.1-10
- BURNS, Ross**, *Damascus A History*, Rotledge Press, New York 2005
- BURY, J.B.**, “Mu’tasim’s March Through Cappadocia in A.D 838”, *The Journal of Hellenistic Studies*, Vol. 29, (1909), pp.120-129
- BÜYÜKKARA, Mehmet Ali**, “Al-Ma’mun’s Choice of Ali al-Rida as His Heir“, *Islamic Studies*, pp.378-414
- _____, *Ehl-i Beyt ve Ehl-i Devlet: Musa Kazım ile Ali Rıza Dönemi Şiiliği ve Abbasiler*, MÜİFY, İstanbul 2010
- CAHEN, Claude**, *İslamiyet*, (Esat Nermi Erendor), C.1, Bilgi Yayınevi, Ankara 2000, s.62
- CARMODY, Francis J.**, “Notes on The Astronomical Works of Thabit B. Qurra”, *Isis*, Vol.46, No.3, (1955), pp.235-242
- CEVDET, Ahmet**, *Kıyas-ı Enbiya ve Tevarih-i Hulefa*, Bedir Yayınevi, C.2, İstanbul 1977

- CHEJNE** A.G, “The Boon-Companion in Early Abbasid Times”, *Journal of The American Oriental Society*, Vol.85, No:3 (1965), pp.327-335
- CLOT**, Andre, *Harun Reşid ve Abbasiler Dönemi*, (Çev. Nedim Demirtaş), TVYY, İstanbul 2007
- COBB**, Paul M., “Al-Mutawakkil’s Damascus: A New Abbasid Capital?” *Journal of Near Eastern Studies*, Vol.58, No:4 (1999), pp. 241-257
- COOPERSON**, Michael, *The Heirs of The Prophets in The Age of al-Ma’mun*, Cambridge University Press, USA 2004
- CORBET**, Eustace K., “The Life and Works of Ahmad Ibn Tulun”, *Journal of The Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, (Oct. 1891), pp.527-562
- CORBIN**, Henry, *History of Islamic Philosophy*, Islamic Publications For The Institute of Ismaili Studies, London 1962
- Crisis and Continuity at The Abbasid Court*, Edt. Hinrich Biesterfeldt, Brill Press, Vol.102, London-Boston 2013
- CRONE**, Patricia, *Martin Hinds, God’s Caliph*, University of Cambridge Oriental Publications, London 1986
- CRONE**, Patricia, *Slaves on Horses The Evolution of The Islamic Polity*, Cambridge University Press, USA 2003
- Culture And Memory In Medieval Islam*, Edt. Farhad Daftary and Josef W. Meri, I.B. Tauris Publishers, New York 2003
- ÇAĞATAY**, Neşet, *Başlangıçtan Abbasilere Kadar İslam Tarihi*, TTK, Ankara 1993
- DABASHI**, Hamid, *Shi’ism*, Harvard University Press, London 2011
- DAFTARY**, Farhad, *Ismailis Their History and Doctrines*, Cambridge University Press, USA 2007
- _____, *İslam’da Entelektüel Gelenekler*, (çev. Muhammet Şeviker), İnsan Yayınları, İstanbul 2012
- DAİBER**, H., “Political Philosophy”, *History of Islamic Philosophy*, (Edt. Seyyed Hussein Nasr and O Leamann), London 1996
- DALKILIÇ**, Mehmet, ”Bermekilerin Düşüşü”, *İÜİFD*, 15:1, 2010, ss.183-197

- DANIEL**, Elton, The Political and Social History of Khurasan under Abbasid Rule 747-820, A publication of The Iran-America Foundation, Chicago 1979
- DE SOMOGYI** Joseph, "A History of The Caliphate in The Hayat al-Hayawan of Ad-Damiri" Bulletin of The School of Oriental Studies, University of London, Vol.8, No.1, (1935), pp.143-155
- DİMAND**, M.S., "Samarra The Ephemeral", The Metropolitan Museum of Art Bulletin, Vol.23, No:3, (1928), pp.85-90
- DİNÇOL**, Ali M., "Aramiler", C.3, İstanbul 1991, s.267-268
- DURÎ** Abdulaziz, "Bağdat" DİA, C.4, 1991, ss. 425-433
 _____, İslam İktisat Tarihine Giriş, (Çev. Sabri Orman), Endülüs Yayınları, İstanbul 1991
- EBU ZEHRA**, Muhammed, Mezhepler Tarihi, (Çev. Sıbğatullah Kaya), Çelik Yayınevi, İstanbul 2009
- ED-DİNEVERÎ**, Ebu Hanefi Ahmed b. Davud, Ahbaru't-Tıval, İletişim Yayınları, İstanbul 2007
- EKİNCİ** Abdullah, "İsmaili-Karmati Mücadelesi", (Selçuklu Siyasi Tarihi Bildiriler) edt. Prof. Dr. Metin Hülagü, TTK, Ankara 2014
 _____, Ortadoğu'da Marjinal Bir Hareket: Karmatiler, Odak Yayınları, Ankara 2005
- ELAD** Amicam, "Some Aspects of The Transition From The Umayyad to The `Abbasid Caliphate", Jerusalem Studies in Arabic and Islam, Vol. 19, 1995, pp.33-65
- EL-HİBRİ**, Tayeb, "The Image of The Caliph Al-Wathiq: A Riddle of Religious And Historical Significance", Quadri di Studi Arabi, Vol.19, (2001), pp.41-60
 _____, Reinterpreting Islamic Historiography, Cambridge University Press, UK 2004
- EL-HÛLÎ**, Emin, Arap-İslam Kültüründe Yenilikçi Yaklaşımlar, (Çev. Emrullah İşler, Mehmet Hakkı Suçin), Avrasya Yayıncılık, Ankara 2006

- Encyclopedia of Arabic Literature, edt. Julie Scott Meisami, Paul Starkey, Routledge Press, Vol.1, New York 1998
- Encyclopedia of Islam And The Muslim World, Edt. Richard C. Martin, Macmillian Reference, USA 2004
- ESPOSİTO**, John L., Oxford İslam Sözlüğü, (Çev. Nurullah Kotaş), Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2013
- ES-SERCANÎ**, Ragıp, İslam Tarihi, (Haz. Ahmet Ağırakça), Beka Yayınları, İstanbul 2010
- ET-TUSHÎ**, Ebu Ali Kıvamuddin Hasan b. Ali, Siyasetname, (Çev. Nizamettin Bayburtlugil), Dergâh Yayınları, İstanbul 2014
- FIĞLALI**, Ethem Ruhi, Günümüz İslam Mezhepleri, İİVY, İzmir 2008
- _____, İmamiye Şiası, Ağaç Kitabevi Yayınları, İstanbul 2008
- _____, “Hüseyin”, *DİA*, C.18, 1999, ss.518-521
- FISCHEL**, Walter, “The Origin of Banking in Medieval Islam: A Contribution to The Economic History of The Jews of Bagdad in Tenth Century”, Journal of The Royal Asiatic Society of Great Britain, No.2, (1933), pp.339-352
- FİSHER**, Greg, Between Empires, Oxford University Press, New York 2011
- FORAND**, P. G., “The Governors of Mosul According To Al-Azdi’s Ta’rikh Al-mawsil”, Journal of The American Oriental Society, Vol. 89, No.1, (1969), pp.88-105
- FRIENDLAENDER**, Israel, “The Heterodoxies of The Shiites in The Presentation of Ibn Hazm” Journal of The American Oriental Society, Vol.29, (1908), pp.75-82
- GOLDZİHER**, Ignace, Klasik Arap Literatürü, (Çev. Rahmi Er, Azmi Yüksel), Vadi Yayınları, Ankara 2012
- GORDON**, Matthew S, “The Turkish Officers of Samarra: Revenue and The Exercies of Authority”, Journal of The Economic and Social History of The Orient, Vol.42, No:4, (1999), pp. 466-493

- _____, “The Khaganid Families of The Early Abbasid Period”, Journal of The American Oriental Society, Vol. 121, No.2 (2001), pp.236-255
- GÖKHAN**, İlyas, “Harun Reşid ve Oğulları Zamanında Tarsus”, KSÜ Sosyal Bilimler Dergisi, C.10, S.2, 2010, ss.195-214
- GRANT**, Robert M., Miracle And Natural Law in Greco-Roman And Early Christian Thought, North Holland Publishing, Eugene 2011
- GREGORY**, Timothy E., A History of Byzantium, Blackwell Publishing, UK 1988
- GRUNEBAUM**, Gustave E., Medieval Islam, University of Chicago Press, Chicago 1953
- GUNTAS**, Dimitri, Yunanca Düşünce Arapça Kültür, (Çev. Lütfü Şimşek), Kitap Yayınevi, İstanbul 2005
- GÜZEL**, Ahmet, Abbasi Halifesi Mehdi b. Mansur, Kitap Dünyası Yayınları, Konya 2000
- HAJİ**, Hamid, Founding The Fatimid State, Touris Publishing, London 2006
- HANSU**, Hüseyin, Mutezile ve Hadis, Otto Yayınevi, Ankara 2000
- HARASTA**, Jesse, The History of the Sunni and Shia Split: Understanding the Divisions within Islam, Charles River Editors, USA 2014
- HASAN**, İbrahim H., Siyasi-Dini-Kültürel-Sosyal İslam Tarihi, C.2, Kayıhan Yayınları, İstanbul 2011
- HASAN**, Masudul, History of Islam Classical Period 571-1258, Vol.1, Islamic Publications, Pakistan 1987
- HİTTİ**, Philip, Siyasi ve Kültürel Alanda İslam Tarihi, (Çev. Salih Tuğ), MÜİFY, İstanbul 2011
- HİZMETLİ**, Sabri, İslam Tarihi, AÜİFY, Ankara 1991
- _____, Tarihi Rivayetlere Göre Hz. Osman’ın Öldürülmesi, AÜİFD, C.27, 1985, ss.149-177.

- HODGSON**, Marshal, The Venture of Islam, Chicago University Press, Vol.1, Chicago 1974
- _____, Rethinking World History, Cambridge University Press, UK 1993
- HOURANI**, Albert, A History of The Arap Peoples, FF Publishing, İstanbul 2013
- HOWARD**, I.K.A., The Book of Guidance into The Lives of The Twelve Imams
- HUSAİNİ**, S.A.Q., Arab Administration, IAD Oriental Series Press, Dalhi 2009
- Ideas, Images and Methods of Portrayal Insights into Classical Arabic Literature And Islam, Edt. Sebastian Gunther, Brill Press, Vol.58, Netherlands 2005
- Interpreting Late Antiquity, edt. G.W. Bowersock, The Belknap Press of Harvard University, Cambridge 2011
- Islamic Cultures, Islamic Contexts, Edt.Behnam Sadeghi, Brill Press, Vol.114, Boston 2015
- Islamic History, Edt. Laura Etheredge, Britannica Publishing, New York 2010
- ISMAİL**, Osman S. A, “Mu’tasim And The Turks”, Bulletin of The School of Oriental and African Studies, University of London, Vol.29, No:1, (1966), pp.12-24
- _____, “The Founding of A New Capital: Samarra“, Bulletin of The School of Oriental and African Studies, University of London, Vol.31, No:1, (1968), pp.1-13
- İŞİK**, Kemal, Mutezilenin Doğuşu ve Kelami Görüşleri, AÜİFY, Ankara 1967
- IVANOW**, W., Ismaili Tradition Rise of The Fatimids, Oxford University Press, UK 1942
- IVRY** Alfred, “al-Kindi and The Mutazila A Philosophical and Political Revolution”, Oriens, Vol.25/26, (1976), pp.69-85
- İBN DİYÂB**, Muhammed el-Etlîdî, Abbasi Geceleri, (Çev. Erkan Avşar), Bordo Siyah Yayınları, İstanbul 2012
- İBN HALDUN**, Mukaddime, (Derleyen: Süleyman Uludağ), C.1-2, Dergah Yayınları, İstanbul 2013

- İBN HANİFE**, Fıkh-ı Ekber Aliyy'ül-Kari Şerhi, (Çev. Yunus Vehbi), Çağrı Yayınları, İstanbul 2003
- İBN HAYYAT**, Tarih-i Halife b. Hayyat, (Çev. Abdulhalik Bakır), Bizim Büro Basımevi, Ankara 2001
- İBN KESİR**, El- Bidaye ve'n-Nihâye, C.10-11-12, (Mehmet Keskin), C.12, Çağrı Yayınları, İstanbul 1995
- İBN TEYMİYYE**, El-Munteka Şiilik ve Mahiyeti, (Haz. Komisyon), Umde Yayınları, İstanbul 1970
- İBN YAKUBÎ** Ahmed, Kitabü'l-Buldan, (Çev. Murat Ağarı), Ayışığı Yayınları İstanbul 2002
- İBNÜ'L-CEVZİ**, Kitabü'l-Hamkâ ve'l-Mugaffelîn, (Çev. Enver Günenç), Şule Yayınları, İstanbul 2013
- İBNÜ'L-ESİR**, El- Kamil Fi't- Tarih, (Çev. Ahmet Ağırakça), C.8, Çağrı Yayınları, İstanbul 1992
- İslam Tarihi El Kitabı, Edt. Eyüp Baş, Grafiker yayınları, Ankara 2013
- İSLAMOĞLU**, Mustafa, İmamlar ve Sultanlar, Düşün Yayınları, İstanbul 2013
- JONES**, Linda G., The Power of Oratory In The Medieval Muslim World, Cambridge University Press, New York 2012
- JONES**, Lynn, "Abbasid Suzerainty in The Medieval Caucasus: Appropriation and Adoption of Iconography and Ideology", Gesta, Vol.43, No:2, (2004), pp.143-150
- KALAYCI**, Mehmet, "Ebu'l-Muin En-Nesefî, Maturidi Akaidi, (Bahrü'l-Kelam Tercümesi)", AÜİFYD, 55:1, (2014), ss.171-186
- KAN**, Kadir, Abbasilerin Birinci Asrında Bağdat (762-847), Doktora Tezi, Uludağ Üniversitesi, Bursa 2010
- KAPANŞAHİN**, Muhittin, "Harun Reşid Dönemi İsyancıları", Bilimname, C.1, Sayı: 22, 2012/1, ss.39-46
- _____, "Mu'tasım Dönemi İsyancıları", EÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Sayı: 23, 2007/2, ss. 341-367

- _____, Ağlebiler 800-909, Yalın Yayıncılık, İstanbul 2013
- KARAGÖZ**, Aşır, Abbasi Halifesi Mu'tezz ve Dönemi, Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi, Kayseri 2013
- KARAMUSTAFA**, Ahmet, Sufism The Formative Period, Edinburgh University Press, London 2007
- KASSASBEH**, Hussein F., The Office of Qadi in The Early Abbasid Caliphate, Edinburgh University Press, UK 1994
- KAVAK**, Özgür, Abbasi Veziri Tahir'den Oğlu Abdullah'a Siyasi Nasihatname, Klasik Yayınlar, İstanbul 2012
- KAYA**, İsmail, Kendi Kaynaklarına Göre Şia ve Şiilik, Nida Yayıncılık, İstanbul 2014
- KAZICI**, Ziya, İslam Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi, MÜİFVY, İstanbul 2009
- KENNEDY**, Hugh, "Central Government and Provincial Elites in The Early Abbasid Caliphate", Bulletin of The School of Oriental and African Studies, University of London, Vol.44, No:1, (1981), pp.26-38
- _____, The Prophet And The Age of The Caliphates, Edinburgh University Press, UK 1986
- KHALIDI**, Tarif, Arabic Historical Thought in The Classical Period, Cambridge University Press, USA 1994
- _____, "The Concept of Progress in Classical Islam", *Journal of Near Eastern Studies*, Vol.40, No.4, (Oct. 1981), pp.16-43
- KHAN**, M.S., "Miskawayh and The Buwayhids", *Oriens*, Vol.21/22, (1968/69), pp.235-247
- KILIÇLI** Mustafa, Arap Edebiyatında Şuubiyye, İşaret Yayınları, İstanbul 1982
- KIRKPINAR**, Mahmut, "Abbasi Halifesi Mütevekkil ve Dönemi", (Basılmamış Doktora Tezi), M.Ü Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 1996
- KOŞUM**, Adnan, "İslam Hukukunda Siyaset-i Şeriyye Kavramı", *İslami Araştırmalar*, 16/3, Ankara 2003, ss.350-358
- KÖKSAL**, M. Asım, *Hz. Osman ve Kerbela Faciası*, Karaca Yayınevi, İstanbul 2008

KÖSE, H. Murat, “Siyaset”, *DİA*, C.37, 2009, pp. 294-295

KURT, Hasan, “Tahiriler”, *DİA*, C.1, İstanbul 1988, ss.403-404

_____, Türk İslam Dönemine Geçişte Tahiroğulları, Araştırma Yayınları, Ankara 2002

KUTLU, Sönmez, “Kerrâmiyye”, *DİA*, C.25, İstanbul 2002 ss. 294-296

_____, Türklerin İslamlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri, TDVY, İstanbul 2012

KUTLUAY, Yaşar, Tarihte ve Günümüzde İslam Mezhepleri, Pınar Yayınları, İstanbul 2003

LAMOREAUX, John C., The Early Muslim Tradition of Dream Interpretation, State University of New York Press, New York 2002

LAPIDUS, Ira M, Origins: The Middle East (600 to 1200), Cambridge Press, UK 2000

_____, A History of Islamic Societies, Cambridge University Press, New York 2002

LEWIS, Bernard, Islam From Prophet Muhammed to The Capture of Constantinople, Oxford University Press, UK 1987

_____, *The Political Language of Islam*, The University of Chicago Press, Chicago 1988

LOMBARD, Maurice, İlk Zafer Yıllarında İslam, (Çev. Nezh Uzel), Pınar Yayınları, İstanbul 1983

MA'SUMİ, M.S.H., “Ibn Hazm’s Allegations Against The Leading Imams”, *Islamic Studies*, Vol.7, No.2, (1968), pp.113-128

MAKDİSİ, George, İslam’ın Klasik Çağında Din-Hukuk-Eğitim, (Çev. Hasan Tuncay Başoğlu), Klasik Yayınları, İstanbul 2007

_____, The Rise of Humanism in Classical Islam and The Christian West, Edinburgh University Press, Edinburgh 1990

MAKRİZİ, Book of Contention And Strife Concerning The Relations Between The Banu Umayya And The Banu Hashim, (Translator: C.E Bosworth), University of Manchester Press, England 1980

- MC GINNİS**, Jon, **REISMANN** David C., *Classical Arabic Philosophy*, Cambridge University Press, USA 2007
- MELCHERT**, Christopher, “Religious Policies of The Caliphs From Al-Mutawakkil to al-Muqtadir”, *Islamic Law and Society*, Vol.3, No:3 (1996), pp.316-342
- MESÛDÎ**, Mürûc ez-Zeheb, (Çev. Ahsen Batur), Selenge Yayınları, İstanbul 2012
- MEZ**, Adam, *Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti*, (Çev. Salih Şaban), İnsan Yayınları, İstanbul 2000
- MILES**, George C., “Samarra Mint“, *Ars Orientalis*, Vol.1, (1954), pp.187-191
- MILLWARD**, William G., “The Adaptation of Men to Their Time: An Historical Essay by Al-Yaqubi”, *Journal of The American Oriental Society*, Vol.84, No:4, (Oct.-Dec. 1964), pp.329-344
- MINGANA**, “A Semi-Official Defence of Islam”, *Journal of The Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, No.4, (1920), pp.481-488
- MOOMEN**, Moojan, *An Introduction To Shi'i Islam*, Yale University Press, London 1985
- MUTÇALI**, Serdar, *Arapça-Türkçe Sözlük*, Dağarcık Yayınları, Ankara 2012
- NORTHEGE**, Alastair, “Creswell, Herzfeld and Samarra”, *Muqarnas*, Vol.8, Creswell and His Legacy (1991), pp.74-93
- O'LEARY**, De Lacy, *İslam Düşüncesi ve Tarihteki Yeri* (Çev. Yaşar Kutluay), Pınar Yayınları, İstanbul 2005
- OCAK**, Ahmet Yaşar, *Osmanlı Toplumunda Zındıklar ve Mülhitler*, Tarih Vakfı Yurt
- ONAT**, Hasan, *Emeviler Devri Hareketleri ve Günümüz Şiiliği*, TDV Yay, Ankara 1993
- ÖZARSLAN**, Selim, *Kelam Tarihi*, Nobel Yayınları, Ankara 2013
- ÖZAYDIN**, Abdülkerim, “Müstain-Billah”, *DİA*, C.32, İstanbul 2006, ss.112-113
- ÖZTÜRK**, Levent, *İslam Toplumunda Bir Arada Yaşama Tecrübesi*, İnsan Yayınları, İstanbul 1995

- RESCHER**, Nicolas, *Studies in Arabic Philosophy*, University of Pittsburgh Press, New York 1967
- RIDGEON**, Lloyd, “The Controversy of Shaykh Awḥad al-Dīn Kirmānī and Handsome, Moon-Faced Youths: A Case Study of Shāhid-Bāzī in Medieval Sufism”, *Journal of Sufi Studies*, Vol.1, (2012), pp. 3-30
- _____, *Sufi Castigator Ahmad Kasravi and The Iranian Mystical Tradition*, Routledge Press, New York 2006
- SALLABİ**, Muhammed, *Siyer-i Nebi*, Ravza Yayınları, C.1, İstanbul 2014
- SARIÇAM**, İbrahim, *Emevi-Haşimi İlişkileri*, TDVY, İstanbul 2012
- SAWA**, G.D., “The Status and Roles of The Secular Musicians in The Kitab al-Aghani of Abu al-Faraj al-Isfahani, *Asian Music*, Vol.17, No:1 (1985), pp.69-82
- SHABAN**, M.A., *Abbasid Revolution*, Cambridge University Press, UK 1970
- SHARON**, Moshe, *Revolt The Social And Military Aspects of The Abbasid Revolution*, Hebrew University Press, Israel 1990
- SIRMA**, İ.S., *Abbasiler Dönemi*, Beyan Yayınları, İstanbul 2010
- SIVERS**, Peter V., “Taxes And Trade In The Abbasid Thughur”, *Journal of The Economic and Social History of The Orient*, Vol.25, No:1, (1982), pp.71-99
- STRANGE** Le, *Bagdad During The Abbasid Caliphate*, Oxford University Press, UK 2011
- STREYER**, Joseph R., *Dictionary of The Middle Ages*, Vol.7, New York 1989
- SUYUTÎ**, *Tarihu'l-Hulefa*, (Çev. Onur Özatağ), Ötüken Neşriyat, İstanbul 2014
- EŞ-ŞAZELÎ**, Hasan Ali, “Cinayet”, *DİA*, C.8, 1993, ss.14-15
- ŞEHBENDERZÂDE**, Ahmed Hilmi, *İslam Tarihi* (Çev. Ziya Nur Aksun), C.1, Ötüken Yayınları, İstanbul 2010
- ŞEHRİSTANÎ**, *Milel ve'n-Nihal*, (Çev. Mehmet Dalkılıç), Litera Yayıncılık, İstanbul 2008
- ŞEN**, Mehmet Emin, “Abbasilerin İkinci Döneminde Siyasi ve Kültürel Alanda Türkler”, (Doktora Tezi), Selçuk Üniversitesi, Konya 2008

- ŞERİF**, Mian, İslam Düşüncesi Tarihi, İnsan Yayınları, C.1, İstanbul 2014
- TABERİ**, Ebu Cafer Muhammed b. Cerir'üt, Tarih-i Taberi, (Çev. M. Faruk Gürtunca), C.IV, Sağlam Yayınevi, İstanbul 2000
- _____, The History of Al-Tabari, (Translator: Dawid Waines), New York University Press, Vol.36, New York 1992
- TAFTAZANÎ**, Kelam İlmi ve İslam Akaidi&Şerhu'l-Akaid, (Çev. Süleyman Uludağ), Dergah Yayınları, İstanbul 2010
- TAHERİ**, Ahmed İraqi, Zandaqa In The Early Abbasid Period With Special Reference To The Poetry, (Doktora Tezi), Edinburgh University, Scotland 1982
- TALHAMI**, G.H., "The Zanj Rebellion Reconsidered", The International Journal of African Historical Studies, Vol.10, No:3, (1977), pp.443-461
- TAŞCI**, Özcan, Son Mutezile Kelamcısı Takıyyüddin Necrani, Sentez Yayınları, Bursa 2013
- TEORAWA**, Shawkat M., İbn Abi Tahir Tayfur And Arabic Writerly Culture, Routledge Press, New York 2006
- The Cambridge Companion to Arabic Philosophy, Edt. Peter Adamson and Richard C. Taylor, Cambridge University Press, New York 2005
- The Cambridge History of Byzantine Empire, Edt. Jonathan Shepard, Cambridge University Press, New York 2008
- The Cambridge History of Egypt, Edt. Carl F. Petry, Cambridge University Press, Vol.1, USA 2008
- The Cambridge History of Iran, Edt. R. N. Frye Apak, Cambridge University Press, New York 1975
- The New Cambridge History of Islam, Edt. Chase F. Robinson, Cambridge University Press, Vol.1, New York 2010
- THERESE-DRUART** A. "Al-Kindi's Ethics", The Review of Metaphysics, Vol.47, No.2, (1993), pp.329-357
- THOMAS**, David, Christians At The Heart of Islamic Rule: Church Life and Scholarsip in 'Abbasid Iraq, Brill Press, Vol.1, Boston 2003

- TREADGOLD**, Warren, A History of The Byzantine State And Society, Stanford University Press, California 1997
- TRITTON** A.S, “Islam and The Protected Religions”, Journal of The Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland, No:3, (July 1927), pp.479-484
- _____, “Sidelights on Muslim History”, Bulletin of The School of Oriental and African Studies, University of London, Vol.21, No:1/3, (1958), pp.464-477
- TUMA**, Elias H., “Early Arab Economic Policies”, Islamic Studies, Vol.4, No.1, (March 1965), pp.1-23
- ÜÇÖK**, Bahriye, İslam Tarihi Emeviler-Abbasiler, AÜİFY, Ankara 1968
- WAINES**, David, “The Third Century Internal Crisis of The Abbasids”, Journal of The Economic And Social History of The Orient, Vol.20, No.3 (1977), pp.282-306
- WALZER**, Michael, “The Legal Codes of Ancient Israel”, *Yale Journal of Law And The Humanities*, Vol.4, 1992, pp.335-349
- WATT**, William Montgomery, A Short History of Islam, Oneworld Publishing, England 1966
- WESTSTEIJN**, Johan, “Dreams of Abbasid Caliphs: Suspense and Tragedy, al-Tabari’s History of Prophets and Kings“, Brill, (Nov.
- YARGICI**, Atilla, “Abbasi Döneminde Zühd Şairleri”, (Yüksek Lisans Tezi), Harran Üniversitesi, Şanlıurfa 1996, s.46
- YASİN**, Muhammed Naim, The Book of Eemaan, Al- Firdous Ltd, London 1993
- YÂSİNCİZÂDE**, Abdülvehhab El-Efendi, Nasıl Bir Devlet, İlke Yayınları, İstanbul 1994
- YILDIRIM**, Nimet, İran Mitolojisi, Pinhan Yayıncılık, İstanbul 2012
- YILDIZ**, Hakkı Dursun, “Abbasiler”, DİA, C.1, İstanbul 1988 s.31-48
- _____, Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi, C.5, Çağ yayınları, İstanbul 1986
- YILMAZ**, Saim, Anadolu’da Abbasi-Bizans Mücadelesi (750-809), MİFAVY, İstanbul 2015

_____, Mu'tazid ve Müktefi Döneminde Abbasiler, Kayihan Yayınları, İstanbul 2010

YÖRÜKAN, Yusuf Ziya, İslam Akaid Sisteminde Gelişmeler, (Haz. Turhan Yörükan), Ötüken Yayınları, İstanbul 2006

YÜCESOY, Hayrettin, "Meta-Narratives: Political Legitimacy, Fate and Piety in The Narratives of The Abbasid Civil War", İslam Araştırmalar Dergisi, Sayı:10, (2003), pp.65-79

_____, "Allah'ın Halifesi ve Dünyanın Kadısı: Bir Dünya İmparatorluğu Olarak Hilafet", *Disiplinlerarası Çalışma Dergisi*, C.12, S.22 (2007/1), ss.87-106

ZAMAN, Muhammed Qasim, "Some Considerations on Referances To The Quran During The Abbasid Movement", *Islamic Studies*, Vol.29, No.1 (Spring 1990), pp.29-41

ZORLU, Cem, Abbasilere Yönelik Dini ve Siyasi İsyenlar, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2001

_____, Alim ve Muhalif İmam Azam Ebu Hanife'nin Siyasi Otorite Karşısındaki Tutumu, İz Yayıncılık, İstanbul 2013

ÖZGEÇMİŞ

KİŞİSEL BİLGİLER

Adı: YUSUF

Soyadı: ÖTENKAYA

Uyruğu: Türkiye (TC)

Doğum Tarihi ve Yeri: 15.06.1990, FATİH-İSTANBUL

Medeni Durumu: Bekâr

Tel: 0553 507 29 61

E-posta: yusufotenkaya@gmail.com

Yazışma Adresi: Milli Egemenlik Cad. Bülent Ecevit Üniversitesi (Eski) Fen-Edebiyat
Fakültesi Tarih Bölümü Kat:3 İncivez/ZONGULDAK

EĞİTİM

DERECE	KURUM	MEZUNİYET TARİHİ
Lise	Mehmet Niyazi Altuğ	2007
Lisans	Erciyes Üniversitesi	2012

İŞ DENEYİMLERİ

Yıl	Kurum	Görev
2014-Halen	Bülent Ecevit Üniversitesi	Arş. Gör.

YABANCI DİL

İngilizce